

„A' tudatlan 's indulatos tisztviselők miatt a' leg-jobban készült
társaságok-is el-pusztúlnak.”

„néha egy kis könyvtár-szaga is van egyik-másik versnek,
de ez sem zavarja meg az olvasót”

„A kritikai kiadásokat az Akadémiai Kiadó a tudósok és a
szakemberek kérésére és az irodalom minden barátjának
gyönyörűségére készíti.”

„Pénnélkül a' Király kóldús – a' nemes nemtelen – a' vitéz
nyúlszívü – a' tudós tudatlan – egy szóval minden dolognak
élő-ere a' pénz.”

„akik hetente kétszer szelzideren forralják agyvelejüket
az ihlet forrpontjáig és borral fűtik lusta vérüket”

„mennél közönségesebb a' tudomány, 's mennél jobban virágzik
az valamely társaságba, annál boldogabbnak lehet azt tartani.”

„a szerelmét koponyájának éjjeliedényként való majdani
használatára buzdító és e gondolat által lázba hozott beszélőt
megszólaltató költemény”

„a' kinek tudománya vagyon, annak semmi szüksége nintsen,
minden földi királyoknál gazdagabb.”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2017/4

4

2017

ItK

A tartalomból

A Nyugat első könyvei

Decsy Sámuel: *Pannoniai Féniksz*

paraszt versek

Király István naplója

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. CXXI. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Lengyel Imre Zsolt: A Nyugat első könyveinek fogadtatásáról 435

Műhely

Maróthy Szilvia: Koháry István „paraszt versei” 464

Bodnár-Király Tibor: Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel

Pannóniai Féniksz című művében 473

Pálfy Eszter: Egy férfias nőalak. Mednyánszky Alajos *Széchy Mária*jának forrásai ... 489

Textológia

Török Zsuzsa: Voinovich Géza védelmében?

Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana 499

Adattár

Gyulai Éva: Anser et Aquarius. Bocatius hexastichonja Mágocsy Ferenchez

és Alaghy Ferenchez 511

Magos István: Toldy Ferenc levele Tárkányi Béla Józsefhez 532

Szemle

A kontinuitás rabságában. Király István: Napló 1956–1989 (*Bolvári-Takács Gábor*) 538

Knapp Éva: Martin von Cochem Magyarországon. Második rész (*Gábor Csilla*) 556

Pintér Márta Zsuzsanna: Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból:

Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) (*Dóbkék Ágnes*) 560

LENGYEL IMRE ZSOLT

A Nyugat első könyveinek fogadtatásáról

Bevezetés

Hogy Babits Mihály először 1908. november közepén szerepelt verssel a Nyugatban, majd nagyjából fél évvel később, 1909 májusában a folyóirathoz szorosan kötődő, azonos nevű kiadónál első kötete is megjelent *Levelek Irisz koszorújából* címmel,¹ jól ismert irodalomtörténeti tények. Az életrajzi kutatások által feltárt levelek, visszaemlékezések és egyéb dokumentumok,² illetve az ezek nyomán született összefoglaló tanulmányok,³ sőt egy szépirodalmi alkotás⁴ alapján az is nagyjából sejthetővé vált, mi volt ezeknek a publikációknak a szubjektív jelentősége a vidéki középiskolai tanárként dolgozó pályakezdő költő számára. Azt a kérdést azonban, hogy pontosan mihez is csatlakozott ekkor Babits, véleményem szerint jóval nehezebb lenne megválaszolni. A legfrissebb irodalomtörténeti összefoglalás meggyőzően érvel amellett, hogy csak mint egy „kétes érvényű szemléletmód”, „a Nyugat szerepét túlhangsúlyozó mítosz”⁵ elemei értelmezhetők azok a korábbi leírások, amelyek szerint például a Nyugat 1907 legvégén „hirtelen, váratlanul pattant ki, mint Pallas Athéné Jupiter fejéből”, betetőzve egyszersmind másfél évtizednyi „öntudatlan erőfeszítést a Nyugat megteremtésére”, és már az első szám megjelenésétől fogva „csak az az író keltett figyelmet Magyarországon, akin érezhető volt, hogy a folyóirat köréből való”.⁶ A Nyugat által a magyar

* A szerző az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanársegéde. A tanulmány a Magyar Irodalomtörténeti Társaság *Babits Mihály lírai életműve* című konferenciáján (PIM, 2016. nov. 24–25.) elhangzott előadás bővített változata.

1 A kiadás történetéről és háttéréről lásd: BUDA Attila, *Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában*, ItK, 101(1997), 604–626.

2 Az eddigi kutatások nyomán hozzáférhetővé vált adatokat Róna Judit kronológiája szintetizálta: RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája, 1883–1908*, Bp., Balassi, 2011; Uő, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája, 1909–1914*, Bp., Balassi, 2013.

3 RÁBA György, *Babits Mihály költészete: 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi, 1981, főleg: 253–278; KELEVÉZ Ágnes, „Kit új korokba küldtek régi révek”, Bp., PIM, 2008, főleg: 179–188, 197–209.

4 SZILASI László, *A rekonstrukciós város: Hasonlatok = Sz. L., Amíg mással voltunk*, Bp., Magvető, 2016, 7–95.

5 GINTLI Tibor, *A 20. század első felének magyar irodalma = Magyar irodalom*, szerk. G. T., Bp., Akadémiai, 2010, 641.

6 KOMLÓS Aladár, *A Nyugat indulása = Mégis győztes, mégis új és magyar: Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, szerk. R. TAKÁCS Olga, Bp., Akadémiai, 1980, 23–24. Ez a szemléletmód persze korábban sem volt általános, ugyanennek a tanulmánykötetnek egy másik szövegében például arról olvashatni, hogy „a Nyugat legkezdeté még nem ígért annyira új korszakot, mint a folytatása”, és

kultúrában 1908–1909-ben elfoglalt pozíció leírására tett korábbi kísérletek azonban jellemzően éppen ebből a kultikus, a folyóirat összességében tételezhető jelentőségét a részmozzanatokra is rendre ráolvasó diskurzusból táplálkoztak – az így felépülő narratíva logikájával pótolva ki a konkrét adatokat, amelyek a kultusszal szemben kritikus nézőpontból bizonytalanok és hiányosnak mutatkozhatnak. Éppen a „konzervatívok” és „modernek” közötti összetűzésben ugyanis,⁷ amelynek rekonstruálása alighanem leggyakrabban szolgált az induló folyóirat szerepének érzékeltetésére, az egyik legnehezebben tisztázható momentum az, hogy a gyakran általánosságokban fogalmazó támadó publicisztikáknak, felszólalásoknak a Nyugatban megcáfolt és visszaautasított vádjai közül mennyi vonatkozott eleve is a lapra.⁸ Az újabb tanulmányok jobbra egybehangzóan vélik úgy: nem sok.⁹ Mivel azonban ezen az úton csak negatív – bár természetesen hasznos, például az egyes szerzők, a Nyugat, A Holnap, a fiatal generáció és az általában vett modernség precízebb megkülönböztetésére sarkálló – tudás szerezhető, tanulmányomban egy új forráscsoport ezirányú hasznosítására teszek javaslatot.

A Nyugat a *Levelek...*-kötet megjelenésének évében kezdte meg könyvkiadói tevékenységét, 1909-es évszámmal további hat könyvet megjelentetve (Gellért Oszkár: *A deltánál*; Kemény Simon: *Lamentációk*; Móricz Zsigmond: *Hét krajcár*; Balázs Béla: *Doktor Szélpál Margit*; Lesznai Anna: *Hazajáró versek*; Lengyel Menyhért: *Taifun*),¹⁰ melyekről viszonylag nagy számú kortárs kritika született.¹¹ Mivel pedig e köteteknek a

bizonyos fontos szerzőinek ízlését „csak a Petőfi-társasághoz képest lehetett »nyugatosnak« tekinteni”. SÖTÉR István, *A Nyugat korszakai = Mégis győztes...*, i. m., 11.

- 7 Közelmultbeli összefoglalása: SZÉNÁSI Zoltán, „Az irodalom hajdani bakói és koronaörei”: *A Nyugat és A Holnap fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára*, *Literatura*, 39(2013), 3–26.
- 8 „A lap többek között azzal igyekezett önmagát az irodalmi történelek közepébe helyezni, hogy minden olyan megnyilvánulásra, amelyből támadást lehetett kiolvasni, hevesen reagált, holott az indulatokat kiváltó eredeti cikkben – miként a Budapesti Hírlapban – esetleg elő sem fordult a Nyugat vagy egyik fontos szerzőjének neve.” SCHEIN Gábor, *Az irodalmi modernizáció pillanatfelvétele a Nyugat megindulásakor* = S. G., *Traditio – folytatás és áruulás*, Pozsony, Kalligram, 2008, 34.
- 9 „Közben a Nyugat csendesen dolgozott, A Holnap vitáinak árnyékában a Nyugatot az indulása idején nem érte olyan heves támadás, mint a holnaposokat.” ILIA Mihály, *A Nyugat és A Holnap programja*, *Tiszatáj*, 62(2008)/11, 6. „Fontos megjegyezni, hogy a konzervatív szemlélet ebben az időben még nem a folyóiratban látta a fő veszélyt. A Nyugat a pár évvel korábbi Figyelő „új folyamaként” indult, s ezek a modern irodalmat pártoló kísérletek – Jövendő, Magyar Génusz, Figyelő, Szerda – rövid ideig éltek csupán, fennállt a lehetősége, hogy a Nyugat is így jár hamarosan.” N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita*, Pécs–Jyvaskylä, University of Jyvaskylä, 2008, 164. „Amikor [...] a Nyugat hivatalosan elindult, nem sok ellenzőre akadt, pontosabban annak megjelenése még sem az uralkodó irodalomszemléletet, sem az erőviszonyokat a képletes »irodalmi mezőn« nem tűnt befolyásolni.” BOKA László, „Szellemi erupció” – és hadi készülődések...: *A Holnap és a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja*, *Iris*, 27(2016)/4, 17.
- 10 Ady Endre két verseskötete (a *Szeretném, ha szeretném* és a *Vér és arany* 2. kiadása) valószínűsíthetően ugyancsak megjelent már 1909 legvégén, kiadási dátumuk azonban 1910. A kiadás intézményi háttéréről lásd: BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, főleg 16 skk.
- 11 A feltárás során *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája*, a Stauder Mária és Varga Katalin által összeállított *Babits Mihály-bibliográfia* és a Pesti Ernő által összeállított *Móricz Zsigmond-bibliográfia* adataira, a *Magyar írók bibliográfiája* gyűjtésére (<https://opac-adattar.pim.hu>), az EPHK kurrens bibliográfiájára – HELLEBRANT Árpád, *A magyar philológiai irodalom 1909-ben*, EPHK, 1910, 435–544 – és az Arcanum

folyóirathoz való kötődése bárki számára egyértelmű lehetett – hiszen nemcsak a (gazdag konnotációs mezejű) név ismétlődött meg rajtuk kiadóként, de Beck Ö. Fülöp Mikses-emblémája is –, ezek a vitaszövegekkel ellentétben jól körülhatárolt témájú írások egyértelműen mint a korai Nyugathoz fűzött kommentárok is olvashatóvá válhatnak a mai értelmező számára. Ez alól a drámák (Balázs, Lengyel) jelentenek kivételt, amelyek fogadtatása túlnyomórészt nem a publikációhoz, hanem a színházi bemutatóhoz kapcsolódott, ezekkel tehát a továbbiakban nem foglalkozom.

Az így összeállítható korpuszból azonnal kitűnik Dutka Ákos cikke, amely *A Nyugat könyvei* cím alatt együtt tárgyalja – Lengyel Menyhérté kivételével – az összes ez évi Nyugat-kötetet, ezt a reprezentatív gesztust pedig a lap nyílt magasztalása egészíti ki a bevezetőben: „A Nyugat, ez a modern folyóirat a fiatal magyar irodalom legerősebb és legeredetibb egyéniségeit gyűjtötte írói gárdájába. Azok, akik pár év alatt új irodalmi nyelvet és levegőt teremtettek, s akik az elfogult maradisággal oly heves irodalmi harcot vívtak, nagyobb rész a Nyugat hasábjain mutatják be új írásait.”¹² Dutka már ekkor közismert tényként beszél a Nyugat forradalmi jelentőségéről és központi helyzetéről – az övéhez hasonló leírás azonban tulajdonképpen *egyetlen másik* ekkori kritikában sem bukkan fel. A legközelebb Az Ujság jár, ahol „legmodernebb revünknek” nevezik,¹³ a többi szöveg utalásai alapján azonban csupán annyi jelenthető ki meggyőződéssel, hogy némelyek számára kapcsolódtak bizonyos sztereotípiák a folyóirathoz, illetve hogy volt, aki szimpátiával figyelte, és volt, aki fenntartásokkal. Előbbi csoportba tartozik Bródy Miksa, aki a Magyar Hírlapban, miután szkeptikusan nyilatkozik a francia és német minták nyomán megsokasodott új költőkről, jelzi kritikája tárgyairól, hogy „a Nyugat adja őket nekünk”, és hogy ez „előzetes bizalommal tölt el irántuk”;¹⁴ vagy a Néptanítók Lapja névtelen kritikusa, aki a modern problémákkal küzdő falu képét keresi, ezért érdeklődéssel fordul a „modernséget hirdető Nyugat” felé;¹⁵ és Manojlovitch Theodor, aki „a mi miniatűr Inselverlagunknak” becéli a kiadót a Független Magyarországon, a Rilket is kiadó lipcsei műhelyre utalva.¹⁶ Az utóbbi csoportba sorolható viszont Kardos Albert, aki attól fél, hogy Móricz könyve „tele lesz a Nyugat bizarrságával, miszticizmusával, hihetetlen meglátásaival, lehetetlen szavaival és fordulataival”,¹⁷ és a hasonló véleményt megfogalmazó Andor József, akinek érdeklődése egyre csökken a Nyugat iránt, mert „a modorosság réme már ott settenkedik közöttük”.¹⁸ A Nyugattal kapcsolatos explicit vélemények tehát nem voltak különösebben hevesek, spektrumuk nagyjából a megbízhatóságtól az affektáltságig terjedt ekkor. Ki-

Digitális Tudománytár keresőjére (<https://adtplus.arcanum.hu>) támaszkodtam. A teljes korabeli anyag áttekintésére természetesen nem volt lehetőségem, így akár nagyobb mennyiségű lappangó írás jövőbeli előkerülését sem tartom kizárhatónak, elsősorban fővárosi és még inkább vidéki napilapokból.

12 DUTKA Ákos, *A Nyugat könyvei*, Nagyvárad, 1909. nov. 20., 1–2.

13 Sz. G. [SZILÁGYI Géza], *Kemény Simon: Lamentációk*, Az Ujság, 1909. szept. 29., 15.

14 BRÓDY Miksa, *A Nyugat két költőjéről*, Magyar Hírlap, 1909. máj. 28.

15 *Hét krajcár*, Néptanítók Lapja, 1909. okt. 7., 14.

16 MANOJLOVITCH Theodor, *Kemény Simon: Lamentációk*, Független Magyarország, 1909. szept. 12., 17.

17 KARDOS Albert, *Móricz Zsigmond elbeszélései*, ErdMúz, 1909/6, 414.

18 Szén [ANDOR József], *Móricz Zsigmond elbeszélései*, Élet, 1909. okt. 17.

fejezetten támadó hangot csak a Borsszem Jankó ütött meg egy szerkesztői üzenetként megjelent rövid szövegben, amely az „abszolút értelmetlenséget” hajhászó „nyugatiakról” ír, akik arra a „a telivér nyugati, modern, dekadens” hatásra törekszenek, hogy olvasóik földhöz vágják könyveiket, és akik a cikkíró számára kevésbé „nyugati modernhez” hasonlítanak, mint inkább egy kabátja helyett nadrágot felvéve korzózó „hóbortos különchöz”.¹⁹ De még ezek a most idézett szövegek is csekély hányadát teszik ki csupán a recepciónak, vagyis a legtöbben minden látszat szerint egyáltalán nem tulajdonítottak jelentőséget annak, miféle intézmény kiadásában jelentek meg a tárgyalt kötetek. A továbbiakban ezért az egyes művek 1909-es fogadtatását tekintem át madártávlatból, hogy láthatóvá válhasson, miféle közegbe is érkeztek tulajdonképpen ezek a könyvek.

Babits Mihály: Levelek Irisz koszorújából

A *Levelek Irisz koszorújából* fogadtatását a korábbi elemzők főként Babits nézőpontjából, a neki okozott fájdalmat és a költészetében megjelenő reakciókat középpontba állítva vizsgálták, az elmarasztaló véleményeket jobbra értetlenségként, a minőség-érzék hiányaként értelmezve.²⁰ Én az alábbiakban nem veszem adottnak a kötetek értékét, inkább az értéktulajdonítás kortárs folyamatainak leírására teszek kísérletet. Ezt megkönnyíti, hogy a könyv némely kritikusa explicit módon is megfogalmazta szövegében ideáljait. Nádai Pál A Hétben például általánosságban jelenti ki, hogy szerinte az „extázis mámor” a költészet lényege, vagyis ez a „lírikusban a szépség és a bűn” – Babits verseit pedig ennek megfelelően azért utasítja el, mert egyetlen szikra sincs bennük „abból a tűzből, amelyben ifjan, gyönyörködve égünk el”.²¹ Nádai szerint ez a költő alkatából adódik, amit versei alapján jól rekonstruálhatónak gondol: ötszáz évvel elkésztetten született, „visszaálmódó” léleknek látja, aki nem a „zakatoló” kortárs világban él, hanem „porszínű pergamentek” ihletik meg, ezért lesznek művei is egy „nyomasztó, füledt intelligencia vallomásai”. Így viszont hiába „kábító művésze” „a nyelvnek, a szónak, a formának”, költészete csak „a megkapó és eltűnő hangulatok művészete” lehet, pillanatnyi hatású, kevésbé emlékezetes műveket képes csupán alkotni; a bűnről írva sem Baudelaire-hez vagy Carduccihoz, csak egy „megfinomodott” Berzsenyihez hasonlít. Nádai tehát egyértelmű, mechanikus összefüggést feltételez a szerző személyisége és versei, majd a versek és az olvasóra gyakorolt hatás között, vagyis az általa vágyott intenzív befogadói élménynek a költő lelkének felfokozottsága jelentené a nélkülözhetetlen előfeltételét – így „egy élő, fájó sikoltás” „egy orphikus hang” reményében magának Babitsnak kívánja írása végén, hogy az élet tanítsa meg „vérengző szerelmekre”.

19 *Szerkesztői üzenetek. A Deltánál*, Borsszem Jankó, 1909/41, 11. Ez a szöveg korai példája annak a diskurzusnak, amely a művészeti modernizmusok képviselőit mint „idegen, nem-magyar, érthetetlen, őrült, neveltséges” alakokat írta le, és amely hamarosan a futuristákban találta meg kitüntetett célpontját. DOBÓ GÁBOR, *A futurizmus Magyarországon [1909–1944]*, ItK, 120(2016), 709–728.

20 RÁBA, *i. m.*, 273 skk. KELEVÉZ, *i. m.*, 183–186.

21 N. P. [NÁDAI PÁL], *Levelek Irisz koszorújából: Babits Mihály versei*, A Hét, 1909/22, 370–371.

Nádai korántsem volt egyedül okfejtésével, az Új Időkbe írott kritikájában Szilágyi Géza igen hasonló következtetésre jutott: szerinte egy „hatalmas érzés” lenne az, ami „emberibbé és melegebbé bővílné” Babits egyelőre „nagyívű lendület” nélküli költészetét, minek nyomán olvasásakor „megindulást” is érezni lehetne.²² Szilágyi ugyancsak elválaszthatatlannak véli a hatásos költészetet az önkifejezéstől: a „szemérmertlenség”, amely nélkül szerinte „vérbeli lírikus el se képzelhető”, megköveteli, hogy a költő „legtitkosabb sebeit is kitarja a világ előtt”, „lelkének legrejtettebb rezdüléseit is közprédává tegye”, „szívének leggyöngédebb érzéseit is megtapogattassa”. A radikális önfeltárásnak ez a költészetrel örökérvényűen összekapcsolt követelménye az, aminek a „filozofáló hajlandóságú”, „hidegség és szárazság” által „rideggé vagy bágyadttá” tett sorokat író Babits nem képes megfelelni²³ – amit a forma „olykor ijesztő tökéletessége” sem képes ellensúlyozni számára, sőt mivel elvonja a figyelmet az egyértelműen elsődlegesnek gondolt tartalomtól, inkább rontja a helyzetet. A Szilágyi által alkalmazott hófok-metaforikát Bródy Miksa is felhasználta a Magyar Hírlapban: ő „a modern kritika lírikusságában rejlő jogra”, vagyis az objektív esztétikai értékrendeknek általában az impresszionizmussal asszociált felfüggesztésére hivatkozva ugyancsak önmaga mint olvasó involválásának képességét teszi meg a költészet végső mércéjévé – mivel pedig Babits „formaszépsége, elméssége, intelligenciája” dacára hidegen hagyja, nem tud „felmelegedni mellette”, azonnal elvitat tőle „minden költőiséget”, és csak a legkitűnőbb dilettáns címét ítéli meg neki.²⁴

Ezek a szövegek tehát rendre ellentétbe állítják a rációt az emócióval, hogy leszögezzék, a voltaképpeni költészet csak utóbbiból táplálkozhat – ebben az elképzelésben pedig nemcsak Babits bírálói, de bizonyos védelmezői is osztoztak. A Vasárnapi Újságba író Schöpflin Aladár kritikája kezdetén megállapítja ugyan, hogy a *Levelek...* szerzője „kiválóképpen intellektuális lélek”, akiben „minden az értelmén, a tudaton szűrődik át”, ám ehhez már rögtön a következő mondatban hozzáfűzi, hogy „kiválóképpen lírikus is”, vagyis „minden gondolat, minden megfigyelés, minden tudás külön, saját ritmust kap agyában, már érzéssé melegedve jelenik meg”.²⁵ Schöpflin összességében jóval elfogadóbb ugyan Babits intellektusával szemben, ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi, hogy toleranciája csak addig terjed, amíg az alárendeltje marad az érzelmeknek, és mintegy feloldódik azokban: „néha egy kis könyvtár-szaga is van egyik-másik versnek, de ez sem zavarja meg az olvasót”, mert gondolatai „elevenen, folytonos mozgásban,

22 SZILÁGYI Géza, *Versekről*, Új Idők, 1909/28, 30–33.

23 Szilágyinak ez a felfogása vélhetően összeolvasható lenne ekkoriban írott tárcáinak elfojtásellenes tendenciájával, amely legkésőbb 1910 elejére már sajátosan értelmezett freudizmusának lett az alapja: „A Freud-féle lélekelemzés voltaképpen nem egyéb, mint az önismeretre való megtanítás, a lélek minden álarcának könyörtelenül erőlyes lehántása, öntudatlan énkünk kíméletlen, de következményeiben áldásos leleplezése” – írta ekkor Ferenczi Sándor könyvével kapcsolatban. A szöveget idézi és ismerteti: HAVASRÉTI József, *Vitustánc: A „társadalmi fiziognómia” és a szexualitás kérdései Szilágyi Géza írásaiban*, Thalassa, 19(2008)/4, 43–61. Vagyis Szilágyi kritikája aligha intézhető el annyival, hogy Herczeg Ferenc által megrendelt leszólás lett volna, mint Rónay László véli. Vö. RÓNAY László, *Hónapról hónapra*, Vigilia, 78(2013), 792.

24 BRÓDY Miksa, *A Nyugat két költőjéről*, Magyar Hírlap, 1909. máj. 28.

25 [SCHÖPFLIN Aladár?], *Irodalom és művészet*, Vasárnapi Újság, 1909/26, 551–552.

ritmikusan, izgatódva lebegnek sorról-sorra, s ezzel épp olyan színjátékot keltenek, mint az érzések játéka”; ha ez az áthasonulás elmarad, ő is egyértelműen hibát észlel: „néha mégse bírja a gondolatot teljesen líraivá tenni s akkor merev és értekezésszerű”. Amikor tehát arról ír, hogy „a költészet magaslatain összetalálkozik [...] a gondolat és az érzés, hatásuk, lendületük, színük hasonlóvá válik”, ez nem annyira szintézist látszik jelenteni, mint sokkal inkább az utóbbi pólus diadalát. Ez a retorika határozza meg a kötet nyelvének Schöpflin által adott leírását is: ami először a szavak „pontos kiszámításán alapuló művészetnek” látszik, tudományból hamarosan játékká alakul, amelyben a költő „kiélvezi” a szavak csengését, és „szerető kedveskedéssel teszi őket helyükre”. Így aligha meglepő, hogy Schöpflin a korábban idézett szövegek intenzitásvágyában is osztozik, és kifogásolja, hogy Babits ott is aprólékoskodik, ahol ötletét „jobb volna összefogni egy erős vonalban”. És ugyanezen a nyomvonalon jár nyugatbeli apológiájában Ignotus is, aki a szenvedély mindenek feletti értékképző erejét fenntartva azt igyekszik bemutatni, hogy az Babitsban is megtalálható, éppen csak tárgya tér el a megszokottól – ilyen módon az ő szövege is érvényben hagyja a meglátást, mely szerint ezen eksztatikus mozzanat nélkül csak „artista” lehetne, nem „művész”. A költő érdemeit bizonyítani igyekvő szövegében Ignotus következetesen kapcsol minden, a kultúrával kapcsolatos jelenséghez egy dionüszikus szótárból származó elemet: Babitsnak „kultur-szerelmei vannak”, a verscsinálást „úgy szereti, mint más az asszonyát”, „pedantériája és tudálékossága heves és teremtő, valósággal vizionárius”, „tudományos törvényeket és képleteket hallucináló megérezékítésben” lát maga előtt, képes „megrészedni attól a gondolattól, hogy Horácius formájában megírja az ellen-Horáciust”, a „biztos számítás” olyan „magával ragadó” nála, „mint aminők a kiszámíthatatlan kitérések szoktak lenni”.²⁶ Ignotus ezúttal is leírja sokszor, sok változatban elismételt „impreszionista” tézisé, mely szerint Babits „meg tudja csinálni, amit szeretne”. Ennek végső bizonyítéka, akárcsak Bródy Miksánál, a befogadói reakció, amely azonban itt egészen másmilyennek mutatkozik, mint ott: Ignotus szerint a versek „ellenállhatatlanul, lélegzetüket elfogóan” cipelik magukkal olvasóikat.

Mindezek az intenzitás kívánalmát taglaló szövegek magától értetődően támaszkodtak az elképzelésre, hogy a költemény és a költő személyisége között közvetlen kapcsolat van; és ebből a tételből indult ki az is, aki eltekintett e követelménytől. Baráth Sándor az előbbi szövegek retorikájával egybecsengően foglalja össze kritikájának felütésében, hogy Babits „nem olyan intenzív”, „sorok közül élénk lépően őszinte”, versei pedig „nem közvetlenek vagy lírai hevük által magukkal nem ragadók, hanem inkább márványszerűen hidegek” – ám kijelenti, hogy szereti őket, mert „sajátos, különönc egyéniséget” olvas ki belőlük, méghozzá „egy összeszorított ajkú, szemlélődő, méla embert”.²⁷ Baráth szövege az egyéniséget tekinti legfőbb értéknek: dicsérőleg állapítja meg, hogy az irodalmi hatások nem tettek benne kárt, inkább „sajátos egyénisége számára” merített belőlük „friss életerőt”, és hogy „semmilyen irodalmi iránynak sem híve” – a kritika az „emlékkönyvköltést”, a „fajmagyar poézist” és az „Ady Endrét

26 Ignotus, *Babits*, Nyugat, 1909/14, 97–98.

27 BARÁTH Sándor, *Babits Mihály: Levelek Irisz koszorújából*, Kelet Népe, 1909. júl. 30.

és különösen tanítványait” jellemző „ízléstelenül zseniális különcködést” nevezi meg olyan irányokként, amelyek alá Babits „öntudatos és önérzetes egyéniség” lévén nem sorolható be. Baráth számára tehát ennek a személyiségnek a különlegessége teljes mértékben legitimálja költészeti stílusát, amit „dekoratív hajlam”, „hajszálnyi pontosságú matematika”, „végtelenül finom megérzés” jellemeznék szerinte – ő tehát magát az antiracionális esztétikát is opponálja.

Míg Baráth elsősorban személyes rokonszenvére hivatkozik a kötet alapján rekonstruált személyiség iránt, mások ezt az alakot a kortárs társadalmi viszonyok keretei közé állítva érvelnek jelentősége, és ezen keresztül a versek értékes volta mellett. Lukács György, aki visszaautasítandó vádnak tekinti azok véleményét, akik szerint nincs „semmi igazán emberi” Babits költészetében, nem a tematikus határok nélkül íródo versekben magukban jelöli ki a *Levelek...* értelmezési középpontját, hanem az „elbujás a minden mögé” mozzanatában – így „valami szégyenlős fájdalom” maszkokkal történő elrejtésére tett kísérletek sorozataként tudja olvasni a kötetet. Ennek az antropomorfizáló gesztusnak a nyomvonalán haladva pedig arra jut, hogy a „fájdalmasan kiégett nihilizmus”, „a meddő élet utáni vágyódás” kapnak itt voltaképpen kifejezést, így pedig „a magyar intellektuelek egy nagy része számára” „végtelenül aktuális” kérdésekhez szól hozzá a kötet, sőt általa rekonstruált alapképletében („ragyogó színek játéka kiégett vágyak körül”) a „mai magyar poézis” lényegét véli felfedezni.²⁸ A Nagyváradba írt kritikájában Dutka Ákos ugyancsak úgy véli, hogy maga Babits az, aki a kötetben „saját életének szimbolikus képét látja a mindenség életében”, és akinek fő érdeme az, hogy „a modern ember legrejtettebb érzéseit”, „az idegeivel élő ember életre vágyódását”, „a művésztelen szürke életre kárhoztatott intellektuel” szomjúságát képes érzékelteni „élő, eleven” sorokban.²⁹ Halasi Andor pedig a Darwin, Spencer, Wundt, Mach és más tudósok felfedezéseit interiorizált modern ember világszemléletét látja kifejeződni a kötetben, aki átélte az ember detronizálását, „az általános tényi egyenjogúságot”, a „nagy mindenéletet, amelynek a mi halálunk is élete”. Ezt a tapasztalatot viszont olyan módon közvetíti, hogy közben a művészetben átéli „az ember istenségét”, hiszen „szinte gúnyolja, pofozza és kineveti a matériát, amelyből alkot” – ez az ambivalens, de egységes figura („Babits mester”) ismerhető meg tulajdonképpen a *Levelek...*-ből Halasi szerint is.³⁰

A költészet antropomorfizálhatóságának fontosságát a másik oldalról erősítette meg Bresztovszky Ernő írása a Népszavában, amely szerint a kritikus a kötetből nem tudta meg „ki ez a Babits, mi ez a Babits”, aki szerinte „nem egyéniség”, minthogy nem érezte úgy, hogy „ezek a képek egy ember alkotásai” lennének – és erre hivatkozva vonja meg tőle a „poéta” címét.³¹ Mindössze „gondolkodó, tudó ember”, az érzelmek „fagyos tudatossággá” változnak nála, mindig „hideg és tudatos marad”, technikája „eltakarja bizonyára meleg érzéseit”, „nem az élet, hanem a könyv” ad neki impressz-

28 LUKÁCS György, *Új magyar líra II*, Huszadik Század, 1909/11, 420–422.

29 DUTKA, *i. m.*

30 HALASI Andor, *Babits Mihály: Levelek Irisz koszorújából*, Kritika, 1910/6, 92–95. A szöveg korábbi megjelenése: Egyetemi Lapok, 1909/14–15, 20–22.

31 BRESZTOVSZKY Ernő, *Új emberek új könyvei*, Népszava, 1909. júl. 18., 5–6.

szíót – jellemzi Bresztovszky Babitsot. Mindezt explicit módon az alacsony kulturális tőkájú átlagolvasók, a „robotosok” kirekesztése miatti szociáldemokrata felháborodásból ítéli el, antiintellektualista hőfok-metaforái azonban, mint látható volt, korántsem egyéniek. A *Levelek...* recepciójában ilyen módon Miklós Jenő, az Egyetértés kritikusja az egyetlen, aki plauzibilisnek gondolja, hogy bár a költő „nem igen ereszkedik alá” az „emberi mélységekbe”, pusztán művészete formái révén is „ezerszínű, lebilincselő és megbabonázó” lehet, azaz a többiek által is elvárt módon involválja olvasóját.³²

Kemény Simon: Lamentációk

A meglehetősen elfeledett Kemény Simon *Lamentációk* című bemutatkozó kötetét mostanában jobbára csak Babits első kötetének vonatkozásában emlegette a szakirodalom, mint amelyet a mából tekintve érthetetlen módon dicsért fel a kortárs kritika a *Levelek...* ellenében.³³ A *Lamentációk* fogadtatása ugyan szintén nem volt egyöntetűen pozitív, de valóban igen magas volt a méltató írások aránya, és több olyan szöveg is született, amelyik Kemény és Babits könyvét előbbi javára állította szembe – ilyen volt például Bresztovszky imént idézett kritikája. Írása Keménnyel foglalkozó része közvetlen folytatása a Babitsról szólónak, kritériumrendszere változatlan, az ellentét közöttük így diametrális: a *Lamentációkat* egyfelől azért üdvözli, mert szerzője őszintén megmutató egyéniség, nem marad ismeretlen az olvasó előtt, „ledobálja a karakteréről a ruhát és úgy áll ki publikuma sorozóbizottsága elé”, így a kötetből kirajzolódik számára egy „éjszakajáró, városi”, „cinizmushoz szoktatott, megfigyelő, energikus” személyiség egyedi, mindenki másról elkülönülő portréja, aminek megalkotása Bresztovszky cikke szerint a valódi „lírikus” végcélja kell legyen; másfelől mert költészete „nem tudásból való, nem az intelligenciájából ered, hanem ösztönös”. Igen hasonló elvek mentén lelkesedett érte a Babits kötete iránt érdektelen Bródy Miksa is: Kemény fő érdemének azt látja, hogy „tehetség az egyéniségben”, vagyis magától, „minden fogvicsorgatás nélkül egyéniség”, tiszta, érthető, őszinte, és mindig, még az „intellektuális elem” kitörésekor is „maga-magát adja”.³⁴ Bródy fel is állít egy dichotómiát az „értelmi költő, vagyis a maga csinálta költő” és a rájuk jellemző „mondva mondott szép” és „élettelen artisztikum”, illetve a valódi költő és a „belőle kiáradó, igaz poézis” között – a ráció tehát inorganikus, externális, művi volta miatt kerül nyíltan is az esztétikai értékskála negatív oldalára. E különbségtétel mentén utasítja el a sémákat, divatokat gépiesen követő „modern költőgárdát”, és ítéli teljes egészében, „beteg érzékiségevel”, „hiszterikus” érzékenységevel együtt rokonszenvesnek Kemény keresetlenül önazonosnak vélt költészetét.

Ez a logika nemcsak az Erdélyi Lapok rövidke kritikájának kifejtetlen gondolatmenetét világíthatja meg („Az oszlás, bomlás, perverzítés igazi művésze Kemény. De be-

32 MIKLÓS Jenő, *Két verseskönyv*, Egyetértés, 1909. jún. 6., 14.

33 KELEVÉZ, *i. m.*, 183.

34 BRÓDY, *i. m.*

csületesen, őszintén művész. Ezért szeretem.”),³⁵ de Szilágyi Gézánál is visszaköszönni látszik, aki az általa megdicséért költőket, köztük Keményt „lármásabb ál-társaik”, a „reklám-lírikusok” csoportjával állítja szembe, akik Adyt utánozzák, és szép versek helyett „rikácsoló önreklámban, egymásnak való ízléstelen tömjénezésben, dagályos programszerű nyilatkozatokban” élik ki önérzetüket. E konkrétumokat nélkülöző, de elsősorban talán A Holnap körére vonatkoztatható leírás alapján tehát Szilágyit nem önmagában véve a modernség taszítja (pozitív ellenpéldául Oscar Wilde-ot választja), hanem a megszervezett, csoportos fellépés, ami összeegyeztethetetlennek tűnik a széles körben intim és spontán önkinyilvánításként értelmezett költészettel. Konkrétan a *Lamentációk* Szilágyi számára is azt nyújtja, amit Babitsból legfőképp hiányol – a magával ragadó intenzitást: Kemény Simon szerint az érzékiség „kétségbeesetten lázongó” és „ujjongóan diadalmas kiáltásait hallatja”, amelyek „felejthetetlen erőszakossággal tudják megmarkolni idegeinket”.³⁶ A *Lamentációk* átható őszinteségére vonatkozó véleményeket pedig a Babits formaművészetével szemben is megengedő, a két szerzőt egyformán értékesnek gondoló Miklós Jenő is megerősíti. Kritikája szerint Kemény „a maga életét” sűríti „egyénileg művészi módon” „egy-egy képpé, sikoltássá, rezignáló sóhajtássá vagy szinte hullamerev fájdalommá” – és a méltatás során nála is élettel és melegséggel kapcsolatos képekkel találkozhatunk („a művészet vérmelegét érezzük”, „képeit, hasonlatait a fájdalom, a maga fájdalmának melegítő erejével festi alá, ezért rendkívül közvetlen, drámai és igaz”, „a sorok egymásutánjukban lüktető dobogású, igaz költői szív világát rakosgatják elénk”).³⁷ Hasonlóképpen válaszol a Zólyomvármegyei Hírlap kritikusa is a kérdésre, mi a kötet értéke: „a pompásan muzsikáló sorokból egy művészember mélységes embervolta tükröződik, dokumentumával minden szépnek és rossznak, ami az embert emberré teszi”, szerzőjük pedig azon „hat-nyolc” kortárs költő közé tartozik, akik senkit sem utánoznak – a bármilyen fokú mintakövetésben Mathényi is a költői értékkel összeférhetetlen tényezőt lát tehát, hiszen ezek azok a versírók szerint, akikről „Adyn kívül egyáltalában beszélni lehet”.³⁸

A Pesti Hírlap pedig szinte definíciószerűen erősíti meg költészet és alanyi megszólalás összetartozását: „a szó legszorosabb értelmében vett lírikus; hogy úgy mondjam: lírikus a legszubsztívőbb fokozatban” – így a kötetben általa felfedezni vélt szolipszista tendenciákat is („Keményre nézve szinte nem is existál semmi önmagán, az emberi lelken és testen kívül”) mint a magas fokú líraiság jeleit értelmezi.³⁹ Dicsérő jelzői („egyéni, közvetlen hangú, sajátos témájú, költői szépségben gazdag”) szinte mind ezzel az alapvető tulajdonsággal állnak összefüggésben; ezekhez járul még ráadásképpen a „decens” jelleg, amelyet „érzéki hatáskeltésre” csábító témái esetében is megőriz – és amelynek megőrzésére sikertelenül törekedett *Végrendelet* című verse esetében, amelynek a kritikus szerint, bár így is apró szépséghibája csupán egy kitűnő kötetnek, asztalfiókban kellett volna maradnia.

35 -andi, *Írásokról való írás*, Erdélyi Lapok, 1909. aug. 15., 385.

36 SZILÁGYI, i. m.

37 MIKLÓS, i. m.

38 MATHÉNYI György, *Kemény Simon verseskönyvéről*, Zólyomvármegyei Hírlap, 1909. aug. 29., 1–2.

39 *Lamentációk*, Pesti Hírlap, 1909. május 25., 33.

Nem mindenki látta azonban ilyen egyszerűen és egyértelműen leírhatónak Kemény költészetét – bár kerülőútjaik során tulajdonképpen ezek a szövegek sem igen távolodtak el a fentebb leírt értéktételezésektől. Margitay Ernő kritikája szerint Kemény szereti „a hideg, lelketlen, csillogó drágaköveket”, de csak hogy „meleg szívet, könnyet és pirosan lüktető eleven vért rejtessen alájuk”, és ezzel analóg módon költészetében is „félénken sírnak föl a keményen szorító forma alól” érzései – a hidegnek és melegnek, művinek és természetesnek ezen ellentéteiben tehát egyértelműen az utóbbiak uralkodnak, hiszen Margitay szerint a „félíg elmondott bánatokat” az olvasó érzi végig, és a sejtetés „még jobban megragad”, vagyis ismét csak a befogadót involváló önkifejezés célját szolgálja mindez.⁴⁰ Amely célt a kötet, amely „a szépséget, egy élet fájo és bizarr vallomását, furcsa percek, önkívületek hangulatait egyszerűen reánk parancsolja”, sikerrel el is éri – bár Margitay fenntartja, hogy „az igazi poéta azokban a versekben nyilatkozik meg”, amelyekben a kontrasztjáték nem bonyolítja a közlésfolyamatot, ahol Kemény „megfeledkezik magáról és a művészetéről”. Az Élet kritikusa szerint a *Lamentációkból* a „szenzációkra éhes, élvezni vágyó, gazdagságot mímelő, de szegény, nagyon szegény” Budapestre jellemző alak ismerhető meg, akiben „az új magyarok fáradsága, csömöre, aranyvágya” ölt testet. A város nyomait véli felfedezni a kötetben Lukács György is, aki szerint szintén mélységes ambivalenciák jellemzők Budapestre: „különös vállvonogatóan nihilisztikus hangulat, amiből néha-néha váratlanul és hirtelen hevességgel mély és erős sírások hangzanak fel”.⁴¹ Lukács e miliő által meghatározott esztétának tekinti Kemény Simont, akinek költészetét is elfedés és feltárulás kettősében írja le, éppúgy a szöveg mögé tekintve, mint Babits esetében tette. Keresett stílusú versein érezni véli eredetiségüknek „nem spontán vízióként jött”, „nagy nehezen megtalált voltát”, ám ezek az erőltetettnek ható képek engedik látni azt „a puszta művészin túlmenő, mélyen emberi vágyat és szenvedést”, ami létrehozta őket; vagyis – foglalja kompakt paradoxonba a gondolatmenetet – „éppen keresett voltuk közvetlen erővel ható élménnyé teszi őket”.

Ezek a szövegek tehát hiába állítják egyszerre a *Lamentációk* poétikájának művies, közvetett jellegét és a kötet értékes voltát, e premisszák éppúgy nem vezetnek el a műviesként leírt jelleg feltérképezéséhez és értékes voltának elismeréséhez, mint Schöpflin Aladárnál, aki csak mások ítéleteként, felületes véleményeként idézi kritikájában a vádat, hogy Kemény versei az „eltévelyedett ízlés”, a „különcködő affektálás” példái lennének.⁴² Ezek ellen Schöpflin is az egyéniség és a mély őszinteség képzetköreiben talál muníciót: a kötetet jobban szemügyre véve nyilvánvalóvá válik szerinte, hogy „érdekes, egyénien látó és önmagából merítő költő” szól az olvasóhoz, akinek versei „az emberi lélek mélyeiből kiemelt gyöngyök”. Arra a lehetséges felvetésre pedig, hogy a szerelemről a versekből kirajzolódó sötét kép elüthet olvasóinak köznapi tapasztalatától, Schöpflin ennek az esztétikai elméletnek az ontológiai meghosszabbításával válaszol: „a költő éppén abban különbözik a közönséges embertől, hogy lelkében erősebben,

40 m. [MARGITAY Ernő], *Lamentációk*, *Élet*, 1909/30, 121–122.

41 LUKÁCS, *i. m.*, 422–423.

42 [SCHÖPFLIN Aladár?], *Lamentációk*, *Vasárnapi Újság*, 1909/24, 511.

tipikusabban van kifejeződve az, ami a többiekben halványan, elmosódottan él”, és így „fölfedeztetni az emberrel önnönmagát”. Ez a sajátos zsenielv egyfelől annak általános érvényű elfogadtatását igyekszik elősegíteni, hogy „minden férfi szerelmében” jelen van valamilyen mértékben a kötetből rekonstruált „vad, önkínzó, haragos, végzetszerű sóvárgás”, másfelől viszont különálló típusként választja le az emberiségről a költőket, megpecsételve kapcsolatukat az önfeltárási érzékenységgel. Efféle „mélységes értelem- és gondolattartalom”, vagyis egyértelműen rekonstruálható tematikus belátás hordozójaként értékeli a kötetet Az Ujság kritikusa is – talán ismét Szilágyi Géza –, amelyet ő minden szabadkozás nélkül ítél általános igazságnak („Kemény Simon tudja, ami minden erotikus bölcsességnek legszomorúbb extraktuma: hogy a legmámorítóbban aranyló kéjnek is keserűség feketéll a legalján.”).⁴³ Az egyetemes tanulsághoz azonban a költő hangsúlyos individualitásán keresztül látszik vezetni az út e kritikus számára is, aki hangsúlyozza, hogy Keménynek „a címen kívül egyebet senkitől se kellett kölcsönöznie”, hiszen „eredeti téma, sajátos hangulat, egyéni szín, külön forma bőségesen tellett magának a poétának lelkéből”. Egyéni törekvéseinek lényegét – a Manet-nak szóló dedikációval összefüggésbe hozva – abban látja, hogy „szuggesztív képekkel hódítsa meg az olvasó lelkét”, ami neki, a legkülönb „koloristának” a magyar lírában, szerinte sikerül is.

Abból a nem túlzottan tágas felfogásbeli-retorikai térből, amelyet ezek a pozitív kritikák kirajzolnak, a kevésbé lelkesek sem igen lógnak ki. A Kemény Simon eredetiségéről, egyéni voltáról egészen nem meggyőződöttnek mutató Ignotus a kötet egészével kapcsolatban is inkább közömbös marad. Bár kijelenti, hogy Kemény „senkit sem utánoz”, hosszan ír hasonlóságáról a „tizenöt-husz évvel” korábbi költőgenerációhoz, különösen Heltai Jenőhöz – a világot szerinte is „vonalakban, felületekben, fényben, árnyékban s kivált színekben” látó költőt inkább csak ennek a jól ismert hagyománynak „a mindenfajta művészetet magába ivott artisztikum” eszközeivel némileg felfrissített változatának tekinti, mint valamiféle izgalmas új fejleménynek. Határozott ítéletet nem is mond róla; bár őszinteségét, hogy „nem kifeszve s nem felcicomázva” jelenik meg verseiben, ő is értékékként mutatja be.⁴⁴ Gyulai István a Kelet Népében – mint a Babitscsal elégedetlen kritikusok tették – a rá mint olvasóra tett hatást reklamálja („engem megragadni nem tudnak ezek a versek”, „velük hevülni, velük szomorkodni, sőt velük együtt közönyös lenni sem tudtam”), aminek hiánya megfosztja szemében a kötetet a művészi értéktől – az okok keresése során ő is költészet és értelem inkompatibilitásának tételéből indul ki („inkább szépen kigondolta, mint mélyen átértette Kemény a verseit”, „jobb szeretem, ha azt látom mit érzett, mint azt, hogy mit gondolt a költő írás közben”).⁴⁵ Ehhez mindössze mellékes megjegyzésként társul, hogy Keménynek vannak „nem költő tollára való” versei is, mint (szerinte is) a *Végrendelet* – a szerelme koponyájának éjjeliedényként való majdani használatára buzdító és e gondolat által lázba hozott beszélőt megszólaltató költe-

43 Sz. G. [SZILÁGYI Géza], i. m. (Gulyás Pál álnévlexikonának feloldási javaslata.)

44 IGNOTUS, *Lamentációk: Kemény Simon verses könyve*, Nyugat, 1909/16, 198–199.

45 GYULAI ISTVÁN, *Kemény Simon: Lamentációk*, Kelet Népe, 1909/2–3, 174.

mény tehát többek ízléshatárán kívül helyezkedett el, ám ebből sehol sem következett a költőnek általában vett morális elmarasztalása.

Dutka Ákos szerint Kemény „bizarr ötletekkel, pesti perverz érzésekkel, beteg erotikával jongleurkodik”, „affektált” Wedekind-utánérzéseket ír, és költészete általában véve a „modern iparművészethez” hasonlít, „amely ezer indokolatlan formát kitalál csak azért, hogy eredeti legyen” – a voltaképpeni művészettől tehát ezúttal is a séma-követés, az őszintétlenség, a szervetlenség választja el a kritika tárgyát.⁴⁶ Manojlovitch Theodor pedig annak a költészeti mozgalomnak a fő magyar alakjának tartja Keményt, amely az „»artificiel«-t” tűzi ki célul, és amelyből „az »élet«, a közvetlen emberi érzelmek és különösen szenvedélyek majdnem teljesen hiányzanak”. Ezzel kapcsolatban Manojlovitch előbb kijelenti, hogy „vaskalapos dolog volna” felvetni, hogy van-e lét-jogosultsága, majd mindenestre leszögezi, hogy „legzseniálisabb lírikusaink: Csokonai, Petőfi és Ady” „másik iskolából valók”, elvégre „a tölgy nem nőhet üvegházban”.⁴⁷ Preferenciáit azután Kemény hibáinak elősorolása során is nyilvánvalóvá teszi. Az intelligencia által uraltnak vélt *Lamentációk* problémája szerinte a „sokszor igazán modorossá, affektálttá” fajuló „túlkeresettség”, a „végzetes tudatosság, szándékoság”, aminél némi „gyámoltalanság”, „naivság” többet érne – így ugyanis szerinte ezek csak „irodalmárversek, nem költemények”, amelyek csak „ki lettek gondolva”, nem pedig „önkéntelenül” születtek. Manojlovitch végül Keményt félti az „animózitástól”, amelyet a „smokkok” által táplált túlzott siker kelthet vele szemben, hiszen gondolatmenete szerint méltánylása csak a voltaképpeni művészet összetévesztésén alapulhat annak mesterséges, élettelen másával. Felvethető persze, hogy ő és Dutka talán A Holnap antológiáról írott elmarasztalása miatt álltak bosszút Keményen.⁴⁸ Ennél azonban figyelemreméltóbbnak gondolom aényt, mennyire azonos kategóriákban gondolkodtak azokkal is, akiktől elhatárolódní igyekeztek. A jelek szerint ennek a kritikai nyelvnek nem volt könnyű ekkoriban alternatíváját találni.

Gellért Oszkár: A deltánál

Gellért Oszkár második, *A deltánál* című verseskötete Babits és Kemény könyveihez képest csekélyebb lelkesedést váltott ki kritikusaiból. Az elutasító értékelések mellett viszonylag sok olyan bírálója volt, akik rokonszenvük ellenére sem láttak benne többet

46 DUTKA, *i. m.*

47 MANOJLOVITCH, *i. m.*

48 KEMÉNY Simon, *A Holnap*, Nyugat, 1908/19, 214–216. Dutka szerzője volt az antológiának, Manojlovitch A Holnap Irodalmi Társaság tagja. Vö. NÉMETH Ferenc, *Ady vonzáskörében: Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között 1907–1910*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. A Független Magyarország „holnapos orgánum” volt. Vö. ILIA Mihály, *A Holnap története*, kézirat, 34. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2079/1/1958_ilia_mihaly.pdf. A Nyugat-könyvek fogadtatásának módszeres kapcsolat-történeti elemzése bizonyára további összefüggéseket tárhatna fel, mint ez például Ady kötete kapcsán láthatóvá vált: KOSZTOLÁNCZY Tibor, „Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy.”: *Az Új versek fogadtatásáról*, *Iskolakultúra*, 16(2006)/7–8, 54–62.

ígéretnél; az elbírálás szempontjai viszont meglehetősen konzisztensek voltak az imént látottakkal. A legdurvább a Borsszem Jankó már idézett cikke, amely az „ágaskodó nyugatiak” különködését gúnyolja a kötet apropóján, bár elismeri, hogy Gellért nem tartozik a legsúlyosabb esetek közé, hiszen „nem minden áron hajhássza az abszolút értelmetlenséget”.⁴⁹ Meglehetősen radikálisan fogalmaz az Erdélyi Lapok szerzője is. Gellértet nem látja sem poétának, sem művésznek, hiszen hiába lehet szerinte verseit alaposan megvizsgálva felfedezni, hogy „vannak erős, új, szép gondolatai”, ha „hangulatot ébreszteni”, bár „vérezen erőlködik”, nem képes – az intellektuális teljesítményt tehát önmagában a legkevésbé sem ítéli releváns értéknek a költészet területén.⁵⁰ Az általa csak függetlennek látott két tényezőt mások oksági viszonyba állítják. Lukács György szerint nem csupán arról van szó a kötet versei esetében, hogy „az okosság nem lesz lírai érték bennük”, hanem ez az okosság „a maga meztelen tisztaságában még inkább akadálya is” az értékessé válásnak. Az tehát, hogy Gellért művei „a legokosabb, a legtartalmasabb magyar versek közül valók”, számára is a lényeghez nem tartozó érdemnek számít.⁵¹ A Vasárnapi Újság szerzője pedig rövid írását szinte egészében a már sokszor látott ellentétpárokra felfűzve fogalmazta meg kétségeit a „nehezen fejlődő” Gellért teljesen a ráció uralma alá rendelt költészetével kapcsolatban. „Reflektáló hajlama” hasonlóan „hidegnek” érződik számára, mint első kötetében, továbbra is „reflexió-lírárt csinál”, „nem az érzés hevével vagy közvetlenségével igyekszik hatni, hanem a gondolatnak keresi” a „színét, ritmusát, misztikumát”, és még a vallás misztikumához is „öntudatával fordul”; bár megengedi, hogy még „jelentékeny fejlődés perspektívái” nyílhatnak még a szerző számára.⁵² Hozzá hasonlóan a Budapesti Hírlap rövid névtelen kritikája is úgy véli, hogy Gellért „tehetsége nem forrt ki teljesen”, mivel jelen kötetében harmónia nélkül kerültek egymás mellé „tartalmas és szép dolgok”, illetve „hihetetlenül rossz, értelmetlen összevisszaságok”.⁵³

Ezekhez a véleményekhez nem társul indoklás, a Gellért Oszkár igazán jelentős műveit hasonlóan a jövőbe képzelő Gyulai István írásából azonban kiderül, mire alapítja reményeit: leginkább arra a tényre, hogy Gellért nem csupán „mélyen gondolkodik és mélyen érez”, de ráadásul versei „legtöbbször őszintén íródtak”.⁵⁴ Kötete Gyulai értelmezésében „beszámolás önmagáról”, új verseiben szerinte „egészen előtérbe áll” „érzékeny, sőt sokszor túlzottan érzékeny és ideges, rohanni akaró énje”, ami alapján a 20. század jellegzetes emberének látja. A műveken keresztüli közvetlen önkinyilvánítás képessége olyan érték tehát, amely képes valamelyest ellensúlyozni számára a „szédületesen megkapó” verstechnika hiányát, illetve az általa is kiemelt érthetlenséget, amely szerinte az erőltetett eredetiségből fakad. Kemény Simonhoz viszonyítva Dutka Ákos is úgy látja, hogy Gellért „sokkal őszintébb és közvetlenebb ember”, ami pozitívum számára; de a hatástalan élettelenség területét így sem sikerül elhagynia. Szerinte

49 Szerkesztői üzenetek: *A Deltánál*, i. m.

50 -andi, i. m.

51 LUKÁCS, i. m., 424.

52 [SCHÖPFLIN Aladár?], *A Deltánál*, Vasárnapi Újság, 1909/17, 359.

53 *A deltanál*, Budapesti Hírlap, 1909. ápr. 11, 13.

54 GYULAI István, *Gellért Oszkár: A Deltánál*, Kelet Népe, 1909/4–5, 273–275.

„versein nagyon megérik, hogy egy hideg okos elmének a józan ízléssel megírott dolgai”, és így „sehoh a költő ereje, melegsége, az érzés bája meg nem kapja az embert”.⁵⁵ A Független Magyarország névtelen kritikusa szintén olyan résként értelmezi a kötetet, amelyen keresztül egyenesen „egy túlfinom idegzetű ember”, „egy igaz költő eleven szívébe, vagy talán inkább munkás agyába” lehet betekinteni; és ő sem „a mai Gellért Oszkárt” becsüli nagyra, hanem „az igazit”.⁵⁶ Az intellektualitás megjelenését a költészetben ugyanis az előbbi szövegekhez hasonlóan ez is gyanakvással szemléli. Hiába állapítja meg, hogy egy „ritka mélységbe” jutó „gondolkodó fej” munkája a könyv, úgy véli, „színtelenné, szürkévé vált volna” az egész, „ha néhány színekben tobzódó lírai föllobbanás fényt nem árasztott volna oda is, ahol az elmélkedés csöndje fájdalmas nyugalmat teremt”. A jövőbe tekintve ugyancsak „azoktól a mélységektől” félti, „amelyek lelkét olyan fantasztikusan széppé teszik, amelyek azonban költészetének pazar szín pompáját könnyen megfakíthatják”. Mindezen fenntartásai mellett is visszautasítja azonban a „modernség ellenségeinek” azokat az állítólagos kísérleteit, amelyek során a költőt a modernnek ellen akarták kijátszani – afelől ugyanis nem lehet szerinte kétség, hogy Gellért „modern”, „nagybecsű talentum” és „föltétlen egyéniség”.

A Független Magyarország szerzője talán A Hét kritikájára utalhatott, a modernség kérdésének legalábbis az általam ismert szövegek közül ez szenteli a legnagyobb teret *A deltánál* kapcsán. Az ugyancsak névtelen írás azonban szintén azt állítja, hogy Gellért „modern poéta” és „egyéniség”, bár ilyenként valóban szembeállítja a mindenáron modernnek látszani akaró „tehetségtelen legénykéekkel”, vagyis a „kis kakastollas lírikusokkal”, „a csent selymekben páválkodó cirkuszhősökkel”, a „szellemi légtornászokkal” és „gyorsköltőkkel”, „akik hetente kétszer snelzideren forralják agyvelejükét az ihlet forrponjtáig és borral fütik lusta vérüket”. A meghatározó határvonal tehát, mint Szilágyi Géza az Új Időkbe írott cikkében, ezúttal sem modernnek és nem modernnek, hanem a céltudatosság, az affektáltság, az erőltetett szerepjátszás értelmében vett modernkedés és a modern ember őszinte önkifejezése között húzódik.⁵⁷ Gellért mint „önálló, bátor alak” kerül a jó oldalra, akinek „egyéni világa van és mindent a saját szemével lát”, és akinek költészete nyilvánvalóan nem lehet pusztán akart, hiszen egyenesen személyisége biológiai szintjével áll összefüggésben. Amint az előbbi szövegek, A Hét kritikusa is a költő „betegségig finom idegrendszerét” emlegeti, amellyel felfogja és verssé formálja futó hangulatait. Ezek az erények pedig ezúttal is azt ellensúlyozzák, hogy zene helyett csak „a szigorú következetesség mély lüktetése”, színek helyett csak a „komoly gondolatok” szürkéje jellemzi verseit. A cikk értékelő rendszerében tulajdonképpen két olyan koordináta-rendszer montírozódik egymásra, amelyekben egyaránt a tudatosság jelenti a negatív pólust.

A „moderneskedés” kérdését e szövegen kívül Várnai Dániel vetette még fel a Nép-szavában megjelent kritikájában. Jóslatként fogalmazza meg, hogy egyesek ezzel fogják Gellértet vádolni, és „a magyar nyelv hóhéréjának” és „gondolatszegény pozórnek”

55 DUTKA, *i. m.*

56 *Gellért Oszkár*, Független Magyarország, 1909. máj. 30, 15.

57 *A deltánál*, A Hét, 1909/16, 275.

fogják tartani. Ezt a szerinte megalapozatlan véleményt azoktól várja, akik a művészetben szimbólumokat nem, csak „megfésült” gondolatokat kívánnak látni, és akik megbélyegeznek mindenkit, aki „új mezsgyéken” töri az utat „egy új poézisnek”.⁵⁸ Az elképzelést, hogy a költészetnek az értelem szabályainak alárendelt, átlátható kommunikációnak kellene lennie, Várnai általánosságban is, de Gellért esetében különösen inadekvátnak ítéli. Szerinte nem lehet és nem szabad „egy magába mélyedő ember érzéseit, kételkedését és reményeit” „szétszededgetni és osztályokba beskatulyázni”, vagy a hangulatokhoz „katalógust csinálni”. Ebből fakadóan attól is elzárkózik, hogy „a versekben megnyilatkozó dolgokat” „harmadik személyek”, vagyis például kritikája olvasói számára magyarázni kezdje. A „biztató ígéretnél” már sokkal többet jelentő *A deltánál* fő értéke éppen ez a radikális személyesség: a költő „lelkébe belemélyedve, filozóf erőteljességgel foglalkozik önmagával” – a befogadó pedig ebbe az intim körbe belépve, az élet problémáit „vele együtt” bogozgatva válhat részesévé racionalizálhatatlan érzéseinek és sejtéseinek. Mivel pedig „sok kételye” ilyen módon egészen lefoglalja Gellértet, nem hogy nem csatlakozik „bizonyos költők sok majmolójához”, de általában sem izgatják „idegen érzések” – állapítja meg Várnai jóváhagyólag; az ideál tehát az ő kritikájában is a személyiség ősnemzésszerű, csorbítatlan eredetisége, amely akár még saját nyelvvaltozatot is megpróbálhat létrehozni, hogy közölje önmagát. A szociáldemokrata napilap érvelésének Kosztolányi a katolikus Életben kontrázott. Szerinte is lesznek majd, akik megróják Gellértet, mert túl homályos és elvont, ő azonban éppen ezért szereti, hiszen „a ködös hullámszövegek igazabbak a felkiáltójeles, egészen kiírható érzéseknél”. A kötetben egy „önálló, magába zárkózott poétalélek” lebbenti fel „titokzatos életéről a fátyolt”, aki „egész ember és egész költő”, mert „a maga módja szerint éli és érzi az életet”, viszont „minden intelligens embert” foglalkoztató kérdésekre reagál; és miközben „szín”, „összhangzat” és népszerűség vágya nélkül alkot, e kritikusa életének – nem részletezett – rejtélyére is feleletet látszik adni.⁵⁹

A Pesti Hírlapnak – Gellért fő munkahelyének – névtelen kritikusa viszont bizonyos mértékig eltávolodik a teljes őszinteség követelményétől és a lelket közvetlenül tükröző költészet koncepciójától. Miközben elsorolja az előbbi szövegek által is megemlített pozitívumokat (Gellért nem „vásári tehetség”, nem tekinti „kínálati cikknek” a verset, „önálló, újszerű egyéniség”, aki nem is lehet Ady-epigon, hiszen első kötete megelőzte Ady fellépését – igaz, a cikk szerint egyértelműen Adyra volt szükség, hogy utat törjön a Gellérthez hasonlóan „új utakat kereső” költők számára, hiszen ő keltette fel az érdeklődést a költészet iránt az országban), Gellért modern katolicizmusa kapcsán, amelyet a Prohászka Ottokáréval állít párhuzamba, megjegyzi, „nincs okunk kutatni, hogy Gellért hitbéli ügye-e az, avagy csupán költői dispozició, mivelhogy versei művészi alkotások”.⁶⁰

Szintén ellenvéleményt fogalmaz meg a Babits esetében is markáns ízlésűnek bizonyult Egyetértés kritikája. Déri Imre írása elszakad az intellektus leértékelésétől, és a

58 (–rn–) [VÁRNAI Dániel], *A deltánál*, Népszava, 1909. máj. 1, 6.

59 Vampa [KOSZTOLÁNYI Dezső], *Husvétii könyvekről*, Élet, 1909/17, 561.

60 *Gellért Oszkár versei*, Pesti Hírlap, 1909. ápr. 15, 11–12.

nemtetszés jele nélkül jellemzi Gellértet „Ignotus-féle lélekemberként”, aki „a költészetben is gondolatokat ad”, verseit pedig „filozófiai lyraként”, amelyben „a tiszta lyra a legkevesebb”. A Hét recenziójával ellentétben a zeneiség hiányát sem hibának látja, hanem annak bizonyítékának, hogy Gellért „lelke is olyan, hogy nem elégszik meg a zenei hatásokkal”, hanem „ideakiformálásra törekszik”; „a régi kötött, obligát formák” tehát azért kerülnek „a sutba”, mivel „magát adja a formában is”.⁶¹ Mindezek a megállapítások ezúttal is beleszórnak a külvilágtól befolyásolatlan egyéniségből táplálkozó költészet értékének deklarálásába („költészete teljesen egyéni és modern, de sohasem a más módja szerint”, „a Baudelaire, Verlaine, Dehmel, Swinburne világhatásai között meg tudott maradni annak, aki: Gellért Oszkárnak”, „mindig a maga pszichikájából merít és a maga lelkének a problémáit és küzdelmeit viszi bele a költészetébe”). A Pesti Hírlap kritikájához hasonlóan Déri is egyetlen mozzanatban távolodik csak el az uralkodónak mutatkozó gondolatrendszerétől. És egy megjegyzésével („párbeszédei gyorsak és szaggatottak, mint egy egész lüktetve ziháló dráma, amit elibénk állít”) ő is tesz azért egy egyensúlyozó lépést a pusztá intellektualitás felől a szerves-extatikus minőségek irányába.

Lesznai Anna: Hazajáró versek

Lesznai Anna debütáló kötetének, a *Hazajáró versek*nek kortárs fogadtatása elválaszthatatlan a női irodalom kérdéskörétől. A könyvről írott kritikák mind szóba hozták, és igen gyakran hosszan tárgyalták a szerző nemének implikációit. A recepció feldolgozását is egy e témának szentelt kutatás kezdte meg, amely azonban áttekintő jellegénél fogva nem törekedhetett teljességre minden szerző esetében, így e kötet kritikáit is érintőlegesen vizsgálta csupán. L’Homme Ilona disszertációját a *Hazajáró versekről* szóló írásokkal összeolvasva mindazonáltal nyilvánvalóvá válik, hogy azok korántsem képezték kivételt, a korszakban uralkodó érték- és érvelésformák voltak meghatározók azokban is.⁶² E szövegeket a többi Nyugat-könyv fogadtatásával összevetve pedig megerősíthető, hogy az az irodalomfelfogás, amelyet a dolgozat konklúziója az általa vizsgált anyag alapján rekonstruál („A 20. század első felében az irodalmi diszkurzusnak a női írókra összpontosító részét a következő premisszáknak strukturálják: a középpontban az a feltételezés áll, hogy az igazán sikeres irodalmi műalkotás közvetlenül szerzőjének lelkéből fakad, annak őszinte önkifejezése.”),⁶³ valóban széles körben számított elfogadottnak, a tárgyalt szerző nemétől függetlenül – legalábbis 1909-ben biztosan.

Az eddig tárgyalt kritikák ismeretében ugyanis aligha tűnhet már váratlannak, hogy a Budapesti Hírlap névtelen szerzője szerint Lesznai versei voltaképpen „nem rímessorok, hanem egy lélek intim megnyilatkozása”, így azokat elolvasva „egy na-

61 dé [DÉRI Imre], *Gellért Oszkár: A deltánál*, Egyetértés, 1909/115.

62 L’HOMME Ilona, *A női írók helye az irodalmi diszkurzusban (1900–1945)*, kézirat. https://www.academia.edu/7077031/A_női_írók_helye_az_irodalmi_diszkurzusban_1900–1945_

63 *Uo.*, 178.

gyon érzékeny, nagyon ideges, asszonyi lélek” maga áll az olvasó előtt.⁶⁴ Ezzel szoros összefüggésben a kötet értékes és hibás részre osztása egyértelműen a *saját-idegen* el-
lentét mentén történik. Amikor a költő „szertelenségbe, túlzásokba téved”, a kritikus
azonnal látni véli, hogy „nem a saját köntösét használja s nem a saját hangján beszél” –
az egyik versen kifejezetten „egy mostanában sokat emlegetett poéta” (sejthetően Ady)
hatását veszi észre. Ady maga a Huszadik Századba írt a kötetéről, és kritikájának már
bevezetőjében általánosságban leszögezi, hogy „nincs jobb írás annál, mely kényszer-
íti az embert, hogy nagyon-nagyon érdekelje az írástevő élete, személye és mivolta”.
Később kifejti, hogy utálja „a l’art pour l’art dogmáját”, vagyis a „dogmatikus szépnél”
többre értékeli, ha valaki ki tudja „magát bontani a Napra és élénk” – Lesznai pedig
„önmaga” és „igaz”, mint ilyet pedig Ady a majd egy évvel korábbi *A duk-duk affért*
idéző vehemenciával határolja el a nem autentikus költők tömegétől, a „megvadultak,
programosok, furcsák, ostobák és lopók verszenebonájától”.⁶⁵ A szöveg ilyen módon
egyidejűleg állítja, hogy egy irodalmi mű esetében a megformálás módja releváns ér-
tékelési szempont (hiszen konkrét és normatív megállapításokat tesz: „még nem tudja,
hogy 999 szót kell megölni, hogy az ezredik, az igazi megszülessen”), és rendeli alá azt a
társadalmi átalakulás ügyének. Ady értelmezésében ugyanis a kötet elsősorban annak
a reménynek „dokumentuma s egy kicsit szimbóluma”, hogy a magyar nők is csatla-
koznak a reformokért harcoló „száz-kétszáz emberhez”. Ennek egyedüli útja, ha „érzé-
sekbe dolgozódik fel” bennük az eddigi (férfi) harcosok világlátása. Egyfelől ugyanis
megörzendőnek gondolja a nemi különbözőséget (értéknek tekinti, hogy Lesznai bátor-
sága nem „kedvlohasztó férfiaszkodás” – az ideális befogadó Ady szerint egyértelműen
férfi). Másfelől irreális elvárásnak véli, hogy a nők a gondolkodás terén zárkózzanak
fel a férfiakhoz. A *Hazajáró versek* annak bizonyítéka tehát számára, hogy Lesznai vég-
rehajtotta ezt a fordítási műveletet – amit például a címbe emelt motívum értelmezése
szemléltet, amelyet Ady egy determinált-konzervatív modernizáció, a „véreinktől, egy
kulturától, egy titkos múlttól” elszakadni nem képes jövővagy metaforájának tekint.

Míg Ady meghatározatlan nemű jelenbeli költőtársai ellenében dicsérte Lesznai
költészetének őszinteségét, számos más kritikusa számára a közelmúltbeli női költészet
jelentette azt a háttérrel, amely előtt ez az értéke nyilvánvalóvá válhatott. Bródy Miksa
szerint Lesznai szerencsére nem a boszorkánytáncok és „szinpadi vadsággal” letépett
blúzok elmúlt divatját folytatja, hanem a „diszkrétan kikandikáló elpiruló érzékiség”,
a „szemérmetség parfömös kódébe” vont érzések költészetét műveli. Ezzel elődeinél
jóval közelebb jut a női költészet Bródy által elképzelt lényegéhez: „ez az Asszony, és
ezek a versek, amelyeket várunk tőle”.⁶⁶ Kritikájában a *Hazajáró versek* minden általa
felfedezni vélt tulajdonságát az asszonyiságnak erre az esszenciájára vezeti vissza („ke-
ményen elinduló, majd magát elszégyenülő lányosság hatását ébresztik”, „minden csak
szerelem – amelyre egész határozatlanságában teremtve van az asszony telve áhítat-
tal és hitetlenséggel”, „finom asszonyi nyugtalanság”, „majdnem annyit cseveg, mint

64 *Hazajáró versek*, Budapesti Hírlap, 1909. okt. 16., 11.

65 ADY Endre, *Lesznai Anna versei*, Huszadik Század, 1909/10, 339–340.

66 BRÓDY Miksa, *Hazajáró versek*, Magyar Hírlap, 1909. szept. 19., 1–2.

amennyit énekel, s ez is egyike igaz asszonyi tulajdonságainak”) – így jut el konklúziójáig, amely szerint Lesznai költészetének olvasása azonos azzal, mintha „meleg, illatos szalonban egy kedves, nagyon finom és szomorú asszony” szólna „gyengéd hangon” a befogadóhoz. Tehetsége legbiztosabb jelének pedig azt látja, hogy „nincs szüksége izgatószerekre, extázisokra, nagy depressziókra, hogy megtalálja a költői hangot” – amivel még egyszer kihangsúlyozza, hogy nők esetében a szerény, visszafogott viselkedésen kívül minden más szükségszerűen megy az önazonosság, és ezen keresztül a költői érték rovására.

Hozzá némileg hasonlóan Szilágyi Géza is idegennek véli a „lármas”, „rikító” erotikát a női természettől, és rosszallóan állapítja meg, hogy a költőnők, akiktől „hiteles emberi dokumentumot” várna, inkább „a férfi-erotika szólamait visszhangoztatják kissé erőltetettebben” ahelyett, hogy „hű képet adnának az Erosztól megszállott nő lelkének ismeretéhez”. A *Hazajáró versek*ben ő is főleg az elmozdulást értékeli ettől az értelmetlennel gondolt iránytól.⁶⁷ Lesznai szerinte „új, különös, eredeti” alak, aki csak keveset mutat a típusból, és verseiben inkább egyéniségét engedi látni, amelynek alapvető vonása, hogy „nem férfi, hanem a természet” iránt érez szerelmet, így bár szóvá teszi, hogy szívesen látna „kevesebb asszonyi bőbeszédűséget, több érzékítő művészetet”, mégis sokra becsüli a kötetet – mint egy asszonyi lélek „tökéletlenségei mellett is nemessé csiszolt tükrét”.

A Vasárnapi Újság kritikusa (valószínűleg ezúttal is Schöpflin Aladár) szintén úgy véli, hogy „igaz”, finoman megérezett versekről van szó, amelyek „önmaguktól elötörő” vallomásokként világítanak be egy „nagyon érzékeny, nagyon fogékony asszonyi lélek” „legtitkosabb redőibe”. Ő azonban Szilágyival ellentétben nem érzi elégségesnek, hogy a *Hazajáró versek* érdekes mint „emberi dokumentum”⁶⁸ Schöpflin emlékeztet ugyanis a költészet nyilvános beszéd voltára – amely szempont a többi Nyugat-verseskötet recepciójában viszonylag gyakran felmerült, ám a Lesznai-kritikákban csekély szerephez jutott –, és komoly hibának véli, hogy Lesznai nem törődik „a tudatos művészet legfőbb jellemvonásával”, azzal tudniillik, hogy „a mondanivaló a számára lehető legmegfelelőbb formát öltse”. Mivel a művészet az olvasóra tett „hatás szempontjából is mérlegelendő” szerinte, a többek által abszolutizált őszinteség csak egyik összetevője lehet értékének, amely önmagában nem „művészi közvetlenséghez”, csak „dilettantizmushoz” vezet.

A kötet több kritikusa által észlelni vélt stílusbeli hiányosságaira Baráth Sándor a Kelet Népeben egy Luthernek tulajdonított idézettel reflektált, amely szerint az asszonyokhoz egyébként is jobban illik, ha csak dadognak, és nem tudnak jól beszélni – azaz szerinte „talán nem is hiba, hogy technikátlanok, formájukban meg-megroppanók” Lesznai versei, mert épp ezáltal válnak „őszintékké, szimpatikusakká”.⁶⁹ A *Hazajáró versekről* Baráth is elégedetten állapítja meg, hogy valódi „asszonyversek”, vagyis „legyűrten vergődők”, „szomorúak”, „hívságosok”, „gyengédek”, „nőiesek”, „szúzi fe-

67 SZILÁGYI Géza, *Versekről*, Új Idők, 1909/50, 554.

68 [SCHÖPFLIN Aladár?], *Hazajáró versek*, Vasárnapi Újság, 1909/39, 823.

69 BARÁTH Sándor, *Lesznai Anna: Hazajáró versek*, Kelet Népe, 1909/8–9, 445.

hérek”; szerzőjük kevés motívumot használ, „csak a maga kis világában” él, költészete „könnyed, felhős hangulatba babuskál, gyöngéden, anyásán”. A nőiség lényegének ezt a Bródy Miksáéhoz hasonlóan igencsak ártatlan, visszafogott és a művészi jólformáltság lehetőségét is kiszorítóan szűk felfogását Baráth szintén a „felkapott nimfomániákus asszonyok” verseinek „mámoros, gyűrűs szemű” erotikájával állítja szembe. Lesznai könyve tehát meglehetősen széles körben mutatkozott a legalább Erdős Renée második kötetének megjelenése óta jelen lévő morális pánik gyógyszerének, a nők kapitulálásának, saját helyükre való visszavonulásának megnyugtató jelképének.⁷⁰

Míg az eddig idézett szövegek jobbra reflektálatlanul támaszkodnak a nőiség eszszencialista felfogásaira, Balázs Béla filozófiai hivatkozásokkal gazdagított kritikája megkísérli szimmetrikus sémába foglalni nő és férfi különbségét. Önértelmezése szerint nem is mint „esztétikus”, hanem mint „psychologus” vizsgálja Lesznai könyvét, amelyre az „asszonylélek legnagyobb dokumentumainak” egyikeként hivatkozik, bizonyítékokat találva benne állításaihoz.⁷¹ Balázs dualista elmélete szerint a férfi különvált egyén, aki gondolataival reprodukálja a világot, és az *entelekheia*, a forma birodalma tartozik hozzá. A nő viszont azonos az egész fajjal, „nem válik le a nagy gyökérről”, létezik, éli a világot, a szülés révén övé a testi halhatatlanság, és az anyag princípiuma tartozik hozzá – Lesznai verseiben épp az hallható szerinte, amint az asszonyban megszólal maga az anyag, mintegy „első tétova öntudatában” megtapogatva önmagát. Saját rendszere alapján azután azt is megállapítja, hogy korántsem véletlen, hogy e műveket „megdolgozatlan, formátlan nyersesség” jellemzi, hiszen a forma általában sem a nőkhöz tartozik. Mivel azonban az esztétikai követelményeket csak gondolat kísérlete idejére függesztette fel, elméletileg örökre ki is zárja így őket az értékes költészet területéről: az elkerülhetetlen alaktalanság nem csupán „csodálatos tartalmuk” szimbóluma szerinte, de „gyöngéje” is a verseknek.

Ugyancsak természeti képekben beszél a *Hazajáró versekről* Kaffka Margit a Nyugatban, a „növényélet” azonban nála éppen nem az anyagiságban való megmaradás, hanem a „tudatosság, nagyobb magára eszmélés, élesebb élet felé” történő, a napfényre törő gyökér tragikumához hasonló „erőlködés” metaforája.⁷² A Kaffka szerint csak a versek összefüggésrendszere alapján rekonstruálható kötetértelem sarokpontjai a „költősors” és az „asszonysors”. E szavak az ő értelmezésében az öröm és a kinszenvedés utáni vágyat, az „igazi megszületés”, a „szó” várását, az anyaság által le nem gyűrt nő gyönyörkívánását jelentik elsősorban, tehát legkevésbé sem a legtöbb kritikus által Lesznaihoz és általában a nőkhöz kapcsolt szentimentalitást és passzivitást. A kötetet Kaffka is „intim és őszinte lélekportrénak” véli, ő azonban a legtöbbekkel ellentétben nem tekinti egymástól független mozzanatoknak a megformálás és az önkifejezés sikerét. A portré megpillanthatóságát ugyanis komolyan veszélyezteteti szerinte a „dilettánsos foghegyrőlvalóság”, a „munkát sajnáló béketűrés”, amelyek nem csupán „nem-erős” verseket eredményeznek, de ráadásul a valósnál jóval egyszerűbbnek mutatják Lesznai

70 Erdős Renée *Versék* c. kötetének (1902) fogadtatásáról és ennek kontextusáról lásd: L'HOMME, i. m., 54–73.

71 BALÁZS Béla, *Egy új dokumentum az asszonypszichológiához*, Független Magyarország, 1909. okt. 10., 3–4.

72 F. KAFFKA Margit, *Lesznai Anna: Hazajáró versek*, Nyugat, 1909/18, 325–326.

mondanivalóját. E részben a költő hibájából fakadó félreolvasás nyomán látszhat Kaffka szerint a kötet feminista líra helyett „derült és házias”, természetközeli, magzatszerűen a földhöz kötődő költészetnek – olyasfélének tehát, amilyenek a legtöbben látták. Mindez azonban nem egyszerűsíthető férfi és női befogadók különbözőségére: Dutka Ákos inkább Kaffkához hasonlóan tekinti a „múlt idők asszonyainak” életét üresnek és tartalmatlannak érző, „magasabbrendű életre” vágyó leány költészetének a kötetet – akinek „vergődése” azonban számára áttétel és komplikáció nélkül, „bátor és becsületes őszinteséggel”, „megható szomorúsággal és közvetlenséggel” látszik versekké formálódni.⁷³

Móricz Zsigmond: Hét krajcár

Móricz Zsigmond első elbeszéléskötetével, a *Hét krajcár*val kapcsolatban régóta számon tartott tény, hogy megjelenésekor szinte egyöntetű lelkesedés fogadta. A recepció máig egyetlen részletes áttekintésében Vargha Kálmán főként a Nyugat ókonzervatív ellenlbasaként elkönyvelt Új Idők pozitív véleményét érezte valamiféle anomáliának.⁷⁴ Farkas Pál írása mindazonáltal világosan jelöli ki saját nézőpontját, amelyet kétfrontos harca határoz meg egyfelől a „magyar műmodernizmus”, másfelől a „hazafias frázisok magyarsága” ellen. Móricz művét e két káros tendenciától távolságot tartó „eleven fejlődés” értékes termékeként értékeli nagyra.⁷⁵ Farkas egy társadalomtörténeti metanarratíva felvázolásával igyekszik álláspontját alátámasztani, amely szerint Magyarországon – sajnos – még nem zajlott le a nyugat-európai típusú polgárosodás, így azután nálunk csak „patológiai tünet”, kliséként átvett program lehet a polgári világfelfogás túlzásai ellen lázadó századfordulós nyugati művészet adaptációja. Móricznak épp az lett központi erénye szerinte, hogy nem külföldi sablonból dolgozik, hanem a valóságot figyeli meg éles szemmel, és rögzíti torzítás nélkül, ezért jelenthetnek az általa bemutatott tények valódi orientációs pontot. Farkas tehát végső soron instrumentális szerepben látatja a jó esetben tükörszerű irodalmat, amely annyiban értékes, amennyiben képes hozzájárulni egy lokális meghatározottságú és szigorú szukcesszivításban kifejlődő magyar modernizációhoz.⁷⁶ Ettől a felfogástól voltaképpen nem esik messzire Ady Endre véleménye, aki szerint szintén valami valóságosan létezőnek a meglátása és megörökítése jelenti a *Hét krajcár* erényét: Móricz szerinte a „legmagyarabb magyarságot” találta meg, amely a társadalmi mobilitás hagyományai

73 DUTKA, i. m.

74 VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond kritikái fogadtatása*, It, 62(1958), 2. A recepció általa összegyűjtött kiadása: *Kortársak Móricz Zsigmondról I.*, szerk. VARGHA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1958.

75 Fs. Pl. [FARKAS Pál], *Hét krajcár*, Új Idők, 1909/31, 100.

76 A történelmi fejlődési fokok végigjárásának ez a feltételezett kényszere lehet az, ami összeköti Farkas 1906 előtti ortodox (azaz nem bernsteinista) marxizmusát és későbbi szerepét a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben, az Új Időknél, a Petőfi Társaságban stb., amelyet korábban csupán groteszk árulásként volt szokás értelmezni. Vö. pl. HORVÁTH Zoltán, *Magyar századforduló*, Bp., Gondolat, 1974, 254; WOLFNER Pál, *A szocializmus története és tanításai*, Bp., Athenaeum, 1906, 165 skk.

és az antihierarchikus viszonyok miatt a „nyugatis demokráciára” leginkább alkalmas kelet-magyarországi „fajtával” azonos. Az elbeszéléskötet tehát a magyarság mi-benlétének Ady társadalmi célkitűzéseinek megfelelő újraesszencializálásához biztosít alkalmat. A nyugathoz való vágyott felzárkózást ilyen módon Ady is megkülönbözteti a nyugati viszonyok pusztá átvételétől, az ideális modernizálódás nála is gyökeres és belső eredettel bíró fejlemény. Egy ezzel analóg háromszögelési pontokat kijelölő retorika alapozza meg Móricz írói portréját, akinek könyvében „századok ős érzései s a mai európai magyar művészember differenciáltsága házasodtak össze”.⁷⁷ Hasonlóak Barta Lajos kritikájának sarokpontjai is. Barta a „vergődő kor” „intellektuálisainak” képvi-seletében szólal meg, akik „új művészi törvények” és „egy új erkölcsi világrend megal-kotásának vajúdásában remény és a kétségbeesés közt” vergődnek. E fülledt, „lázasan célt kutató” hangulatba Móricznak az „örök”, „kétségbevonhatatlan” falut és népet be-mutató kötete útbaigazítás gyanánt érkezik meg, megmutatva, „merre kell elindulni, honnan, micsoda mély, fekete földből kell újjászületni”. Barta tehát szintén nem tagad-ja meg a modernséget, ám ő is nélkülözhetetlennek gondolja annak ellenpontosítását és a tradicionális értékekben való megalapozását. Az eszményi pozíciót diszharmónia és egyszerűség, dekadencia és egészség, progresszivitás és időn kívüliség valamiféle szintéziseként reméli létrejönni. Móricz maga azonban az ő szemében nem a szintézis, csupán az ellenpont, aki „szemléletei” stilizálásával „a tiszaháti magyarságot” „egész mélységében” reprezentáló „magyar dokumentumokat” alkot.⁷⁸ A *Hét krajcár* elismerő kritikáinak egyik legmarkánsabb vonulatát tehát a „tétova modernség”⁷⁹ különböző változatai adták, amelyek mind elválaszthatatlannak és egyenesen arányosnak vélték a művészi értéket és az ideológiai hasznosíthatóságot.

Az a közös szemléleti alaptétel, mely szerint az irodalom lényegében a valóságról készült kép, Schöpflin kritikájával is összekapcsolja e szövegeket – ő azonban erről a kiindulópontonról másféle következtetésekhez jutott el. Schöpflin nem csupán megkülönbözteti (ahogy Farkas) az „elfogultság és eltökélés” által elfátyolozott tekintetű szer-zőket azoktól, akik a „maguk szemével” látnak, de abszolutizálja is az utóbbi pólushoz kapcsolható semlegesség értékét. Ez az elképzelése szerint minden ideologikus közve-títettség nélkül, ám ugyanakkor nem is „gépiesen, közömbösen”, vagyis nem technikai reprodukció módján rögzített kép jelenti számára a „tisztán művészi” eljárások vég-célját.⁸⁰ Schöpflin mindenekelőtt neutralitásának hangsúlyozásával igyekszik Móricz értékét bizonyítani: a *Hét krajcár* szerzője szerinte „pontos és elfogulatlan szemlélő”, aki „sem ellene, sem mellette nem szól a falunak”, „nem csodálkozik, nem magyaráz, nem izgatódik fel, csak rámutat a dolgokra”. Az ebből adódó végkövetkeztetés pedig az, hogy „ízlés, irodalmi pártállás, felfogásmód különbségei ellenére” mindenki örömét fogja benne lelteni. Az ideális műalkotás tehát Schöpflin szerint az ideológiamentesség magasába felemelkedve transzcendálja a véleménykülönbségek profán világát, mindez

77 ADY Endre, *Móricz Zsigmond (És egy kötet elbeszélés. A címe Hét krajcár. A Nyugat kiadása.)*, Nyugat, 1909/16, 169.

78 BARTA Lajos, *Móricz Zsigmond könyve*, Felsőmagyarország, 1909. aug. 19.

79 SCHEIN, *i. m.*, 30.

80 SCHÖPFLIN Aladár, *Hét krajcár*, Vasárnapi Újság, 1909. júl. 25., 635.

pedig abba a nagy elbeszélésbe illeszkedik, amely szerint ezek a sorra elkészülő eszményi művek idővel kirajzolják majd „egyoldalúság nélkül az egész magyar élet teljes képét”. Az Adyék által tételezett azonnali politikai hatás tagadását ennek a demokratikus, radikálisan egyenlősítő reprezentációs szférának a létrejöttébe vetett remény ellensúlyozza.⁸¹

Kosztolányi kritikája ugyancsak a társadalmi modernizáció közvetlen hangsúlyozása nélkül építkezett Adyval hasonló elemekből: a *Hét krajcár* elbeszélései számára is a nemzeti lényeg, a „magyar esprit” dokumentatív megörökítésének és a lélekben törésekkel, repedésekkel számoló, az „Éducation sentimentale”-t idéző modern művészi szemléletnek a szintézisét jelentik. Az összetettebb pszichológia itt egyértelműen a nacionalista céloknak van alárendelve. Móricz annak a várt írónak a megérkezését jelenteli számára, aki egyszerre „íz-ig-vér-ig művész” és „keservesen-igazán magyar”, és aki „megírja a népünket és földünket”, „hogyan jobban a miénk legyen, művészi kincsünké váljék, nekünk és az egész világnak”.⁸² Szintén esszencialista, az ideáltipikus parasztot a magyarság lényegével azonosító alapra építkezett Lukács György, aki úgy látta, hogy „a novellákban a vitákon kívüli »igazi« magyarosság szólal meg”, „megírásukban a legmélyebben magyarok”, amit olyasféle analógiákkal igyekezett bizonyítani, mint hogy „monumentalitásuk a magyar paraszt szófukar, egyszerű, nehézkes súlyossága” lenne.⁸³ Ez azonban nála is a képlet egyik fele csupán. Egyrészt „az új magyar irodalom szavakat találó és kitaláló kedvének sokszínű csillogása” is jellemzi – bár az új és régi egységében létrejövő stílus inkább utóbbihoz húz, hiszen olyan, mint egy „igazán szép, régi magyar szűr díszítései”. Másrészt összetettebb szociológiai szemléletet érvényesít, felfedezve „az emberi és a társadalmi különbségek” drámáját. A Kosztolányi és Lukács retorikája közötti fő különbség tehát az, hogy egyik benn a lélekben, a másik kinn a társadalomban véli megtalálni a konfliktusok elsődleges okát.

Mindezek a szövegek radikális szakítás nélkül, azt egyszerre megőrizve és tovább gondolva távolodtak el attól a diskurzustól, amely egyszerűen egy esszencialista nyelven leírt előzetes valóság hű rögzítésében tételezte az epika fő értékét, és amely döntően meghatározta a *Hét krajcár*ról írott kisebb igényű kritikákat. Az Erdélyi Lapok szerint Móricz „beállítja a magyar parasztot, olyannak, amilyen”.⁸⁴ András Ernő szerint ő a nép közé kijutott „első fölfedező”, aki szakít az elkedvetlenítő önképzőköri-népszínművi parasztábrázolással.⁸⁵ Móricz Pál szerint a „gyermeklelkű hatalmas és csodás magyar népnek” „merész és mégis gyöngéd, igazságos és mégis költői érzésű” élettörténet-írója ő, akinek könyve a „magyar erőnek, magyar léleknek, magyar nyelvnek, magyar faj és föld szépségeinek” „színtiszta búzája”.⁸⁶ Az Egyetértés kritikusa szerint „közvetlen [sic!] környezetét írja le, melyet jól ismer és amelyet mi is többé-kevésbé ismerünk”,

81 E gondolat felbukkanásait Schöpflinnél végigköveti: RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar: Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*, Bp., EditioPrinceps, 2013, főleg 45 skk.

82 Lehotai [KOSZTOLÁNYI Dezső], *A Hét*, 1909. aug. 1, 501.

83 L. Gy. [LUKÁCS György], *Móricz Zsigmond novellás könyve*, Huszadik Század, 1909/II, 524–526.

84 -andi, *Írásokról való írás*, Erdélyi Lapok, 1909. aug. 15., 385.

85 ANDRÁS Ernő, *Móricz Zsigmond elbeszélés-kötete*, Bácsmezei Napló, 1909. okt. 24., 1–2.

86 MÓRICZ Pál, *Móricz Zsigmond könyve*, Debrecen, 1909. szept. 12.

„nem nagyít, nem kicsinyít és nem torzít”, „tősgyökeres magyarsággal magyarokról ír” – és erről az alapról védi Móricz erotikáját is, minthogy szerinte „ennyi érzékiség minden egészséges emberben van”.⁸⁷ A Nyugat iránt gyanakvó Kardos Albert is azért csalódik kellemesen, mert kiderül számára, hogy a címadó írás „a való életnek egy megható jelenetét adja híven”, a szerző „híven” beszélteti embereit, a párbeszédekben pedig „elevenség, tősgyökeres magyarság uralkodik”, vagyis kiderül, hogy Móricz „a faluban van otthon”.⁸⁸ E kifejezetten széles körű konszenzusba talán Elek Artúr írása illeszkedik a legkevésbé. Egyfelől kikezdi a fentebbi reprezentatív megfeleltetések érvényét. Szerinte Móriczot a parasztkban is az „egyetemesen emberi” érdekli, ezért szereplői „nem a paraszti voltuknál fogva eredetiek, hanem annál fogva, ami egyénien emberi bennök”. Másfelől arra is utal, hogy a valóság a szöveg által a befogadóban létrehozott effektus: „naturalisztikusan ábrázolja meg embereit, [...] ez a tulajdonsága kelti az olvasóban az igaznak, a való életnek érzését”. Sőt, poétikai kifogásainak alapja, melyeknek egyébként messze a legtágabb teret szentelte a kritikusok közül, éppen az, hogy az elbeszélések túlságosan is „az életre emlékeztetnek”, ezért lesznek „formátlan cselekvények”, amit kiküszöbölendő gondosabb „meseformálást” ajánl a szerzőnek.⁸⁹

Az elmarasztaló vélemények megfogalmazóinak többsége azonban szintén a fenti népszerű kritikai nyelvet beszélte. A Néptanítók Lapja kritikusanak elvárásait az a távolság alapozza meg, amelyet a kortárs falu, amelybe már „betört az élet, hogy magával vigye a kultúrát, az igényeket, az új vágyakat és érzelmeket” és magyar irodalom között érzékel, amely továbbra is „a régi magyar falu” eltűnőben lévő „hagyományos alakjait” rajzolgatja. Ennek az inkongruenciának a felszámolását, tehát az aktuális valóság megörökítését remélte Móricztól „új típusok” ábrázolásán keresztül, de csalódására nála is „a régi falunak néhány örökké élő és igaz típusát” találja csak; igaz, ezeket legalább átélhető módon, nem „idegen csoportként” ábrázolva.⁹⁰

Andor József az Életben és Szász Károly az Urániában egyaránt abból indulnak ki, hogy a Móricz által ábrázolt érzékiség nem része a magyar lényeknek, ezért azt mindkettőn értelmetlen külső hatásnak minősítik. Andor „nyugati elemnek” tekinti,⁹¹ Szász pedig aligha minden antiszemita áthallásosság nélkül fogalmaz úgy, hogy „oly távol van a magyar érzés és felfogás birodalmától, mint – Makó Jeruzsálemtől”,⁹² és bár talán „bizonyos részről kapni fog tapsokat s dicséretet”, ez csak patológikus reakció lehet, hiszen szerinte „a jó ízlésű, ép érzékű közönség teljesen el fog fordulni tőle”.⁹³ Szász nem különösebben sajnálkozik emiatt, hiszen Móriczot egyébként is jelentéktelen tár-

87 Móricz Zsigmond: *Hét krajcár*, Egyetértés, 1909. december 25.

88 KARDOS, i. m.

89 ELEK Artúr, *Móricz Zsigmond elbeszélései*, Az Ujság, 1909. szept. 18.

90 *Hét krajcár*, Néptanítók Lapja, i. m.

91 Szén [ANDOR József], i. m.

92 Talán ide kapcsolódik a Bács megyei Napló idézett írásának megjegyzése is, amely szerint a kritikusnak, amikor meglátta, hogy Móricz műveit a Nyugat jelenteti meg, „indokolatlan képzettársulás útján” a *Falusi zsidók* című kötet (egy korábban idézett kritika szerzőjének, Móricz Pálnak 1906-os műve) jutott eszébe.

93 -ly [SZÁSZ Károly], *Móricz Zsigmond: Hét krajcár*, Uránia, 1909/9, 388.

caszerzőnek ítéli, aki – mint Elekhez némileg hasonlóan kifejti – nem képes „lelki indítékok kapaszkodóin mind előbbre haladó cselekményt” kigondolni, amely az elbeszélés nélkülözhetetlen eleme, „bármit mondjanak is azok a modern kritikusok”. Mindössze nyelvének „tösgyökeres magyarságát” dicséri, amit azzal állít összefüggésbe, hogy „Móricz színmagyar ember” – Szász tehát etnicista irányban radikalizálja a közkeletű nacionalista diskurzust. Andor József szerint viszont Móricz „a legtehetségesebb írók egyike”, akinek ráadásul, mint sokakkal egyetértésben megállapítja, „ízig-vérig való magyarság árad ki minden sorából”, stílusa pedig „őszinte visszhangja fajszeretetének”. Igazán jól azonban csak azok a szövegei sikerültek szerinte, amelyekben ez a magyar jelleggel való kapcsolat töretlen marad, vagyis nem jelenik meg az erotika, hiszen ahol igen, ott „mintha meg sem találná önmagát”. Tehát a szerzőnek is érdeke lenne, hogy a Nyugatot maga mögött hagyva eltaláljon „a magyar nemzeti irodalomhoz”. Ezzel kapcsolatban a kritika zárata azt a megjegyzést teszi, hogy hamarosan az Élet kezdi közölni Móricz *Harmatos rózsza* című regényét; ami 1909-ben az irányváltás bizonyítékának tűnhetett, a mából visszanezve viszont inkább a lehetőségek egykori terének nyíltságára, a pályák determinálatlanságára emlékeztet.

Néhány következtetés

E két utóbbi szöveg felől újra végigtekintve az első Nyugat-könyvek 1909-es fogadtatásán elsősorban az válhat szembeötlővé, mennyire elszigetelt ebben a korpuszban az általuk képviselt hangütés. Miközben ez és a megelőző év nem utolsósorban „az új irodalom körül”⁹⁴ folyó vitákról emlékezetes, a nem is csekély mennyiségű szöveg feltűnően érintetlen az eleve elutasítástól, a magyar modernség ellenzékével asszociált népnemzeti, konzervatív, sovíniszta sablonoktól, nem sok nyoma fedezhető fel bennük a Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő vagy Szabolcska Mihály által használt kritikai dialektusoknak. Mindenképpen félrevezetőnek és kiegészítendőnek tűnik tehát az a kép, amelyen a korai Nyugat pozícióját szinte kizárólag az ezen tényezőkkel folytatott csatározás rajzolja ki, és amelyen a folyóirat körét az értetlenség és az antagonizmus, vagyis egy olyan „magyar glóbus” öleli körül, amely Babits szavai szerint „nem ismert verset a cigány nótáján túl”.⁹⁵ Nyilvánvalóan az efféle nyilatkozatok tették ugyanis legtöbbet e narratíva megalapozásáért és elterjesztéséért, mint azt Bezeczky Gábor is megfogalmazta:

Többnyire a Nyugat képviselőinek nyilatkozatai alapján szokás beszélni arról, milyen állapotban volt a magyar irodalom a Nyugat indulása előtti évtizedben. Ady, Móricz vagy Schöpfung – és a nyomukban azok, akik az ő nyilatkozataikra építettek – meglehetősen sivár helyzetet írtak le. Ez a felfogás azonban, úgy látszik, nem tartható. Éppen el-

94 Az év elején megjelent *A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1909* ilyen címmel közölt összeállítást a témához kapcsolódó véleménycikkekből.

95 BABITS Mihály, *A Nyugat régen és most*, Nyugat, 1932/2, 70.

lenkezőleg: a Nyugat indulása előtti egy-két évtizedről szólva pangás helyett gazdag, sőt rendkívül gazdag, de az is lehet, hogy páratlanul gazdag irodalmi életről lehet beszélni.⁹⁶

A most feltárt adatok Bezeckzy diagnózisát látszanak megerősíteni – ő elsősorban a lapok és a bennük megjelenő (nagyobbrészt feltáratlan) primér irodalmi szövegek magas számáról és minőségéről beszél, de a kritikai diskurzus ugyancsak széles körűnek és élénknek mutatkozik.

Ennek jellemzésére azok a korábbi szövegek sem vállalkoztak, amelyek „tévképzetnek” tekintették, hogy a Nyugat „a semmiből nőtt ki”. Kenyeres Zoltán tanulmányai például költöket, írókat, kortárs irodalmat közlő folyóiratokat és könyvsorozatokat, a Társadalomtudományi Társaság szemléletformáló hatását, illetve a Nyugat munkatársaihoz kötődő korábbi lapokat soroltak fel a folyóiratnak megágyazó, a „népmentzeti iskola üres szolamaihoz”, az „érzelgős hazafiaskodáshoz” képest alternatívát nyújtó korabeli „jelentős szellemi élet” illusztrálásául.⁹⁷ A tágabb sajtókörnyezetről és az értékeléseiket meghatározó irodalomszemléletről viszont nem ejtettek szót, pedig Ignotus azt a hivatalos irodalom meghatározó ellensúlyának tekintette:

Ám a hivatlan, az avatatlan, az étellel nem fejlődő s a fejlődéssel nem érző újságbírálot elhagyja maga mögött az irodalom, ellöki magától a közönség, kilöki magából az újság. Ellenben az egyetem vagy az Akadémia az ő választottjait rendületlenül előlépteti, vizsgadíjazza és kárpótolja, s hálogatja velük, pályázati jelentésről pályázati jelentésre, az avatatlanság s a szűkkeblűség közhelyeit. Csakis így történhetik, hogy a sajtó, minden nagy fogyatkozásai mellett vezérlő tekintélyben áll az irodalom s a közönség előtt, az egyetem s az Akadémia ellenben intézményes és törvényes tolokodásával sem éri el, hogy egyáltalában tudjanak róla máskor, mintha valamelyik újság vagy újságíró úgy rúgja oldalba könyörületből, hogy hadd érezze a nyavalyás, hogy még a világon van.⁹⁸

Ennek a nyilvánosságnak a fejlődéstörténete természetesen további kiterjedt vizsgálatokat igényelne, a vizsgált korpusz azonban azt mutatja, hogy 1909-re az „újságbírálok” egy jelentős tömege valóban elkülönült és messze távolodott a konzervatív eszmék propagálótól – ők pedig minden látszat szerint nemigen igyekeztek elgondolásaikat könyvkritikákban érvényesíteni.

Bengi László okkal figyelmeztet:

96 BEZECZKY Gábor, *A Nyugat sajtókörnyezete*, Alföld, 62(2011)/3, 52. Itt közölt adatait és ezek kontextusát részletesebben kifejti: Uő, *Az időszaki sajtó mint a szépirodalom közege = Médiák és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, Bp., MTA BTK FI–Gondolat, 2015, 43–88.

97 KENYERES Zoltán, *A Nyugat periódusai = K. Z., Korok, pályák, művek: Válogatott tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2004, 58–83; Uő, *Nyugat-legendák és az etikai esztétizmus = Uo.*, 84–88. A közelmúltban – ugyancsak a fogadtatás részletesebb elemzése nélkül – Bednatics Gábor vetette fel a Nyugat megjelenésének struktúráként és nem eseményként, a „befogadó közönség formálódására tett kísérletek következményeként” és nem „kiválasztott hősök által véghezvitt forradalmi tettként” való leírását, illetve „a modernitás latens mozzanatainak” figyelembevételét. BEDNATICS Gábor, *Modern mítoszok és az újrírás lehetőségei*, Bp., Ráció, 2016, 39–40.

98 IGNOTUS, *Jelentés a Farkas–Raskó pályázatról*, Nyugat, 1911/10, 998.

a politikai és sajtóbeli megosztottságok, elvi és személyes viszonyok [...] sokkal bonyolultabb hálót, egymást átfedő s egymással átmetsző szálú szövedéket alkottak annál, semhogy a nagypolitika vagy az átfogó ideológiák szembenálló fogalmi mentén relevánsan értelmezhetők legyenek. [...] Ekként lehetetlenné válik az egyszerűsítően kétosztatú osztályozási sémák alkalmazása a természetükben sokkal összetettebb folyamatok és jelenségek leírására.⁹⁹

Mint igyekeztem bemutatni, a Nyugat könyveinek kortárs fogadtatása is messze bonyolultabb annál, hogysen egyetlen dichotómia mentén elrendezhető legyen. A kritikákban megfogalmazott vélemények számtalan, sokszor nyilvánvalóan irodalmon kívüli kérdés mentén (Lesznai esetében többek között a női nemi szerepek, Móricz esetében a követendő társadalmi modernizációs stratégia stb.), bonyolult sokszögalakzatokba rendeződve különbözöttek el egymástól. Legalább ilyen feltűnő azonban ezeknek az eltérő profilú és eltérő irányultságúként leírt napilapokban, (képes) hetilapokban, folyóiratokban megjelenő, egymással nyílt vagy implicit vitában álló szövegeknek a nagyfokú homogenitása, ami irodalomértelmező és -értékelő kódjaikat illeti: a ma is ismert nevű és az ismeretlen kritikások nagy hányada sok tekintetben közös művészetideológiai nyelvjárást látszik beszélni. Ez az uralkodó diskurzus a lírát egy antiintellektualista és hatáselvű individualizmus, a prózát pedig egy nacionalista esszencializmus felé hajló valóságrepresentáló realizmus elvárásai mentén olvasta, és előszeretettel élt a hidegmeleg, halott-élő, tudatos-ösztönös, megjátszott-őszinte, külső-belső egymással összekapcsolódó ellenfogalmaival, melyek közül rendre utóbbiak bizonyultak értékesnek. Ha igaz is tehát, hogy „a magyar közvéleményt elsőként Ignotus ismertette meg az impresszionizmus és a szecesszió olyan alapfogalmaival, mint az »ízlés«, a »hangulat« és az »egyéniesség»,¹⁰⁰ ez a fajta irodalomértelmezés 1909-re széles körben bevetté vált.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy az értelmezők nemigen adták jelét, hogy a Nyugat által kiadott művek botrányos vagy épp forradalmi erejű, értékelő rendszereiket elbizonytalanító, azok újrakonfigurálására ösztönző alkotásoknak mutatkoztak volna számukra. A kötetek általában viszonylag egyszerűen megtalálták helyüket az értékes vagy az értéktelen oldalon, sőt gyakran tűntek bizonyos összehasonlításokban rokonszenvesen visszafogott, a szélsőségektől távolságot tartó műveknek. Ezen elbírálások során tulajdonképpen nem rajzolódott ki meghatározó határvonalként a modernség kérdése. E tapasztalat nyomán végiggondolandónak tűnik például, hogy A Holnap antológiák körüli botrány mekkora részben volt szorosabban véve konzervativizmus és modernizmus harca, és mennyiben a költészetet intim és spontán önkifejezésnek gondoló értelmezők megbotránkozása a megkoreografált, csoportos fellépés és az irodalmi hatásfolyamat explicitté tétele miatt, amelynek visszhangjai e kritikákban is felfedezhetők. E szövegek alapján úgy tűnik, hogy a külső leírásra és a pozícióharcok lefolytatására ugyanaz a kritikai dialektus szolgált, annak kritériumai mentén pedig a Nyugathoz kötődő irodalomnak nem volt biztos, rögzített pozíciója – az ér-

99 BENGÍ László, *Az irodalom színterei*, Bp., Ráció, 2016, 101.

100 VERES András, *Művek, pályák, nemzedékek*, Bp., Krónika Nova, 1999, 53.

tékes és értéktelen közötti határ mintegy keresztülszelte teljesítményeit. Alaposabb szociológiai elemzés nélkül is megkockáztatható, hogy az 1909-ben megszólaló huszonöt magyar nyelvű lap túlnyomórészt polgári, ám többféle szubkultúrához tartozó és viszonylag nagy számú közönség figyelmét lehetett képes potenciálisan felhívni a Nyugat kiadványaira (vö. 1. táblázat). Ez a jelentős tömegű populáris diskurzus az Ignotus-idézetnek megfelelően valódi ellensúlyt jelenthetett a hivatalos szólamokkal szemben. Ugyanakkor, mint látható volt, némelyik Nyugat-könyv teljesítménye ebből a nézőpontból viszonylag nehezen megközelíthetőnek mutatkozott. Ez alkotóik pozícióját is kétségessé tette, hiszen a médiaközeg – mint az elmúlt évtizedekben arra sokan emlékeztettek¹⁰¹ – nem interpretáció és közvetítés nélkül is értelemmel és értékkel bíró tények passzív visszatükrözője, hanem éppen ezen értelemek és értékek meghatározásának (illetve kétségbe vonásának, megvitatásának) kitüntetett terepe. A siker elengedhetetlen előfeltétele tehát olyan plauzibilis nyelv(ek) létezése és elfogadottá válása, amely(ek) egy adott tárgyat értékesként képes(ek) leírni. A korabeli sajtó által használt diskurzusokban pedig csak részlegesen, vagyis egyértelmű, kényelmes elhelyezkedést nem biztosító módon valósult ez meg a Nyugat több fiatal szerzője vonatkozásában is. E háttér előtt, az elmarasztalásokat nem pusztán rosszindulatnak, hanem az értelmezői horizontok kirajzolódó határainak tekintve vélem továbbgondolhatónak azt a kísérletet például, amely Babits *Szonettek* és Arany *Jánoshoz* című verseit első kötete kritikusaiknak szóló válaszként olvassa.¹⁰² Így válhat pontosabban megérthetővé a költő szituációja, aki, miközben megtagadja a „vérigéket” és a „hangos sebeket”, egyúttal a „komédiás” költészettől és a „festett vérzéstől” is megkülönbözteti verseit. Poétikájának ez a leírása kijelöli a kedvező elbírálás támpontjait az őszinteség sokat emlegetett elvárása mentén.

Az induló folyóirat és szerzőinek helyzetét tehát, úgy vélem, akkor írhatjuk le hitelesebben, ha a lap már eddig is jól ismert küzdelmei mellett számításba vesszük az ebből a környezetből fakadó dilemmákat is. A korai Nyugat ugyanis – mint az a közelmúltban Balázs Eszter áttekintéséből kiderült¹⁰³ – számos más, az irodalmi modernség szempontjából ma szintén lényegesnek tekintett témához hasonlóan¹⁰⁴ meglehetősen határozatlannak, ambivalensnek látszik azt a kérdést illetően is, hol kívánta megvonni irodalmi szabadságharca határait. Ez jelenthette a kritikákon keresztül talán valamelyest rekonstruálható, a tömegkultúrával is összefonódott¹⁰⁵ kortárs polgári ízlés

101 Magyar nyelvű összefoglalásként lásd például: BELINSZKI Eszter, *A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában*, Médiakutató, 1(2000)/1, 61–75.

102 KELEVÉZ, *i. m.*, 183–186.

103 BALÁZS Eszter, *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*, Bp., Napvilág, 2009.

104 Említhető például a lapnak a Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, Gyulai Pál neveivel jelezhető irányokkal kapcsolatban vagy a város–vidék ellentétben elfoglalt tétova álláspontja. VEZÉR Erzsébet, *Perújítás a duk-duk ügyben*, It, 53(1971), 737–778; SCHEIN Gábor, *Budapest terrorizáltsága a Nyugat első évfolyamaiban*, *Literatura*, 34(2008), 404–414.

105 Vö. „A kialakuló nagyvárosi életmódnak és a magyar elmaradottság átfogó élményének különös következménye, hogy a századforduló írónemzedékei nemcsak a francia magas kultúra átvételétől remélték a magyar irodalom megújítását, hanem a francia tömegkultúra elterjedésétől is. Ady együtt emlegette

jogainak érvényesítését a hivatalos elképzelésekkel szemben, és arra támaszkodó új nyilvánosságterek és karrierok felépítését; vagy jelenthette a polgári-piaci elvárásoktól és sikertől is elforduló, önelvű irodalmi mező létrehozásának kísérletét, aminek klasszikus francia példáját Pierre Bourdieu írta le.¹⁰⁶ Ennek a zavarnak egyik leglátványosabb tünete az 1911-es „irodalompolitikai” vita lett,¹⁰⁷ amelynek egyik darabjában Hatvany Lajos a Nyugat szerinte bekövetkezett hanyatlásának okait igyekezett megfejteni:

A mai Nyugat mégis folyton az *irodalom* látszatát kelti. [...] A Nyugatban idő előtt felszabadított félelmesen ügyes jelzőmegválogatók, stílushazárdörök, modorszemfényvesztők, műnaiv versdadogók vagy Ady-utánzó, koránérett, fanyar zsurnalisztapolihisztorok s művésztelen téma-merészségekkel kérkedő s azokat formába önteni képtelen novellisták írnak. [...] A publikum csak a rikitó szint veszi észre, ami kétségtelenül a szerkesztés hibája. [...] Kevesebb irodalom, több élet! [...] A publikum, melynek érdeklődése féleltek fordul, gyorsan elfordulva, közönnnyel nézi a dolgok folyását – a kávéházi esztéta pedig örül – ismét megkapja irodalmi magánszaklapját, ahol kedvire experimentálhat.¹⁰⁸

Azt hiszem, ezt a szöveget is valamivel jobban lehet érteni, ha felismerjük, számos ponton ebben is az a közkedvelt nyelv és előfeltevés-rendszer válik olvashatóvá, amelynek segítségével két évvel korábban a Nyugat első könyveinek, bemutatkozó fiatal szerzőinek értékét és sorsát igyekeztek a nyilvánosság előtt eldönteni.

Nietzsche, Heine és Offenbach felszabadító szerepét. A franciáktól importált könnyűvérű, »léha erkölcsű« bulvár színházat és a bécsi közvetítéssel érkezett orfeumi látszatvilágot is úgy fogadták Pesten, mint az igazi nagyváros üzenetét, a szókimondó lázadás kinyilvánítását a nálunk honos szónokias és fennkölt, ósdinak és képmutatónak ítélt népnemzeti irodalomeszménnyel szemben.” VERES András, „Roll over Beethoven”: *Gondolatok az elit- és tömegkultúráról*, Alföld, 60(2009)5, 6. A magas- és tömegkultúra összefonódásáról a polgári ízlésben valamivel későbbi adatok alapján lásd: LENGYEL András, *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben* = L. A., *Útkeresések*, Bp., Magvető, 1990, 13–33. Ennek az érintkezésnek nemcsak például Móricz darabjai, főleg egyfelvonásosai lehetnek eklatáns szimbólumai, de a Babits-vers alapján íródott szonon is: „*Minét* címen nagy sikerrel szerepel Babits *Galáns ünnepség* című verse a Modern Színpad Nagy Endre Kabaréjában (Andrássy út 69.), mely a magyar költészet népszerűsítését az irodalmi kabaré műfajával szándékozik szolgálni. A verset Szirmai Albert megzenésítésében Medgyaszay Vilma színésznő, szonóénekesnő (Horvát Henrik műfordító későbbi felesége) adja elő – Babits a verset kötetbe rendezésekor majd neki ajánlja.” RÓNA, *Nap nap után...: 1909–1914, i. m.*, 40.

106 Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

107 Összefoglalása: LÁNG József *hozzászólása = Vita a Nyugatról*, szerk. KABDEB Lóránt, Bp., PIM, 1973, 144–154.

108 HATVANY Lajos, *Irodalompolitika: A Nyugat szerepe*, Világ, 1911. dec. 31.

1. táblázat

A Nyugat könyveiről 1909-ben publikált ismert kritikák megjelenési helyei

	Babits	Kemény	Gellért	Lesznai	Móricz	
1. Huszadik Század [hv]	■	■	■	■	■	5
2. Nagyvárad [n]	■	■	■	■	■	5
3. Vasárnapi Újság [ht]	■	■	■	■	■	5
4. Egyetértés [n]	■	■	■		■	4
5. Kelet Népe [fh]	■	■	■	■		4
6. Nyugat [fh]	■	■		■	■	4
7. Új Idők [ht]	■	■		■	■	4
8. A Hét [ht]	■		■		■	3
9. Élet [ht]		■	■		■	3
10. Erdélyi Lapok [fh]		■	■		■	3
11. Független Magyarország [n]		■	■	■		3
12. Magyar Hírlap [n]	■	■		■		3
13. Népszava [n]	■	■	■			3
14. Az Ujság [n]		■			■	2
15. Budapesti Hírlap [n]			■	■		2
16. Pesti Hírlap [n]		■	■			2
17. Bácsmegyei Napló [n]					■	1
18. Borsszem Jankó [h]			■			1
19. Debrecen [n]					■	1
20. Egyetemi Lapok [fh]	■					1
21. Erdélyi Múzeum [hv]					■	1
22. Felsőmagyarország [n]					■	1
23. Néptanítók Lapja [ht]					■	1
24. Uránia [hv]					■	1
25. Zólyomvármegyei Hírlap [h]		■				1
	11	15	13	9	16	

Magyarázat: [hv] = havilap; [fh] = félhavilap; [ht] = hetilap; [n] = napilap

MARÓTHY SZILVIA

Koháry István „paraszt versei”

A hazai irodalomelméleti gondolkodás feltárásában különösen érdekes azon korszak vizsgálata, mely során az európai retorikai és poétikai hagyomány értelmezése és művelése fokozatosan magyar nyelvűvé válik. Máig alapmű e téren Bán Imre monográfiája,¹ meghatározó az ő nyomdokain is haladó Bartók István² és Kecskeméti Gábor³ munkássága, valamint Kecskés András verselméleti gondolkodással foglalkozó könyve.⁴ A korabeli retorikai és poétikai gondolkodás irodalmi művekre való vetítését tűzi szalagjára a Horváth Iván megalapozta történeti poétika módszertana is.⁵

Ennek apró szeletével, egy irodalomelméleti fogalomként is értelmezhető kifejezéssel, a „paraszt versek”-kel foglalkozom – elsősorban annak Koháry István költészetébe való beágyazottságával. A kifejezés eddig ismert szöveghelyein (Szenci Molnár Albert *Psalterium*-előszava és Wathay Ferenc XIX. éneke) túl ugyanis még eggyel biztosan számolhatunk: Koháry *Fűzfa versek* kompozíciójának nyitó darabjában.

„Paraszt versek”

Szenci Molnár Albert a *Psalterium* előszavában⁶ nemcsak a kötetre vonatkozó költői programját fogalmazza meg, hanem képet alkot a magyar költészet helyzetéről is: megállapításai máig a korabeli irodalomelméleti gondolkodás feltárásának középpontjában állnak. Verstani megjegyzései, mint Horváth Iván, majd Tóth Tünde rámutatott, a metrikával, a

* A tanulmány első változata a Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciáján hangzott el 2016. ápr. 9-én. Értékes észrevételeikért hálával tartozom Bartók Istvánnak, Szabó Andrásnak és Vadai Istvánnak.

1 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek).

2 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Universitas–Akadémiai, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

3 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaldott ékes és mesterséges szöllés, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

4 KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991.

5 HORVÁTH Iván, *Történeti poétika és magyar irodalomismeret*, *Literatura*, 7(1980), 219–227.

6 SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum, Szent David királynac es prophetanac szaz ötven soltari [...]*, Herborn, 1607 (RMNy 962), 9v–12r. Az előszót H. HUBERT Gabriella elektronikus kiadásából idézem: *Lelki énekekről régi magyarok: A régi magyar gyülekezeti énekeskönyvek előszavai*, szerk., s. a. r., jegyz. H. HUBERT Gabriella, Bp., Gépeskönyv (Hálózati Kritikai Kiadássorozat), 1999; <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/eloszo/> (2017. 05. 01). Lásd még Uő, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 17), 321–495.

rímmel, s a tipográfiával egyaránt foglalkoznak.⁷ Szenci Molnár a verset a verstani egységek építőelemeként mutatja be: a *paraszt versek* kifejezés is ebben a környezetben fordul elő.

Tóth Tünde tanulmányában e kifejezéssel külön nem foglalkozik, a *Psalterium*-előszó irodalomelméleti kifejezéseit azonban egy lábjegyzetben összegyűjti. Ezek között a „(paraszt) versekben vadnac foglalván”⁸ is szerepel: a *paraszt* jelzőt tehát nem feltétlenül tekinti az irodalomelméleti kifejezés részének.

Bartók István a *paraszt verseket* az *ékesb versek* ellentétéként értelmezi. Utóbbiról megállapítja, hogy az ornatus retorikai eszközének felel meg: a „paraszt versek” következőképp – a gondolatmenetet kissé leegyszerűsítve – szintén retorikai kifejezés, s az ornatust nélkülöző, dísztelen verseket jelenti.⁹ Elsősorban Szenci Molnár előszavára és szótárait alapozott értelmezését alátámasztja a *paraszt* szó jelzőként való használata. Szabó T. Attila gyűjtésében jelentése lehet: ’gyalulatlan, kifaragatlan, festetlen’ például egy 1608-as forrásban: „Vagion harom Nozolia, Az ketvey faragason es festet, az harmadik feier es paraszt”. Egy másikban 1656-ból: „Vagy(on) egy hitvan paraszt fejer asztal”.¹⁰ A ’durva, díszítetlen, hímezetlen’ jelentést a Czuczor–Fogarasi szótár is rögzíti, akár csak a történeti-etimológiai szótár.¹¹ Szenci Molnár szótárában a *parasztul* megfelelői: *inculte, rustice, rusticatim*. Megjegyzendő a *paraszt* mint melléknév a szótárában nem szerepel.¹² Szenci Molnár használatában a *paraszt versek* feltehetően a dísztelen, műveletlen verseket jelenti: de retorikai vagy verstani értelemben?

Látom pedig aztis, hogy az D[omi]n[us] Scarice’us es ez elöt meg mondot fő emberek Psalmusi kivöl, némelljec igen paraszt versekben vadnac foglalván: Noha még az szent léleknekis kedves az versec szép eggyező volta; a mint megtetzic az Alphabetum rendre irt Psalmusokbol. Kik közöl az 119 Soltar az Alphabetumnac mindenic bötüin nyoltznyoltz verset kezd el az Sido Soltar könyvben. Az régi Magyar énekekben pedig avagy semmi egyenlő terminatioc nem voltac, avagy tiz versis egy másután mind egy igében ment ki, a honnan az historias énekekben, számtalan az soc *Vala vala vala*.¹³

7 HORVÁTH Iván, „Számítlan az soc *Vala vala vala*” = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszansz, Szeged, 1978 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozzgalmaink Történetéhez, 4), 183–188; Tóth Tünde, „Egy vers nemének megjobbitot modgyai”: Szenci Molnár Albert a versről, ItK, 97(1993), 501–510.

8 TÓTH, i. m., 503. Lásd még Uő, *paraszt versek* = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, minden kor, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter LX. születésnapjára, szerk. BARTÓK István et al., Bp., reciti, 2011, 227.

9 BARTÓK István, „Paraszt versek” és „ékesb versek”: Poétikai fogalmak a XVI–XVII. századi magyar irodalmi gondolkodásban = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai, szerk. ÖTVÖS Péter et al., Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 191–201, itt: 196–201.

10 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, X, gyűjt. SZABÓ T. Attila, főszerk. VÁMSZER Márta, Kolozsvár–Bp., Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai, 2000, 477.

11 CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, V, Pest, Athenaeum, 1870, 70. Internetes kiadás: Ua, Bp., Arcanum, 2004, <http://adtplus.arcanum.hu/en/collection/CzuczorFogarasi/> (2017. 05. 01; a továbbiakban: CzF); *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 102.

12 Lásd még Szenci Molnár szótárából: *Paraszttság*, *Rusticitas*, *Barbaria*. *Paraszt szabaso*, *Subrusticus*, *Subagrestis*. *Parasztul*, *Rustice*, *Rusticatim*, *Inculte*. *Barbáries*, *Paraszttság*, *Gorombaság*. Köszönet illeti Bartók Istvánt, hogy fölhívta a figyelmemet számos további fontos előfordulásra.

13 SZENCI MOLNÁR, 11r–11v.

Az *ékesb versek* szintén e bekezdésben ugyan, de jóval lejjebb szerepel. A *paraszt versek* ellentéte e szöveghelyen véleményem szerint nem ez, hanem „az versec szép eggyező volta”, kifejtése pedig a „semmi egyenlő terminátioc nem voltac” szöveghely. Előbbi a dallam, a metrikai képlet és a rímképlet éneken belüli egyezését jelentheti, tehát ezek egymáshoz való viszonyát.¹⁴ Tóth Tünde értelmezését támasztja alá Szenci Molnár szótárában az „Eggyezőénekles, *Concentus*” megfeleltetés is. De az „eggyező volta” az adott tulajdonság (pl. szótagszám, rím) éneken belüli egyezésére, ismétlődésére is vonatkozhat: a „semmi egyenlő terminátioc” már konkrétan a rímek hiányára utal. A *paraszt versek* tehát olyan egyszerű versek, melyek például a rímeléset nélkülözik – nem pedig a retorikai értelemben vett ornatust.

Szenci Molnárt megelőzően Wathay Ferenc *Énekeskönyvében* is felbukkan a *paraszt versek* kifejezés, melyre Ács Pál hívta fel a figyelmet.¹⁵ Verseit Wathay török rabsága során írja az előszó és a kolofonok, szerzői datálások szerint – a kötet végleges formáját vagy ekkor vagy 1606-os szabadulása után nyerhette el.¹⁶ A XIX. éneket (az énekeskönyvben: 81a–82a) 1604 nyarára datálja a kritikai kiadás.¹⁷ Ha ezt elfogadjuk, Wathay-nál adatható elsőként a versek *paraszt* jelzővel való illétése.

De mit jelent Wathay-nál a kifejezés? A szöveggörnyezet kevésbé ad támpontot a megértéshez:

Witeszek thitekett ez paraztt Versekuell
Egi Tarsatok köszöntt igen nagi io sziuell,
Ky uala nem reghen köztetek io neuell,
Most penig rakodott Rabsagnak Terheuell¹⁸

Ács Pál egyenesen a felező tizenkettesre vonatkoztatja a *paraszt verseket*. Bartók István a kifejezés jelentését illetően nem foglal állást: azt szerénykedő fordulatként értelmezi.¹⁹ Wathay talán valóban verstani értelemben használja a kifejezést, s a felező tizenkettesen túl ez vonatkozhat az egyszerű *aaaa* rímelésre is. De nem zárnám ki Wathay esetében azt sem, hogy retorikai értelemben szerepel a fogalom. A nagy költőelőd, Balassi Bálint imitációjának vállalt szerénysége nemcsak a verselés egyszerűségében merül ki, hanem a vitézi téma kevésbé elmés, díszes megjelenítésében is.

A *paraszt verseknek* az idézett két szöveghelyen túl más korabeli, vagy korban ezeket megelőző előfordulásáról nincs tudomásom. Eddigi vizsgálataim nem vezettek eredményre e két előfordulás és a Koháry-nál szereplő *paraszt versek* közötti közel egy évszázados hiátus betöltését illetően. A ’díszítetlen, (meg)műveletlen versek’ értelmezést azonban néhány további példával szeretném alátámasztani.

14 TÓTH, „Egy vers neménecc...” i. m., 504.

15 ÁCS Pál, *Aldott filemile*, ItK, 83(1979), 173–186.

16 Vö. BENDA Kálmán, *Adalékok Wathay Ferenc életéhez*, ItK, 72(1968), 211–213.

17 *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1), 571.

18 *Uo.*, 219.

19 ÁCS, i. m., 174; BARTÓK, „Paraszt versek”..., i. m., 199.

A 16. századi költészet RMKT-sorozatok felölelte anyagában a *paraszt versek*, vagy ehhez közeli, irodalomelméleti szempontból érdekes kifejezést nem találtam.²⁰ Áttekintve a 16–17. század énekeskönyveinek fontosabb előszavait, az is kiderül, hogy közülük Szenci Molnárén kívül más nem használja a *paraszt versek* jelzős szókapcsolatot, s a *paraszt* jelzőt sem verstani jellemzőként. Az *Öreg Gradual* előszavában (Geleji Katona István) a „paraszti dudolás, danolás, és su'vo'ltés” a „mesterse'ges musikai zengedezés” ellentétéként szerepel. Ugyanitt a „paraszt” az írás jelzőjeként is többször előfordul, s a hibás helyesírásra vonatkozik, melyet – s a nyomdász, aki elkövette – Geleji Katona több ízben igyekszik elmarasztalni, illetve javítani.²¹

A paraszt beszédmód mint az ékes beszéd ellentéte, tehát a retorikai eszköztár által reflektálatlanul hagyott beszédként jelenik meg Medgyesi Pál *Praefatió*jában is, a szöveg helyet Bartók István idézi: „Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a'rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a' Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szóllásban-való igyekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra.”²² A paraszt és az emelkedett biblikus beszédmód ellentéte adja a *Salamon és Markalf* komikumát is. Míg Salamon így kezdi bemutatkozását: „Én vagyok a tizenkét Pátriárkának nemzetségéből való”, Markalf így: „Én vagyok a tizenkét Parasztságnak nemzetségéből”.²³

A herborni *Psalterium* későbbi kiadásai nem hozzák Szenci Molnár Albert előszavát. Misztótfalusi Kis Miklós egyik 1686-os amszterdami kiadása (RMK 1346) előszavában találni egyedül a Molnáréval egybecsengő szembeállítás: az „írástudatlanság mocska, parasztsága, setétsége, félszége és nyavalyája” ellenében az írástudás „ékessége, nemessége, világa és boldogsága” áll.²⁴

Koháry István *Fűzfa versek* kompozíciójának nyitó versében, melyben – más köteit, nyitó és záró verseit is beleértve – a legjobban sűríti a szerző költői programját, találkozunk ismét a *paraszt versek* kifejezéssel.

20 S ebben megerősített Vadai István is mindentudó számítógépének szöveganyagával; ezúton köszönöm a segítségét.

21 GELEJI KATONA István, *Az kegyes olvasokhoz es eneklökhöz tetetett rövid intes [...]* = KESERŰI DAJKA János, *Az keresztyeni üdvözítő hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett [...]* *öreg gradual*, Gyulafehérvár, 1636, 4r.

22 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, i. m., 272. További előfodulások árnyalhatják a szó jelentéstörténetét: *Sermones Dominicales* (1456 k.): „more vulgari, vulgo: parasztzerent”; Gyöngyösi *szótártörödek* (1560 k.): „aborigines, rusticus, agrestis: vad paraszt, nemtelen”; *Kolozsvári szójegyzék* (1577 k.): „agrestis, incomptus: paraszt”; Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturája* (1590): „ignobilis: nemtelen, paraszt”. Lásd még BARTÓK István, „*Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek*”: *Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártörödek kritikatörténeti vonatkozásaihoz*, *ITK*, 121(2017), 23–60.

23 *Salamon királynak, az David kiraly fianak Markalffal valo trefa beszedekeknek röuid könyve, Monyoroköröken Manlius Ianos által*, 1591 (RMK I, 247). Az idézet az Arcanum RMK szolgáltatásban elérhető fotómásolat általam modernizált átírása. Elérés: https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_247/ (2017. 05. 01).

24 MISZTÓTFALUSI Kis Miklós, *Szent David királynak, és prophetanak száz ötven soltari [...]*. Amstelodamban, 1686 (RMK 1346), 1. sztlan levél r.

Más több mentségimet nem veszem versekre,
s bezárt fogházambúl nem adom napfényre,
nem is irok többet magam mentségére,
s paraszt verseimnek meg himezésére.²⁵

Kohárynak kedves foglalatossága volt költészetének túlzó kicsinyítése, örökös mentegetése, s erre igen összetett metaforarendszert dolgozott ki. Ennek apró eleme a *paraszt versek* is, melyeket nem hímez meg, következésképp díszítetlenek.²⁶ Ez az értelmezés a kifejezést az 'ékesítés, ornamentum nélküli vers' jelentéshez közelíti, tehát valóban a retorikai ornatus hiányára vonatkozhat. Szigeti Csaba is hasonló értelmezésre jut a fogalommal kapcsolatban: „Gróf Koháry Istvánnál a saját verseinek nagyjából rokon értelmezésű kifejezése volt a *goromba* és a *paraszt* vers. Ez utóbbi kifejezés talán annyit jelent, hogy nem kifinomult, de annyit bizonyosan igen, hogy nem arisztokratikus.”²⁷ A megértéshez azonban érdemes Koháry metaforarendszerét közelebbről is megvizsgálni.

Fűzfák megszólaltatója

Nem alaptalanul veti fel azt a lehetőséget Jelenits István, hogy a Kohárynál oly gyakran szereplő *fűzfa*vers egy sajátos költői program kifejeződése.²⁸ Koháry barokk költészetre jellemző, sokrétűen értelmezhető fűzfa-allegóriát épít ki kompozícióiban költészetének meghatározására.

Bár a *fűzfa versek* megjelölést a *A' meg gyűkerezett rabságos bánatnak keserves bvsvlással elteriedet ágain ki-nőtt fűzfa versek* című kötet vezeti be, előfordul már a második, *Rabságban heverve...* ciklus záró versének címében, illetve az ezt követő kronogramos záró sorokban is.²⁹ De a szerzői (kronológiai) rendezés szerinti első kötet, a *Munkács kővárában szerzett versek* nyitó és záró versei is tartalmazzák már azokat a fordulatokat, amelyek Koháry költészetének mentegetőző formuláit alkotják. Ilyenek a vers megalkotására vonatkozó *koholás*, *faragás*, illetve *fűzés* igék.

A vers fűzése nemcsak a versfűzért, tehát versek valamilyen sorrend szerinti egymáshoz rendelését jelenti, hanem egyrészt a verssorok akrosztichonokra való felfűzését, másrészt a papírok fűzetté, kötetté való összefűzését: „szóknak bötüire koholt

25 Rozsnyai Dávid, *Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 16; a továbbiakban: RMKT XVII/16), 51. sz., 15. versszak.

26 Vö. „A varrásban parasztnak nevezik az illető ruhának hímezetlenül hagyott részét. A ruhának, kendőnek hímeze, parasztja.” CzF, 70.

27 SZIGETI Csaba, *Az magyar verseknek anyja (Egy levél a Batthyány-udvarból 1630 körül)*, Vasi Szemle, 67(2013), 393–411, itt: 397.

28 JELENITS István, *Ez világot senki által nem élte... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 351–364, itt: 352.

29 RMKT XVII/16, 108–109.

és faragot, egybenkötöt s-ösze füzöt, pennára felvet, papirosra letet füzfa verseknek vége”.³⁰

A versfüzér Gyöngyösi István *Rózsakoszorúját* is emlékezetünkbe idézheti, melyet költője barátsággal és vigasztalásul Kohárynak ajánlja: „Mert azmint az említett koszorú fejr és piros rózsákból, azaz, vigasságos és keserves dolgokból köttetett, úgy az Nagyságod életének is koszorúja hol gyenge, hol sértő virágokkal, tudniillik keserűséggel egyeles örömmel és dicsőséggel füzetett eleitül fogvást.”³¹

A koszorúfüzés a *Rózsakoszorú* bevezetőversében is két helyen megjelenik, egyrészt a babérszörű füzéseként (34. strófa), másrészt a koszorúfüzés mint szüziés tevékenységként (64. strófa). Utóbbi előzményeként érdemes megemlíteni Pécsi Lukács művét, *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúját* (1591), akinél a koszorúfüzésnek az erkölcsös leány allegóriájának kibontásában van kulcsszerepe.

A *Murányi Vénus* ajánlásában a Koháryéhoz igen hasonló mentegetőző formulával találkozhatunk: „igyekeztem azt lassú elmémnek érkezése szerént ezen együgyű históriámnak magyar versekből füzött tollaival úgy szárnyaznom [...]”.³² Az *Üdömlátás közben szerzett versek* záró darabja és Gyöngyösi Kemény-epozsának előszava még szorosabb összefüggést mutat maga mentésében. Gyöngyösi a címbe is beemeli az „elrongyolott első írásnak töredékiből” keletkezési körülményt, melyet az előszóban ki is fejt.³³ Ugyanez a helyzet ismétlődik Koháry esetében is, igen hasonló megfogalmazással. A lakóhelyét feldúló kurucok verseit is szétépték, a költő azonban visszatértekor újraírja azokat: „szaggatott verseim talált darabjából / újokban irattam el tépet rongyából”.³⁴ Az egyezésre e helyt a kiadás jegyzete is felhívja a figyelmet – de több helyen előfordul még a formula: a feltehetőleg 1723–1726 között írt *Hól egyszer s'-hól maszor ki-faragot s'-özsze szedet, rongyabvl le-irt füz-fa versek* címében,³⁵ valamint egy 1685–1713 között szerzett vagy átdolgozott versében. Ennek nagyobb része, az elméjének sétálása a *Füzfa versek* kompozíció elejére, első négy strófája pedig az álom-kompozíció (*Keseredet rabnak...*) végére kerül.³⁶ A vers eredeti kolofonja, melyben az iratok rongyolódását Koháry még tovább fokozza, kimarad a nyomtatott kompozíciókból.

30 *Uo.*, 109.

31 GYÖNGYÖSI István, *Rosa-Koszoru*, Lócse, 1690 (RMK I, 1388). Modern kiadása: Uő, *Rózsakoszorú*, s. a. r., jegyz., utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi, 2002 (Régi Magyar Könyvtár). A dolgozatban ennek elektronikus verzióját (2005) idézem: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/rozsakoszoru/rozsakoszoru.html/> (2017. 05. 01).

32 GYÖNGYÖSI István, *Mársal társolkodó Murányi Vénus*, Kassa, 1664 (RMK I, 1014). Modern kiadása: Uő, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1998 (Régi Magyar Könyvtár). A dolgozatban ennek elektronikus verzióját (2008) idézem: <http://mek.oszk.hu/06000/06075/html/> (2017. 05. 01).

33 GYÖNGYÖSI István, 1693, *Porából meg-éledett Phoenix*, Lócse, 1693 (RMK I, 1442). Modern kiadása: Uő, *Porából meg-éledett Fónix*, s. a. r., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1999. A dolgozatban ennek elektronikus verzióját (2008) idézem: <http://mek.oszk.hu/06000/06076/06076.html/> (2017. 05. 01).

34 RMKT XVII/16, 265.

35 *Uo.*, 311–315.

36 *Uo.*, 191–210.

Rabságomban fel irt keserves igyemett,
Midőn az kuruczok öldöztvén engemett
Praedáltak úyioobban szerzett értékemett,
El tépték, szaggatták töb fűszfa versemet.

Irattam ezekett azok darabjából,
Pad allat maradott eltépet rongyából,
Hoszú sok üdöre Posony városából
Érkeztvén Csabrágban Isten jóvoltából.³⁷

Mint Bartók István tanulmányából ismeretes, Gyöngyösi előszavaiban igen tudatosan használja és magyarázza a korabeli retorikai-poétikai terminológiát.³⁸ A Kemény-eposz előszava, mely a költészet és a közönséges beszéd, illetve a história szembeállítására építve magyarázza az eposz poétikai, verstani megoldásait, számos pontján megfeleltethető a scaligeri poétikának. Koháry verses elő- és utószava, kronogramokkal terhelt címadásai és kolofonjai mintha éppen e poétikai tudatosságot igyekeznék kijátszani: szerénykedő fordulatai éppen azokat az erényeket hiányolja saját műveiből, melyeket Gyöngyösi oly meggyőződéssel fejt ki előszavában. Ismerve a két szerző és műveik közötti szoros kapcsolatot,³⁹ elképzelhetőnek tartom, hogy Gyöngyösi ilyen mélységekig is hatással lehetett költőtársára.

A *Fűzfa versek* olvasóhoz szóló ajánlása fogalmazza meg legkerekebben azt a költői programot, mely kompozícióiban megjelenik: éppen ebben a környezetben fordul elő a *paraszt versek* kifejezés is. A lehetetlen költészet, az abszurd költői helyzet Koháryé. Raboskodva, tehetetlenségében fog a versíráshoz, hogy unalmát, kétségbeesését elűzze, de nem tud alkotni, mert be van zárva („Nem lehet fogházban Apolló szállása”),⁴⁰ s még eszközt sem kap hozzá (vö. még RMKT XVII/16/15. sz. vers). Mégis alkot, de állítása szerint ezt is megunja, verseit pedig nem egyszer „unalmas verseim”-nek titulálja. Majd a meg sem irt, fejben koholt, s életének újabb viszontagságai során a kurucok által elrongyolt verseit vénségére a pad alatt kúszva kényszerül összeszedni.⁴¹

A fűzfavers faragása mint alkotási mód Koháry egy kései versében (*Hól egyszer s’-hól maszor ki-faragot...*) jelenik meg a maga teljességében, s válik valóban költői programmá: „Sokan sokat írtak azoknak [cédrus, bükk stb. nemesebb fák] hasznárúl, / De vallyon valaki mit irt az füz-fárúl?”⁴² A fűzfa tehát tudatos választás: „Verseimet azért faragtam füz-fábúl, / Azokat faragva üdöm unalmábúl, / Menthessem magamot szívem

37 Uo., 371.

38 BARTÓK István, *História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről*, ItK, 109(2005), 243–258.

39 Vö. még GyÖRI Orsolya, *A Gyöngyösit imitáló Koháry István*, It, 77(1996), 70–75.

40 RMKT XVII/16, 132.

41 Véleményem szerint a szakirodalom által erősen vitatott keletkezési körülményekre való hivatkozás is Koháry e sajátos költői játékanak eszközei. Ez azonban már egy következő tanulmány témája.

42 Érdekes egyezést mutat Koháry e verse egy 1675-ben megjelent kiadvánnyal – már csak kezdősorában is. „Sokan sok dolgokról ezelőtt írtanak, De még dicsiretét nem láttam a nádnek” Ismeretlen szerző, *Nád-sip*, h. n., 1675, 1v. RMK 1187c.

bánattyátúl”.⁴³ A növény metaforika Koháry Andrásnak írt versében is megjelenik, mellyel életművét, nyomtatott és kéziratos műveinek kolligátumát ajánlja unokaöccsének. Itt a nemes róza és a hitvány бүrök, illetve fűzfa kerül szembe: „Piros rósa helyet ollykor бүrköt ásnak, / Fűzfa verseimet nem tartom rósának”.⁴⁴

Csanda Sándor a fűzfa poézis hangoztatását egyszerű költői szerénykedésként értelmezi, s ebben Beniczkyhez hasonlítja Koháryt.⁴⁵ Kecskés András monográfiájában különös példaként említi Koháry esetét: a *fűzfa vers* kifejezést más költő (a saját költeményére) nem alkalmazza.⁴⁶ Szigeti Csaba is megemlíti mint „ön(alul)értékelő” gesztust, s jellegzetesen 17. századnak tartja.⁴⁷ Valóban érdekes, hogy a *fűzfavers*, *fűzfapoéta* kifejezések a korban szinte kivétel nélkül a hitvitázó, illetve prédikációs irodalomban fordulnak elő, például Geleji Katona, Pázmány és Czeglédi írásaiban. Réthei Prikkel Marián a tréfaszók eredetét és használatát vizsgálva általánosságban is megállapítja, hogy azok előfordulási gyakorisága a hitvitázók munkáiban kimagaslik.⁴⁸ A „fa-” előtagú tréfas szóösszetételeket vizsgáló tanulmányaiban számos példát hoz a fűzfa poéta, fűzfa pap stb. kifejezésekre.⁴⁹ Érdekes összefüggést mutat, hogy annál a Csúzy Zsigmondnál is bőven adatolhatók a fűzfás tréfaszók, akinek művei megjelentetésében éppen Koháry játszott mecénási szerepet: Csúzy neki ajánlja műveit.⁵⁰

Koháry István költészetében tehát a magát mentegető formulák oly mértékben elhatalmasodnak a verseken, s határozzák meg azok befogadását, hogy érdemes valóban költői programként értelmezni azokat. Ezt támasztja alá az is, hogy a formulák jellemzően olyan pozícióban jelennek meg (cím, argumentum, kolofon, nyitó és záró versek), melyek által az adott kompozíció egészére vonatkoznak. Koháry költészetében a rabság egyszerre unalom, oskola és keresztviseles: versei a túlélés módozatairól szólnak. A paratextusokban pedig ezek a módozatok összpontosulnak, s fonódnak össze a fűzfa poézis allegóriájával.

A *paraszt versek* kifejezés eddig ismert három előfordulását vizsgálva sem tud nyugópontra jutni az a feltételezés, mely szerint irodalomelméleti fogalommal vagy annak csírájával van-e dolgunk. Míg Szenci Molnárnál segít az irodalomelméleti (pontosabban verselméleti, illetve retorikai-poétikai) kontextus, Wathay és Koháry esetében – versekről lévén szó – az értelmezéshez kevés támpont adatik. A *paraszt versek* mindhárom esetben ’egyszerű, (meg)műveletlen, díszítetlen versek’ jelentésben szerepel, mely egyszerre vonatkozhat azok verselésére s retorikai kidolgozottságára (ornatus hiányá-

43 RMKT XVII/16, 90. sz., 18–22. versszak.

44 Uo., 306.

45 CSANDA SÁNDOR, *Koháry István börtönverseinek keletkezése*, Irodalmi Szemle, 38(1986), 361–371.

46 KECSKÉS, *i. m.*, 96.

47 SZIGETI, *i. m.*, 397.

48 RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN, *A régi magyar tréfaszók*, I–III, MNy, 3(1907), 290–301, 338–344, 386–395.

49 RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN, *Fapap, fajankó, fapénz és társaik*, MNy, 44(1915), 101–106; Uó, *Fakutya*, MNy, 11(1915), 22–25.

50 MACZÁK IBOLYA, *Koháry István és a régi magyarországi prédikációk = Koháry István emlékkönyv a kecskeméti piarista gimnázium alapításának 300. évfordulójára*, szerk. KOZICZ JÁNOS, KOLTAI ANDRÁS, Bp.–Kecskemét, Piarista Rend M. Tartománya–Piarista Gimn., Kollégium, Ált. Isk. és Óvoda, 2015, 55–66, itt: 57–62.

ra). Míg Szencinél véleményem szerint inkább verstani értelemben szerepel a fogalom, Kohárynál egyértelműbb a retorikára, a díszítésre (meghímezésre) való utalás. Wathay esetében ennyit sem szögeznék le.

Koháry István költészetének paratextusait vizsgálva megszilárdulni látszik Jelenits István azon sejtése, hogy a fűzfapoézissal való játék, s maga mentésének formulái olyan metaforarendszert alkotnak, amely költői programként értelmezhető. Olyan programként, mely Koháry ciklusainak szerves részévé válik, s ugyanakkor a korabeli költészet (Zrínyi, Gyöngyösi, Beniczky) és hitvita-irodalom (Pázmány, Csúzy) alkotásaiba is beágyazódik.

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR

Kompiláció és rendszerezés Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* című művében

A tanulmány Decsy Sámuel (1742–1816) és a 18. századi tudományosság kapcsolatát vizsgálja a szerző 1790-ben megjelentetett *Pannóniai Féniksz* című művében. Ennek érdekében két egymást feltételező kérdésre fókuszál, amelyek a tudománynépszerűsítés korabeli technikáira kérdeznak rá. Az első a kompilálás, amely a tudományszervezés, az ismeretek terjesztésének, közérthetővé tételének¹ alkalmazott gyakorlata a korban. A második a rendszerezés elvárása, amely az ismeretek társadalompedagógiai célokhoz illesztésére vonatkozott.

A tanulmány állítása, hogy ez a két technika végig jelen volt Decsy szövegében és szemléletileg nagyban befolyásolta, hogy a szerző milyen minőségben fogalmaz(hat)ta meg álláspontját a hazai tudományosságról és a nyelvművelésről szóló vitákban. A mű körül kialakult értelmezési hagyomány az eddigiek során leginkább a politikai tartalmat figyelembe véve vonta le következtetéseit, ennek révén viszont óhatatlanul eltávolodott a szerzői erudíció megértésétől.² A tanulmány célja annak bizonyítása, hogy a Decsy művében megszólaló populáris hangnem (*scientia popularis*) csak az akadémiai tudományosság alapjain volt elképzelhető. Ahhoz tehát, hogy érthetővé váljon, a szerző a *Pannóniai Féniksz*ben miként lépett át ebbe a politikusabb, populárisabb regiszterbe, röviden vázolnunk kell azt a tudományos szocializációt, amelyből a szerző érkezett.

A tanulmány először a 18. század második felére jellemző tudományosság koncepcióját foglalja össze, majd ezt követően tárgyalja a már említett szociokulturális kontextust. A kompilálás és rendszerezés technikái kapcsán végül azt vizsgálja, hogy Decsy műve miként használta fel ezeket a tudományok hasznossága melletti érvelés kialakításához.

A tudomány a felvilágosodás korában

Ma már szakirodalmi közhely, hogy a tudományról alkotott felvilágosult koncepciók árnyékában a korábbi korok célkitűzései álltak, ebben az örökségben pedig a 18. század során egyértelműen a fejlődésnek indult természeti tudományokra helyeződött

* A szerző az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos segédmunkatársa, az NKFIH 119577 „A tudományos tudás áramlásának mintázatai Magyarországon, 1770–1830” kutatási projekt tagja.

1 A tanulmány a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpontjának támogatásával valósult meg. Ez úton szeretném megköszönni Vaderna Gábornak a tanulmányhoz fűzött javaslatait.

2 Vö. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996³, 301–323.

egyre nagyobb hangsúly.³ A fél lábbal még a humanista oktatás hagyományát taposó korai felvilágosodás újítása, hogy az ember vallásos nevelését segítő ismeretek mellett egyre tágabb teret engedett az erkölcsi és szellemi nevelést nem közvetlenül támogató tudományoknak és hasznos ismereteknek. A leibnizi *theoria cum praxi*ban és a hallei filozófia képviselőinél (Thomasius, Wolff) is jelentkező eltolódás egyértelműen jelezte, hogy a *scientia/ars* dualitására épülő egységes és enciklopédikus tudásfogalom (*scientia universalis*) immáron kiterjesztendő a társadalom szélesebb rétegeire. Később a pedagógia (neveléstudomány) 18. századi zászlóbontásával a probléma pragmatikus fordulatot vett, és (a korábbi optimista felhangokkal szemben) az emberi (belső és külső) tulajdonságok kiművelésére terelődött a figyelem.⁴ Ebben már a korai vélekedések is hangsúlyos szerepet szántak a különféle praktikus tudományos ismeretek jótékony hatásának,⁵ noha az ember kiművelhetősége kapcsán a 18. század második felének teoretikusai már inkább egy szkeptikus álláspontra helyezkedtek.⁶

Elméleti szempontból a viták kontextusát ekkor még a *teodicea* kérdése (az isteni gondviselés hatalmába és bölcsességébe vetett hit) határozta meg. A 18. század eleji üdvtörténeti nézőpont helyébe fokozatosan az emberi moralitást kritikusan szemlélő antropológia lépett.⁷ A század első felének gondolkodásában az isteni gondvi-

3 Klaus FISCHER, *Die neue Ordnung des Wissens: Experiment – Erfahrung – Beweis – Theorie = Macht des Wissens: Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*, Hrsg. Richard VAN DÜLMEN, Sina RAUSCHENBACH, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2004, 155–185.

4 Ulrich Johannes SCHNEIDER, Helmut ZEDELMAIER, *Wissenapparate: Die Enzyklopädistik der Neuen Frühzeit = Macht des Wissens, i. m.*, 349–363; Isabella von TRESKOW, *Universalwissenschaft: Ein barockes Wissensmodell aus der Perspektive des Hans von Gersdorff = uo.*, 323–348.

5 Kormányzati szinten lásd a Mária Terézia uralkodásának második felében meginduló oktatási reformfolyamat célkitűzéseit, illetve a II. József idejére eső közigazgatási intézkedéseket, adó- és népösszeírásokat, a szabványosított oktatás, egészségügyi, rendészeti irányelveket.

6 A tudás és tudományos ismeretek társadalmiasodásának (Wissenschaft vom Menschen, Wissen der Revolution, Orte des Wissen) kurrens kutatási irányaihoz lásd Lars BEHRISCH, *Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Campus, 2005; *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800: Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*, Hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Philippe BÜTTGEN, Michel ESPAGNE, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008; *Wissensideale und Wissenskulturen in der frühen Neuzeit: Ideals and Cultures of Knowledge in Early Modern Europe*, Hrsg. Wolfgang DETEL, Claus ZITTEL, Berlin, Akademie Verlag, 2002; *Macht des Wissens, i. m.*; Nicholas JARDIN, *The Scenes of Inquiry: On the Reality of Questions in the Sciences*, Oxford, Oxford University Press, 1991; Wolfgang SCHMALE, *Das 18. Jahrhundert*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2012, 179–203; Charles W. J. WITHERS, *Placing the Enlightenment: Thinking Geographically about the Age of Reason*, Chicago–London, 2007. Göttingen példáján lásd BALOGH Piroska, *Teória és medialitás: A latinítás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015; *Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2010 (pl. BÉKÉS Vera, *A göttingai paradigma*, 23–40); FUTAKY István, *Göttinga: A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Bp., Gondolat, 2007; *A pozitivistá tudományfelfogástól a megismerés színtereinek terminusáig: A romantikus tudományok fogalmáról*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2012.

7 Luca FONNESU, *The Problem of Theodicy = The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. Knud HAAKONSEN, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 752–767; Martin GIERL, *Pietismus und Aufklärung: Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhunderts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, 193–265; Haydn MASON, *Optimism, Progress*,

selés még közvetetten, a természeti törvények révén határozta meg a világ dolga-
inak működését. A filozófiai diszciplínák (etika, fizika, metafizika, logika) és ezek
aldiszciplínáinak feladata ezt követően azonban már egyre inkább az ember, vala-
mint a természeti törvények tárgyspecifikus értelmezése, leírása lett. A tudományos
magyarázatok a század derekáig így a racionális metafizika (matematika) és az üdv-
történet nyelvezetének kombinációiban fogalmazódtak meg, onnantól viszont egy
erősen rendszerező igényű (természet) tudományos stílus kezdett érvényesülni. Ennek
gyakorlati jelentőségét az emberi civilizáció morális előrehaladását megkérdőjelező
külső események: természeti katasztrófák, háborúk, járványok, éhezések stb. követ-
kezményei csak tovább erősítették. A filozófiából levezetett újabb tudományonak te-
hát valahogy ezt a szkeptikus váltást is tükrözniük kellett, amennyiben a társadalom
hasznára kívántak lenni.

A késő felvilágosodás időszakában ez a fordulat végül a tudás rendszerezett fogal-
mára épülő tudomány megfogalmazásában teljesedett ki, amely, szemben a korábbi-
akkal, már nem az emberi moralitás végtelen tökéletesítésében találta meg a hatékony
állami politika támaszát, hanem a praktikus ismeretekben, a tartós fejlődést szavatoló
észelvű pedagógiai és fizikai tényezők felkutatásában.⁸ A tudomány tehát a szisztema-
tizált ismereteket közvetítő és leíró tevékenységet jelentett, amely kutatási módszeré-
ben a baconi empiria útján haladt, a fogalmi (filozófiai) verifikációt háttérbe szorítva
pedig igazságait megfigyelésekre, kísérletekre alapozta.

A *Pannóniai Féniksz* ehhez a tradícióhoz annyiban kötődött, hogy a wolffi morálböl-
cseletnek megfelelően⁹ optimizmussal tekintett az ember és társadalom fejlődésének
lehetőségére. Ehhez kapcsolódva a külső (fizikai) és belső (morális) tényezők megis-
merésében, leírásában kereste a magyar nyelv és a nemzet kiművelésének kulcsát, mi-
közben a közösség harmóniáját, elégedettségét szavatoló praxisok (mezőgazdaság, ipar,
kereskedelem) fontossága mellett érvelt. Ahhoz azonban, hogy megértsük, a *Pannóniai
Féniksz* mégis miként tudta felhasználni ezt a tudománykonceptiót a tudománynép-
szerűsítés céljára, röviden szólnunk kell a peregrinációs időszakról. Decsy számára
ugyanis ekkor állt rendelkezésére mennyiségében és minőségében az a tudományos

and Philosophical History = The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought, ed. Mark
GOLDIE, Robert WOKLER, Cambridge, Cambridge University Press, 2008², 195–217; Richard H. POPKIN,
Mark GOLDIE, *Scepticism, Priestcraft and Toleration = uo.*, 79–109.

8 Ehhez legfőbb szellemi bázist az egyetemek Kameral- und Polizeywissenschaften tanszékei szol-
gáltatták. Vö. KOSÁRY, *i. m.*, 94–129, 403–524; SZÁNTAY Antal, *Regionalpolitik im alten Europa: Die
Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden,
1785–1790*, Bp., Akadémiai, 2005. A tanszék megalapítására Magyarországon 1777 után a Bécsi Egyetem
mintájára a jogi fakultáson került sor. Lásd ARCZT Ilona, *A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti
Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben (A „Politico-camerális”, a „Politikai tudományok”- és a
„Politikai” (Alkotmányi és közigazgatási) tanszék története 1769–1948*, Bp., Rejtjel, 2004 (Rejtjel Politológia
Könyvek, 22), 21–60; ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935*, Bp., k. n., 1936,
31–122, 143–184; FINÁCSY Ernő, *A magyarországi közkutatás története Mária Terézia korában*, II, Bp., Aka-
adémiai, 1902, 127–221.

9 BODNÁR-KIRÁLY Tibor, *Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz: A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század
végi nyelv- és nemzetépités diskurzusban*, *Aetas*, 30(2015)/2, 22–28.

irodalom,¹⁰ amellyel szemléletében is megalapozhatta későbbi orvosi, statisztikusi és újságírói működését.¹¹

Peregrináció és természetvizsgálat

Decsy tanulóéveit Sárospatakon és Pozsonyban töltötte,¹² az oktatás nyelvéből fakadóan főleg német és latin nyelvű irodalmat olvasott.¹³ A tanulóidőszakot lezáró peregrináció az 1770-es évek elején vette kezdetét. Decsy ekkor a pozsonyi líceum diákja, majd csak 1771. május 4-étől vált az „odera-frankfurti” teológia fakultás, később az ottani tudós társaság tagjává.¹⁴ A körülbelül tíz évig tartó peregrináció időszaka alatt filozófiai és orvosi ismereteket sajátított el Berlinben és Utrechtben, saját visszaemlékezései alapján gyakran látogatta a Berlieni Tudós Társaság nyilvános előadásait. A peregrináció befejezését követően az 1780-as évek elején Decsyt szülővárosában, Rimaszombatban a kémiai és más anyagkísérleteket folytató Madách Péter,¹⁵ Kis-Hont kerületi főorvosának beosztottjaként találjuk. Az ekkor még karrierje elején járó – pár évvel később pályaváltoztatásra kényszerült – fiatal orvosdoktor tanulmányairól és a tudomány területén tett tapasztalatairól a legtöbbet a két fennmaradt latin nyelvű disszertáció szövegei árulnak el. Az 1776-ban és 1777-ben megvédett, majd Utrechtben kinyomtatott filozófiai és orvosdoktori értekezések¹⁶ hivatkozásai

10 Erre több utalást is tett a könyvben, pl. amikor 1778-ból a Berlieni Tudós Társaság előadásait emlegette. DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénisz avagy hamvból fel-támadott magyar nyelv melyet írt D. Decsy Sámuel*, Béts, 1790, 53.

11 Decsy rövid jellemzéséhez lásd Révai Miklós véleményét: „iis potissimum Historicis, et Statisticis”. RÉVAI Miklós, *Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae, et ratio facti in ea promovenda progressus*, Iaurini, 1791, 70. A történeti, statisztikusi minősítés azonban láthatóan nem gátolta Révait abban, hogy társaság tervezetében a medicina szakreferensévé tegye őt. ZVARA Edina, *Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézírata a kismartoni Esterházy-könyvtárban*, ItK, 117(2013), 600–609, itt: 605.

12 A protestáns gimnáziumok közül Sárospatakon tartottak először magyar nyelvű órákat, ennek ellenére a 18–19. század fordulója után is gyakran visszatértek a latin nyelvű oktatásra. A vitákhoz lásd FEHÉR Erzsébet, *Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a Kollégium alsó és középső szintje számára (1793–1848)*, Miskolc, Comenius Tanítóképző Főiskola–Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt., 1989, 21–24. A debreceni kollégiumhoz lásd BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológink kezdetei*, Bp., Akadémiai Nyomda, 1955, 82–85.

13 Decsy nyelvtudásáról az eddigi legátfogóbb képet az 1790-es évek elejéről Révai Miklós fogalmazta meg, aki szerint az orvos-filozófus nemcsak latinul és németül tudott kiválóan, hanem emellett jól értette a franciát, az olaszt és az új- és az ógörögöt is. RÉVAI, *i. m.*, 71.

14 TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004, 97.

15 A 18. század végi orvosi karrierhez lásd KRÁSZ Lilla, „A mesterség szolgálatában”: *Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon*, Száz, 139(2005), 1065–1104.

16 DECSY Sámuel, *Dissertatio inauguralis historico-physica de successivo telluris habitabilis incremento [...]*, Traiecti Cis Viadrum, 1776; *Ἰατρος φιλοσοφικός σοφός, hoc est: Medicus philosophus deo aequalis [...]*, Traiecti Ad Viadrum, 1777. Az egy évvel később megjelent „lappangó” fizikus-orvosi értekezésről – *Dissertatio physico-medica de praecipuis depopulationis causis*, Francofurti ad Viadrum, 1778 – jelenleg

egyértelművé teszik, hogy Decsyre ekkoriban a természetfilozófia diszciplínái gyakoroltak jelentős hatást.

A természethistória a kísérleti fizika és a matematika (természetfilozófia) 17. századi eredményeinek köszönhetően a 18. század elejére a legdinamikusabban fejlődő tudományok közé tartozott.¹⁷ Habár az orvoslásban még jóval később is az antik előzményekre visszatekintő hippokratészi-galénoszi humorálpatológia szemléleti kerete szolgáltatta a gyógyászati gondolkodás fő paradigmáját,¹⁸ a fakultás oktatói a korszak lehetőségeihez mérten kísérleteket folytattak a természet három országához tartozó emberi és állati fiziológia, a növénytan, valamint a folyadékok, ásványok és földtan (földrajz) tematikáit érintő kémia területén.¹⁹ Mindezek tudatában nem meglepő, hogy az orvosi disszertáció hivatkozásaiban a 18. századi természettudomány legfontosabb németalföldi és az angolszász képviselőivel találkozhatunk: ezek között Hermann Boerhaave (1668–1738), Pieter van Musschenbroeck (1692–1761), Antoni van Leeuwenhoek (1632–1723), Carl Linné (1707–1778), François Boissier (1706–1767), a newtoni fizika hatása alatt működő angol orvosok közül pedig Stephan Hales (1677–1761), Bryan Robinson (1680–1754) és Richard Helsham (1683–1738) neveivel.

A *historia naturalis* mint tudomány fejlődése az 1770-es évekre túlhaladt a rendszerező természetrajz keretein, amelyeket a századelőn még Carl Linné fektetett le, ám Buffon kritikáját (*Histoire naturelle*, 1753) követően ismét összekapcsolódott a világ (általános és partikuláris) működését magyarázó antropocentrikus természetfilozófiával.²⁰ A 18. század végének magyar szerzőinél,²¹ így Decsy szövegében is ez az ember természetes fiziológiai adottságaira épülő természetbölcseleti perspektíva elsősorban abban bizonyult többnek elődeinél, hogy önálló organizmusként tekintett a természet rendszerére (ásványok, növények, állatok, ember), amely folyamatos mozgásban van,

nincs közelebbi információ. A szöveget említi Decsy Sámuel: *Osmanografia [...], Második rész, Imitt amott meg-jobbittatott ki-adás*, Béts, 1789, 93.

17 Peter H. REILL, *Science and the Science of History in the Spätaufklärung = Aufklärung und Geschichte: Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*, Hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Georg G. IGGERS, Jonathan B. KNUDSEN, Peter Hanns REILL, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, 430–434.

18 A humorálpatológia és antropológia kora újkori átalakulásához: LACZHÁZI Gyula, *Hósi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 34–57.

19 A korabeli 18. századi tudományos felosztás értelmében a kémia az anyagmozgásokat vizsgáló fizika részeként még nem számított önálló tudománynak.

20 Lásd KONTLER László, *Nemes és nemtelen vademberek: Civilizáció és faj Georg Forster Utazás a világ körül című művében (1777) = A szabadság értelme – az értelem szabadsága: Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Argumentum, 2004, 273–274; REILL, i. m. A vitát jól összefoglalja John GASCOIGNE, *The Study of Nature = The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, ed. Knud HAAKONSSON, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 854–872; Philip R. SLOAN, *Natural History = uo.*, 903–938; Richard SÖRMAN, *Science and Natural Language in the Eighteenth Century: Buffon and Linnae = Languages of Science in the Eighteenth Century*, ed. Britt-Louise GUNNARSSON, Berlin–Boston, De Gruyter Mouton, 2011, 142–155.

21 Aranka Györgyhöz lásd BIRÓ Annamária, *Aranka Ember Esmérete: Egy kézirat filozófiai értekezés = Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 73–96.

fejlődik és ahol a részek megismerése csak a saját törvényszerűségek megértésén keresztül válik lehetségessé.²²

Hasonló irodalmi bázist használt az 1776-ban megjelent filozófiai disszertáció is, amely címében (a Föld kialakulása és benépesülése) egy a természeti teológia (*theologia naturalis*) területéhez tartozó kérdés kifejtésére vállalkozott. A szakirodalomban gyakran fiziko-teológiaként hivatkozott diszciplína sajátossága az volt, hogy a 17–18. század fordulóján keletkezett spekulatív kozmogóniai (a Föld, a természet és az élet kialakulását a teremtéstörténet felől magyarázó) elméletekre alapozva egyszerűsített üdvtörténeti megerősítést adja a természet harmóniájában megnyilvánuló isteni gondviselés nagyszerűségének és a teremtés tökéletességének. Vörös Imre könyve a magyarországi recepció kapcsán állapította meg, hogy a tudományok 18. századi fejlődésében ez a szempont megkerülhetetlennek bizonyult pl. a newtoni természetfilozófia kontinentális elterjedésében is. Azaz, habár a fiziko-teológia a 18. század második felére már meghaladott álláspontot képviselt, intellektuális szempontból nem gátolta, hanem ösztönző hatást gyakorolt a természetfilozófia és a vallás képviselői között zajló vitákra.²³

A szöveg a műfaji kereteknek megfelelően csak kompendiumát adta a Föld kialakulásáról szóló korabeli elméleteknek.²⁴ A hivatkozások szintjén, száműzve a teológiai okfejtést, antik és kortárs szerzők munkáira egyaránt hivatkozott, a kifejtés során azonban már kri-

22 DECSY, *Medicus philosophus...*, i. m., 18–20.

23 VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 15–53. Az ún. Descartes–Arnauld vitához lásd BOROS Gábor, *Leibniz gyakorlati filozófiája*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2009, 28. Decsy filozófiai disszertációja kapcsán ennek azért volt jelentősége, mert a szerző orvosként egy olyan tudományos kultúra képviselője volt, amelynek tagjait a korban még gyakran bélyegezték „istentagadónak” vagy vádolták meg filozófiai materializmussal. Az orvosok ugyanis a test és lélek működésére a mechanikus természetfilozófia keretében (a test és lélek elválasztása) egy szekuláris fiziológiai (test, vér, idegrendszer és a lélek affektusai) magyarázatot adtak. VÖRÖS, i. m., 27–38. Decsy egy Szentgyörgyi Istvánhoz címzett levelében (1784. aug. 28.) pontosan ezeket az érveket osztotta meg egykori sárospataki tanárával, annak *Theologia Naturalis in usum auditorum suorum edita* (Pozsony–Kassa, 1784) c. művével kapcsolatban. Mint írja: „Igen nehéz dolog-is Tiszt. Professor Uram, Medicus Philosophusnak, a’ ki a testnek minden titkos organisatióit jól érti, a Leleknek immaterialitását concoquálni, mert ha igaz az, a’ mint igaz is, quod qualis sit Causa, talis etiam effectus, igaz az is, hogy valamint a Materianak physice in Ens immateriale influere sit impossibile, ita nec Enti immateriali in materiam influere erit impossibile. Hijjaban hozzúk itten azt elő, quod ab obiectis externis in nobis oriantur Sensationes internae; mind azért hogy ezzel csak szaporitnyúk a circulusoknak számát, mind pedig azért quod internae nostrae sensationes ab obiectis externis non immediate excitentur et sic adficiantur, sed mediate ope externarum sensationum. Továbbá közönségessen a’ Philosophusok sok disputátiok utan abban egyeztek meg quod sedes animae humanae Sit Commune illud sensorum ex quo omnes fere nervi corporis humani originem suam accipiunt, qui nervi, exceptis olfactoriis et acusticis, omnes per foramen magnum occipitis e cranio humano prodeunt, se se instar retis alicujus per universum corpus humanum diffunduntur, et sunt omnis sensibilitatis et irritabilitatis corporis humani primum principium. Ezen nervusok, uti subtilissimis microscopiis Philosophorum detectum est, tele vagynak azon subtile fluidum nerveummal, mely a vernek az Cerebrumnak medullaiban el készült vérnek quinta essentiája, és a’ mellynek mutuus contactusa és ezen contactusnak a Commune Sensorumban való terminatioja által a testnek minden történetei, mintegy villám által a Lelekkel communicáltak.” DECSY Sámuel levele Szentgyörgyi Istvánhoz, Rimaszombat, 1784. aug. 28., Sárospataki Füzetek, 2(1905), 189.

24 DÖRNYEI Sándor, *Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683–1783*, szerk. DÖRNYEI Sándor, Zebegény, Borda Antikvárium, 2006, 26.

तिकai szempontból vizsgálta a fiziko-teológia kontextusában született „spekulatív kozmogóniai” elméleteket. Így tett például Thomas Burnet (1635–1715) *Telluris Teoria Sacra* (1681),²⁵ John Woodward (1665–1728) *Tentamen circa Naturalem Historiam Telluris* (1695),²⁶ William Whiston (1667–1752) newtoniánus *Nova Telluris Theoria* (1698)²⁷ vagy *Leibniz Protogea*²⁸ (1749) című könyveivel, végül az értekezést a kortárs szerzők elméleteivel (Buffon, Christian Hollmann, Hook, Maupertuis, Linné) vonatkozó megfigyeléseivel zárta.

Az orvosi és a filozófusi disszertációkban hivatkozott szerzőket alapul véve tehát Decsy mély ismeretekkel rendelkezett a 18. század második felének filozófiai és természettudományos vitáiról.²⁹ Szintén jellemző a kor tudományosságára, hogy a hivatkozások forrásai még a kompilált tudást közvetítő gyűjtemények, periodikák, folyóiratok.³⁰ Vagyis Decsy a németországi és hollandiai tartózkodása során is ezekkel ismeredik meg, majd első szövegeiben ennek reprodukálására törekszik.

A kompiláció mint „tudásrendszer” a 18. század végén

A kompiláció kora újkori hagyománya a 18. század második felére több látványos változáson ment keresztül. A szövegjegyzetek áthelyezése a lap aljára, az anonimitást feladó, névvel ellátott értekezések elterjedése, akárcsak a hivatkozások nevesítése, a magánvélemény státuszának és a tudományos argumentáció funkcióinak átgondolását jelezte.³¹ Emellett szoros kapcsolatban állt az irodalmi művel szemben állított klasszikus elvárások – az *imitatio* helyére az *originalitas* elve lép – átrendeződésével. A változás további látványosabb jele az olvasói piac átalakulása, a populáris tudomány (*scientia popularis*) iránti kereslet megnövekedése volt, amely a század második felére már az „eredetiség”, „önálló gondolatiság” nevében vonta felelősségre a szerzőt, a művek címeiben önmagát gyakran feladó „kivonatolót” pedig a „másolónak” minősítette. A 18. század végén a hasonló kritikával illetett művek sorában találjuk Decsy egyébként nagy sikert arató háromkötetes *Osmanográfiáját* is. A könyvet a Mindenes Gyűjtemény hasábjain egy magát H. F.-ként rövidítő szerző a „szorgos méh” munkájához hasonlítva védte meg a méltatlan kritikával szemben.³² A „más-

25 DECSY, *Dissertatio inauguralis...*, i. m., 7–11.

26 *Uo.*, 11–17.

27 *Uo.*, 17–22.

28 A mű egészében csak 1749-ben jelent meg. A hivatkozások alapján Decsy a lipcsei Acta Eruditorum kiadványában közölt részlet alapján ismerhette a művet; *uo.*, 26–31. A mű és a fiziko-teológia kapcsolatához: BOROS, i. m., 123.

29 Utóbbi olvasását a *Pannóniai Féniksz* is ajánlotta. DECSY, *Pannóniai Féniksz...*, i. m., 72.

30 Decsy esetében a Philosophical Transactions, a Histoire de l'Académie Royale des Sciences, a Memories de Trevoux és az Abhandlungen der Königlich Schwedischen Academie der Wissenschaften számai.

31 *Books and the Sciences in History*, ed. Marina FRASCA-SPADA, Nicholas JARDINE, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

32 „Nem kell nékem ez könyv, Zoilus azt mondja, / Mert máséból szedték, tsak más könyvek / rongyja. / Lám a' pók tsinálmány magából származik, / A' kis méh másunnan szedettből dolgozik: / Még is a' munkáját Zoile szereted, / Amazét kis-sepred, 's a' szemétre veted. / Mert az egygyik díszít ád akármelly asztalnak, / Gyalázat a' másik thecának és falnak. / Ne is említsd nékem a' selyem-bogárnak / Drága

ból szedett” művek elítélése kezdett általánossá válni, így például Kármán József *A nemzet csinosodása* című röpiratában már programszerűen szerepelt,³³ az összkép érdekében azonban érdemes kicsit részletesebben kitérni a kompiláció gyakorlatát ért kritikára.

Az eredeti mű hiányát tematizáló bírálat túlzása ott volt tetten érhető, hogy általánosítva ugyanazzal az elvárással élt valamennyi irodalmi teljesítménnyel szemben, kevés teret engedve a differenciáltabb értékelésnek. A gyakorlatban, a cenzúra esetét leszámítva, ez akkor jelenthetett igazi problémát, amikor ezek az elvárások nem voltak teljesíthetők. Ebből a szempontból a bírálatok sokszor azokat a műveket is kritika tárgyává tették, amelyekben a kompiláció (és fordítás) régi tradíciókkal bírt,³⁴ emellett pedig egy szűkebb akadémikusi kör olvasási és művelődési igényeit elégítette ki. A bírálatot kapott művek gyakran a történettudomány, a filozófia, a teológia és a *historia litteraria* diszciplinái közül kerültek ki.

A kompiláció lényegét ugyan még a 18. század is gyakran leegyszerűsítő módon „szövegátvételben” határozta meg,³⁵ a vonatkozó kutatások alapján feltételezhető, hogy a másoláson túl még releváns lehetett a szövegszerű utalások egy bizonyos körének,

művét, melyet lám magából várnak. / Mert a' szederj-fákat vágd-ki bár előle, / 'S lássad ha több atlatz mász é ki belőle? / Meg-akad a' Dámák' kis Takáts-Mestere, / Ha ki nem adatik lene és kendere. / Töltsd hát te pók formán originálokkal / Thecád', 's lakjanak ott (mert méltók) / párijkokkal. / De én ez másunnan szedegetett mézzel / Teljesült könyvem' is fogadom két kézzel: / Az ilyen munkákat asztalom kedveli, / Mert a' méheké is helyét azon leli. / Debretz. 6. Sept. 1789. H. F.” [H. F.], *Magyar Orvos Doktor Détsi Úr' Osmanographiájának dítséreteire a' tsátsogó Zoilus ellen íratott Versek'*. Mindenes Gyűjtemény, 1789. 2. Negyed (Mind Sz. Havának első Napjától fogva Karátson-Havának utolsó Napjáig.), 61. A méh, a pók és a hangya a tudásformák közötti összevetés gyakori metaforái a korban, ahol a pók a sokszor öncélú teoretikus, ámde eredeti gondolatmenetet, a hangya pedig a szorgos, anyaggyűjtő munkát szimbolizálta. A méh ezzel szemben a kettő ideális arányát testesítette meg.

33 „Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába. Nagy akadály a nálunk a tudományoknak, hogy nálunk termett eredeti munkák még eddig nincsenek.” *Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Első Folyóirataink), 312. Benkő József kompiláció-perében azonban pont egy ellentétes érvelés volt megfigyelhető: „Találkozott a tanulók közül három irigyem, gyűlölöm, sőt rágalmazóm, a kik látván a haza közjavára tett csekély igyekezetemet, nem szégyenlették azt sugni mások fülébe, hogy én a Hermányi tollaival kevélykedem. Én ezek szavát semmibe veszem; mert jól tudom, hogy a történelmi munkákat nem szokás pusztán eszből készíteni, hanem mások írásaiból, s hiteles emlékekből, a minőkkel nekem is természetesen élnem kellett.” Idézi ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Bp., Akadémiai, 1978, 95.

34 A fordítás kulturális és eszmetörténeti problémáihoz: *Cultural Translation in Early Modern Europe*, ed. Peter BURKE, R. Po-chia HSIA, Cambridge, Cambridge University Press, 2007; KONTLER László, *Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives*, Contribution to the History of Concepts, 3(2007)/1, 71–102; Uő, *Translation and Comparison II: Early-Modern and Current Perspectives*, Contributions to the History of Concepts, 4(2008)/1, 27–56; Uő, *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson In Germany, 1760–1795*, London, Palgrave Macmillan, 2014; Fania Oz-SALZBERGER, *The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects*, European Review of History, 13(2006), 385–409.

35 Gvadányi József *A világnak közönséges históriája* bevezetőjében azt írja: „munkám nem fordítás”, sem nem „elmém szüleményei”, hanem „néhány jeles auctorokból, úgymint Rollin, Milóth, Baumgarten, Schrök s többek mások írásaiból kiszedegetett valóságok”. *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I*, főszerk. TÜSKÉS Gábor, szerk. LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók: Új folyam), 788.

illetve a tartalmi kivonatokhoz kapcsolódó annotált irodalmi hivatkozások átvétele is.³⁶ Habár a tudományos művekben a hivatkozások és a lábjegyzetek elterjedése egyértelműen jelezte a szövegjelölés funkciójának térhódítását, a szélesebb közönséget megcélzó tudományos ismeretterjesztés műfajaiban (újságok, folyóiratok, lexikonok, enciklopédiák) a jelöletlen szövegátvétel – ideértve a tudományos tartalmak közlését – továbbra is fontos gyakorlat maradt.³⁷ A kompilálás 18. század végi rossz híre tehát ténylegesen az „eredeti mű” vagy az „eredeti gondolatiság” elvárásából fakadt. Ennek azonban ellentmondott, hogy a gyakorlatban sokszor a kompilált szöveg is „eredeti” munkának minősült.

Martin Gierl tanulmányában a korai 18. századi kompiláció kiegészítő értelmezését adta. Szerinte a kompiláció német területeken az eklektikus filozófia hagyományából alakul ki és a tudástermelés, közvetítés opcionális műfajává vált. A német felvilágosodás időszakára a kompiláció azonban nem csupán egy évszázados előzményekkel bíró tudományos gyakorlat természetes alkalmazását jelentette, hanem egy több szinten működő, kombinált „tudásrendszer” kiépülésének védjegyeként is szolgált.³⁸ Ez a rendszer felhasználta a kora újkori tudástermelés valamennyi létező módozatát, így a tudós levelezések köreire (*respublica litteraria*) épülő kiadványok ismeretanyagát (*historia litteraria*), végül az egységesített ismereteket a szükséges nyelvi és fogalmi átalakításokat követően a popularizálásért felelős mediális közeg felé közvetítette.³⁹

A felvilágosodás korában a tudományos ismeretek terjesztésének számos olyan műfaja létezett, amely még a kompiláció eljárásait követte. Ezek között újságok, folyóiratok, kézikönyvek, szótárak, lexikonok, egyetemi és tudós társaságok kiadványai, valamint enciklopédiák egyaránt helyet kaptak. Más volt a helyzet azonban a gyakorlati terjesztéssel, ami e műfajok esetében is csak a könyvpiac, az olvasói és a nyomtatási kultúra gazdasági érdekei mentén volt kivitelezhető. Így a várt anyagi haszon megtérülése egy-egy beinduló vállalkozás esetén legalább annyira fontos szemponttá

36 Martin GIERL, *Compilation and the Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*, transl. by Angela ASPDEN = *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, Hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Peter Hanns REILL, Jürgen SCHLUMBOHM, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1999, 69–104, itt: 69.

37 Később számos tudományos teljesítményről bebizonyította a kutatás, hogy kompilációs technikával készültek. Vö. Justin STAGL, *August Ludwig Schlözer und die Erforschung der Menschheit nach Völkern* = J. S., *Eine Geschichte der Neugier: Die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2006, 262–282. A kora újkori kompilációkutatás és a *historia litteraria* problémájához lásd: TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor. Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 16). Újabbban: *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014; BÁTORI Anna, *Kompilációs olvasás: Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historia literariájában* = *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (*Csokonai Könyvtár*, 55), 268–286; Uő, „Velőtlen zagyalék” és „kritikátlan apológia”: *Wallaszky Pál válasza Rummy Károly György recenziójára*, *ITK*, 118(2014), 403–419.

38 GIERL, *Pietismus und Aufklärung...*, i. m., 69–70.

39 Uő., 71–72; vö. Helmut ZEDELMAIER, »*Historia litteraria*« Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, *Das achtzehnte Jahrhundert*, 22(1998)/1, 11–21.

vált, mint a tudományterjesztés küldetése.⁴⁰ Ez persze magában rejtette az információ devalválódásának, romlásának veszélyét is, ami hosszabb távon az akadémiai kultúra társadalmi integrációjának elvi akadályaként jelentkezett.⁴¹

A compiláció több 18. század eleji jellegzetessége még a század végén is érezte hatását. Két tendenciát érdemes kiemelni. Egyrészt a klasszikus auktorok tiszteletén és könyveik megbízhatóságán alapuló „tekintély” szerepe formálódott át. A szerzői vélemény már nem a klasszikus szövegek háttérében szerepelt, hanem éppen fordítva, a hivatkozásokra támaszkodva alakította ki saját álláspontját.⁴² Ennek eredményeként a compiláció a 17–18. század fordulójától kezdve a kritikai gondolkodás jegyeit hordozta magán. Vagyis miközben szövegátvétel, kivonatolás vagy kommentár zajlott, a szerzői álláspont a kritizált „tekintélyekkel” – ez lehetett szerzői vélemény, szövegrészlet, de egy adott kérdésben általánosan igaznak hitt álláspont is – szemben formálódott ki.⁴³ A gyakorlatban a kritika kimondása ily módon már a hivatkozott szöveg kiválasztásával kezdetét vette, ez pedig csak erősödhetett, amennyiben az eltérő szöveghagyományok használata politikai, felekezeti vagy egyéb közösségi érdekeket sértett.⁴⁴

A compilálás gyakorlatára épülő tudás- és ismeretközvetítés a 18. század végi magyar recepcióban politikai kérdéssé vált. A gyakorlatban a nyugat-európai egyetemi világban megfigyelt és eltanult intézményi minták átültetését, a kiépülő szaktudományok és tudományos ismeretek népszerűsítését (közérthető elmondását) jelentette. A tudás hasznosságának és az információ kivonatolt közvetítésének elvei a compilálás inherens részét képezték. A compilálás és a tudománynépszerűsítés célorientált

40 Mint azt Decsy is megfogalmazta: „A' hol pénz van, ott minden van; a' hol pedig a' nints, ott nem él, hanem tsak kinlódik az ember. – Pénz nélkül a' Király koldús – a' nemes nemtelen – a' vitez nyúlsvivü – a' tudós tudatlan – egy szóval minden dolognak élő-ere a' pénz.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 101.

41 *Wissenspopularisierung Konzepte der Wissensverbreitung im Wandel*, Hrsg. Carsten KRETSCHMANN, Berlin, Akademie Verlag, 2003.

42 GIERL, *Compilation...*, i. m., 73–75.

43 A példák között megemlíthető Katona István neve, akinek munkásságán a 17. századi „eruditák” által elkezdett forrásgyűjtő, excerpáló, a felvilágosodás időszakában kritikai történetírói iskola hatása érződött. A compilációkutatás a szövegírás gyakorlatának funkcióira koncentrált, adottnak véve a kora újkori kulturális gyakorlatok természetét, ezek mellőzése esetén azonban a konklúzió könnyen a posztulált progresszív (módszertani) hagyományok hiányához, az egyéni (csújs)teljesítmények felértékeléséhez, esetleg a forráskritika egyoldalú interpretációjához vezethet. Vö. ERŐS Vilmos, *A XVI–XVIII. századi történetírás (II)*, Világosság, 50(2009)/3, 130; SZABADOS György, *Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811): A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014, 223–225; Soós István, *Felzárkózás vagy lemaradás?: Történetírás a 18. századi Magyarországon = Uo.*, i. m., 231–232.

44 Lásd például Decsy Sámuel és Katona István vitáját a Szent Korona eredetéről vagy Budai Ferenc és Márton István polémiáját Kant morálfilozófiai használhatóságáról. FRIED István, *Egy lapszerkesztő arcképehez (Decsy Sámuel)*, MKSz, 100(1984), 52–55; BODNÁR-KIRÁLY Tibor, *Koronaeszmé és történelem: Vita a szent koronáról a 18. század végi Magyarországon = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZJÁRTÓ M. István, SZÜCS Zoltán Gábor, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 170–191; PERECZ László, *A filozófia mint följelentés: Budai Ferenc „Rosta”-jának nemzetfelfogása = A szabadság értelme...*, i. m., 289–298. Lásd még Kovachich Márton György „forráskritikai” vállalkozáshoz: V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, s. a. r. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1998, 25, 181–182.

feltételeinek közös nevezőre hozásával a kortársak – a század során nem először – megkísérelték az ismeretközvetítés kulturális modelljének magyarországi meggyökeresztetését. Ennek egyik eszköze a tudós (köz)társaság(ok) közegének magyarországi intézményesítése volt.⁴⁵ A tudós feladata ebben a modellben az ismeretek lejegyzésén túl, a rendszerezett és közérthető formában történő terjesztéssel bővült ki. A tudományokkal kapcsolatos társadalmi elvárások megnövekedése a század közepétől az állandó tőkehiánnyal küszködő kelet-európai régió kulturális életében is érezte hatását.⁴⁶ Decsy a *Pannóniai Féniks*zben tehát ennek ismeretében fogalmazta meg észrevételeit, akárcsak ebben az időben Révai Miklós (1750–1807) vagy Aranka György (1737–1817).⁴⁷

Decsy az 1790-es években szorosan kötődött ehhez az alapvetően bécsi székhelyű, a nyelvi patriotizmust felvállaló, világi és egyházi értelmiségiekből, újságszerkesztőkből álló körhöz,⁴⁸ amelynek tagjai Révai Miklós tudóstársaság-tervezetében is felbukkantak.⁴⁹ Ennek főszereplője, Révai Miklós rövid ideig maga is újságíróként tevékenykedett, s először a Magyar Hírmondó 1782. január 16-ai számában hirdette meg felhívását régi költői emlékek és énekek gyűjtésére.⁵⁰ Majd 1784-ben nyújtotta be az első tervezetét (*Propositio de Societate Linguae Hungaricae erigenda*) a Magyar Kancelláriához,⁵¹

45 SZELESTEI NAGY László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., OSZK, 1989.

46 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 2003⁴, 106–113. Decsynél szembetűnő a Révai Miklós elképzeléseivel egybevágó tudós társaság megalapításának szándéka, majd 1793-tól a Bétsi Magyar Kurír új szerkesztőjeként még a tudományos újságírás (gelehrte Anzeige) műfajának adaptálását is megkísérelte. A gyorsan visszaeső megrendelések miatt azonban az 1793. évi 1. számban meghirdetett programot vissza kellett vonnia. A *Pannóniai Féniks*zben a tudós társaság szervezeti kérdéseinek háttérét adó kérdésekről: könyvtáralapításról, ennek alapítványi feltételeiről, magyar nyelvű szótár és magyar nyelvtanító könyv szükségességéről, nyomdaalapításról, cenzúráról is írt. Vö. *A magyar sajtó története*, I, 1705–1848, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 153–156; DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 118–207.

47 Az erdélyi társaság és Aranka György tevékenységéhez: Aranka György erdélyi társaságai, vál., bev., jegyz. ENYEDI Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1988, 9–39; *Az emberarcú intézmény*, i. m.; DÁVID Péter, „*Itt van a legvégső őltára Pallásnak*”: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság története*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013. A századvég tudós társaságainak áttekintéséhez vö. DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 42–44.

48 ALMÁSI Gábor, *Latin and the Language Question in Hungary (1700–1844): A Survey of Hungarian Secondary Literature = Nebenschauplätze: Ränder und Übergänge in Geschichte und Kultur des Aufklärungsjahrhunderts*, Hrsg. Franz M. EYBL, Bochum, Winkler, 2014, 211–319; BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin, 1888, 555–611; BALOGH, *Teória és medialitás...*, i. m.; Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004; Soós István, *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország” = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 261–301. Vö. TRENCSENYI Balázs, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 42–44, 298–303.

49 A korabeli „társaságtervezetek” szociológiai háttéréhez lásd BÍRÓ, *A felvilágosodás korának...*, i. m., 63–69, 106–113; DEBRECZENI, i. m., 35–71., 42–45; SZELESTEI, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések*, i. m., Révai az 1790-ben megjelentetett második plánumban részletesen felsorolta a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli és rendes tagságát alkotó szerzők nevét. Révai, *Candidati erigendae*, i. m., 61–90.

50 A felhívás megjelent: Révai Miklós, *A nyelvről és a nyelvművelésről*, szerk. Z. Szabó László, Győr, Kazinczy Gimnázium, 1988, 7–10; *Magyarországi gondolkodók*, i. m., 541–545.

51 Az elutasító döntést a Helytartótanács hozta meg. Lásd THIMÁR Attila, *A tudós társaság állapotja: Kísérlet*

1790–1791-ben pedig két részletre bontva publikálta a Magyar Tudóstársaság felállításáról szóló tervezeteket (*Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius; Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae, et ratio facti in ea promovenda progressus*). Ugyan Révai tervei közül egy sem valósult meg, így is nagy hatást gyakoroltak a kortársakra. Például az 1790/91-es diéta bizottsági vitáinál (Vay István, Luby Károly), az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1793-as megalakulásakor és a Tudományos Akadémia 1825-ös felállításakor, illetve Decsy Sámuel *Pannóniai Fénikszében* is, ahol a *Planum* a szerző fordításában és átdolgozásában már magyar nyelven volt olvasható.⁵²

Az ismeretek rendszerezésétől a tudományok utópiáig

A 18. század során a kompilálás és rendszerezés gyakorlata összefonódott, sokszor feleslegzetes színezetet is kapott. Az ismeretek közvetítésének tehát a megfelelő elvi, ideológiai célokhoz vagy rendszerezet formákhoz kellett illeszkedniük. A 17. század végének kompilátorai, például Pierre Bayle, következetesen elleneztek minden dogmatikusnak tekintett, nem kritikai módszereken alapuló tudáselem átörökítését.⁵³ A *Pannóniai Fénikszében* ezt a dogmatizmust, amelynek megszüntetése a felvilágosult tudomány feladata, az egyházi (főleg katolikus) iskolákban oktatott skolasztika módszertana és a latinitás hagyománya testesítette meg. A skolasztikával szemben felhozott gyakori érv Decsynél is megjelent, aki szerint Arisztotelész filozófiája a skolasztika következtében annyira megzavarodott, hogy végül már maguk a tanítók sem értették a felállított distinkcióikat.⁵⁴ Ezzel szemben a latin nyelvvel az volt a legfőbb probléma, hogy elveszi az időt a hasznos tudományok elsajátításától.⁵⁵

a literátori közösség megteremtésére = T. A., *Hős vagy áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007 (Historia Litteraria, 22), 82–83. Révai társaság-tervezetéhez lásd BÁNÓCZI József, *Révai Miklós élete és munkái*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1879, 195–248; CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, I–IV, Bp., Abafi Aigner Lajos, 1881–1889; FEDERMAYER István, *Révai Miklós élete és munkássága*, Győr, Révai Miklós Gimnázium, 2000, 27–40, 61–65, 142–158; ÉDER Zoltán, *Révai Miklós*, Bp., Akadémiai, 1972, 191–224.

52 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 118–207. A *Planum* a szöveg eleji indoklásban Bessenyei Jámor szándékán túl hivatkozta is a Hadi és Más Nevezetes Történetek c. újság 1790. márciusi pályázati munkáit: így Báróczi Sándor, Gáti István, Vedres István és Decsy Sámuel műveit. Vö. RÉVAI Miklós, *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius*, Viennae, 1790, 9. A pályázathoz lásd KÓKAY György, *Bessenyei, Rát és Révai útján: Görögék az irodalmi és tudományos élet megszervezéséért és az akadémiai program megvalósításáért* = K. Gy., *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., Akadémiai, 1970, 354. A *Propositio* és a *Planum* kontextusához: THIMÁR, *A tudós társaság állapotja*, i. m., 82–110.

53 GIERL, *Compilation...*, i. m., 71.

54 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 56. Decsy azonban ezt csak a múltra értette, vagyis a jelen körülményei között ezt az álláspontot már – legalábbis protestáns szempontból feltétlen – meghaladottnak tekintette. Érdekes adalék lehet, hogy ezzel szemben a filozófiaoktatásban a skolasztika a katolikus oktatási központokban egészen a század közepéig őrizte pozícióit. Vö. FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1899; M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században: A fizika szaktudománnyá válik*, Bp., Akadémiai, 1964.

55 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 60–61. A szerző hasonló vehemenciával kritizálta a cenzúra katolikus tagjait:

A könyv a tudomány képviselőinek szerepét a babonáság és a dogmatikus tudás leküzdésében, illetve a közboldogság (itt az anyanyelv kiművelése) megvalósításában határozta meg. A *Pannóniai Fénisz* ezen a ponton kettős érvelést kezdett alkalmazni. A tudományban alapvetően eszközt látott, amelynek küldetése, hogy a magyarságot a nyelv kiművelése és a civilizálódás révén a nagy európai nemzetek közé emelje, emellett pedig elősegítse a harmonikus közösség és a közboldogság megvalósulását.⁵⁶ A tanulmány bevezető szakaszában stratégiként említett lépéssel a szerző a közösség jövőjét egyrészt a tudományok állapotától, másrészt az anyanyelv helyzetétől tette függővé.⁵⁷ A könyvben tehát az eszközök és célok összekeveredtek, a szerző pedig túlnyomó részt inkább a tudományok önértéke mellett érvelt.

Az elvi ok a könyv bevezetőjében volt olvasható, miszerint a magyar tudósok szerény körülményei, alábecsült, siralmas helyzete és a tudományok állapota között szoros az összefüggés. Hogy erre felhívja a figyelmet, Decsy a túlzásoktól sem riadt vissza, művében a normális társadalmi működés kötőanyagaként ábrázolta a tudományos tevékenységet, ami így saját jogán is kiérdemelné a közvélemény nagybecsülését. Ezzel persze a tudomány emberének (*science of man*) társadalmi hasznossága mellett érvelt. Mint írja, a tudós a társadalom számára nélkülözhetetlen, azaz „ollyan a köz társaságban mint az ég és föld között fel-függesztett nap, mellynek sugárai ezer világot-is világosíthatnak”.⁵⁸ A prezentált tudomány emberének erényei tehát éppen abból fakadtak, hogy sztoikus életviteléből fakadóan a közhaszn gyarapításán túl nem kívánt fényűző pompát, mivel a „leg nagyobb boldogsága maga érdemeiben való megnyugovásában vagyon helyeztetve”.⁵⁹

A könyv ezzel látszólag az 1780-as évek terminológiáját ismételte meg. A Bessenyei György, Ráth Máttyás és Révai Miklós munkáiból ismerős szóhasználat a tudomá-

„A’ Magyar Országí könyv-nyomtatás a’ Bétsinél-is jobban meg van szorítva. Ottan minden könyv-visgálók catholicus papokból állanak, a’ kik a’ leg-simább nádszálon-is görstsöt szoktak keresni, és a’ leg-hasznosabb unkat-is még zöld fűvében meg-fójtani, azért, hogy annak szerzője nem úgy gondolkodik, mint ők, nem úgy ír mint ők, hanem még jobban.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 201–202.

56 Ehhez lásd BODNÁR-KIRÁLY, *Decsy Sámuel...*, i. m.

57 MARGÓCSY István, *Révai és a magyar nyelvtudomány önállósulása*, ItK, 69(1987–1988), 541–547; Uő, *When Language Became Ideology: Hungary in the Eighteenth Century = Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, ed. Gábor ALMÁSI, Lav ŠUBARIĆ, Leiden–Boston, Brill, 2015, 27–34. „Egy társaság sem boldogúlhat tudomány nélkül, és mennél közönségesebb a’ tudomány, ’s mennél jobban virágzik az valamely társaságba, annál boldogabnak lehet azt tartani.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 140–141.

58 *Uo.*, 197.

59 *Uo.*, 242. Ugyanezt az álláspontot fejezte ki a mű lezáró szakaszában Salamon király ószövegségi példájának parafrázisálása (A király álma Gideonban). Vö. 1Kir, 3, 4–13. A teljes idézet a könyvben: „A’ tudomány bölts Salomonnak tanúbizonysága szerént-olly nagy kints, a’ melly felöl-mullya e’ világ minden gazdagságának bírását. A’ gazdagság az álhatatlan szerentsének adománya, a’ tudomány pedig az elmének éjjel nappali foglalatosságának gyümöltse. A’ gazdagság szüntelen való nyughatatlanságot okoz az azt bírónak, a’ tudomány pedig tökéletes meg-elégedest. A’ gazdagságot égy tűz, egy árviz, ’s más hasonló szerentsétlenség meg-emészti; a’ tudomány pedig állandó és még e’ világon túl-is el-kisiri az embert. Egy szóval, a’ kinek tudománya vagyon, annak semmi szüksége nintsen, minden földi királyoknál gazdagabb.” DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 266.

nyokat, különösen a filozófiát és az irodalmat tette meg a nyelvfejlés és az emberi nevelés, az erkölcsi nemesedés fő kategóriájává.⁶⁰ A józsefi kor alatt nagy mennyiségben megjelent gazdasági irodalom hatása azonban a *Pannóniai Féniksz*en is éreztette hatását.⁶¹ A némileg arisztokratikusnak tetsző Bessenyei-féle állásponttal szemben, amely a filozófiára és a tudományos irodalomra koncentrált, a könyv szövegén egy pragmatikusabb hozzáállás tükröződött. Decsy részben egyetértve a „nehéz tudományok” erkölcs és társadalomnemesítő szerepével az ember természeti adottságaihoz leginkább illő mesterség kiművelését szorgalmazta. Ennek azonban nem kellett már feltétlen tudománynak lennie vagy erkölcsi tanulságokkal bírnia, elég volt, ha magyar nyelven történt és a közösség hasznát gyarapító szándék ihlette. A könyv az *agricultura*, a *commercia* és az *industria* hasznosságát a *theoria cum praxi*⁶² szellemében kötött össze a nyelvproblematika és a közösség céljait szolgáló tudományokkal.

A *theoria cum praxi* (tudományok és hasznos mesterségek) megfogalmazás a 18. századi tudományok fejlődését jellemző fogalmi distinkcióra utalt vissza. A Leibniz akadémiai tervzetreiből származó kifejezés a korabeli univerzális tudáselmélet rendszerezési hajlandóságára utalt,⁶³ emellett pedig a lélek kiművelését elősegítő elméleti tudomány (*physicae rationalis*) és a test igényeiről gondoskodó gyakorlati mesterség (*physicae empirica*) elválasztását, alárendelését intézményesítette.⁶⁴ A századvégi szóhasználat viszont – ahogy a *Pannóniai Féniksz* is – már inkább egy pragmatikus nézőpontból értelmezte ezt a kapcsolatot.⁶⁵

A könyv a hasznos tudományokat és mesterségeket négy osztályba és öt kitűzött cél szerint rendezte.⁶⁶ Ezen felül külön hangsúlyozta, melyek azok, amelyek újabban az angol, német, francia iskolákban oktatott „veszekedő teológia” (*theologia controversistica*) helyét átvették.⁶⁷ A rendszerező tevékenységet az ismeretek és az emberi kötelezettségek nagy rendszerének hármasságában helyezte el. A már Pufendorf művében is használt taxonómia⁶⁸ az emberi cselekvés lehetőségeit szabályozó alapelveket a 18.

60 Vö. BESSENYEI György, *A holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 312–313; Uő, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, Béts, 1792; KOSÁRY, i. m., 305–306.

61 Uo., 599.

62 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 112.

63 Michael-Thomas LISKE, *Leibniz*, ford. FELKAI Gábor, Bp., Typotex, 2013², 21; Hans POSER, *Theoria cum praxi: A leibnizi akadémia-koncepció és a műszaki tudományok*, ford. RATHMANN János, Magyar Filozófiai Szemle, 42(1998), 339–344.

64 Uo., 345; REILL, *Science...*, i. m., 439.

65 Decsynél persze ennek ellenére megmaradt a hangsúly a tudományok „első ösztönző” szerepén, így az *agricultura*, a *commercium* és az *industria* tevékenységeit csak másodsorban, a nyelvfejlődés kiteljesedése révén mérlegeli. DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 101–106, 122–124, 246–260.

66 A négy osztály a következő: 1) *philosophica* (*theoretica, practica, pedagogia*), 2) *philologica* (*geografia, historia, statistica, retorica, poesis, archeologia*), 3) *mathematica* (*pura et applicata mathesis*), 4) *physica* (*historia naturalis, medicinae, oeconomia*). Az öt cél: 1) a nyelv pallérozása, 2) több tudós kinevelése, 3) a szép és hasznos mesterségek felvirágoztatása, 4) a gazdálkodás, kereskedelem meghonosítása, 5) egyházi és polgári igazgatás átalakulása. Uo., 145–180.

67 Ezek között az esztétika, az archeológia, a statisztika, a szemelvénygyűjtemény műfaji szinonimája, a chrestomathia és a pedagógia tudománya. Uo., 219–220.

68 T. J. HOCHSTRASSER, *Natural Law Theories in the Early Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University

században is sokat emlegetett természeti törvény, polgári törvény és isteni törvény kategóriái alapján rendezte el. Az ember természeti, polgári (azaz társadalmi) és Istennek tartozó kötelezettségeinek viszonyrendszere az alapvető formai struktúrák megmaradása ellenére nagyban átalakult a 18. század végére. A Habsburg Monarchia keleti területein, Magyarországon pedig különösen a református szerzőknél⁶⁹ népszerű iskolafilozófia⁷⁰ egy köztes álláspontot képviselt az ember kiszámíthatatlan természete és a logikus, racionális cselekvést feltételező ész (*Vernunft*) társadalomintegráló szerepe között. A Wolff révén népszerűvé váló észelvű antropológia (társadalombölcselet) következményeként felértékelődtek az elme princípiumának hasznosságára alapozható tudományos tevékenységek is.

A *Pannóniai Féniks*ben alkalmazott recept a természeti, erkölcsi és polgári boldogság céljaira felfűzhető kategóriák⁷¹ közös nevezőjét a *Bildung* eszményéhez hasonlóan⁷² egy általános pedagógiai célkitűzésben állapította meg, amelyhez a legrövidebb út a tudományos ismeretek elsajátításán keresztül vezetett. Míg a könyv a természeti boldogság – amely az emberrel veleszületett természetes képesség kiművelését jelentette – esetében magát a pedagógia új diszciplínáját jelölte meg iránymutatásul, addig az erkölcsi boldogság elérésénél az elmét (az észet) és a szívet (az érzékeket) kiművelő tudományokon volt a hangsúly.⁷³ A harmadikként előrevetített polgári boldogság a szerző szerint csak az előző kettő, a természetes képességek, illetve az ész és az érzékek kifejlesztése esetén valósulhatott meg, tudományos diszciplínák tekintetében pedig a társadalmi rend olajozott működését és önismeretét összefoglaló munkák (történelem, statisztika, jog) ismeretének függvényében volt értelmezhető. A könyv szövegvilágában a társadalomszerveződés egyéni és kollektív szintjeihez illeszkedő ismeretek végül a harmóniában élő közösség platonikus víziójává álltak össze, ahol a központi szerepet természetesen a tudományok és azok művelői foglalták el.⁷⁴

Press, 2000, 106. Vö. Samuel PUFENDORF, *On the Duty of Man and Citizen According to Natural Law* (Book One), ed. James TULLY, transl. by Michael SILVERTHORNE, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 33–38.

69 Vö. Szűcs Zoltán Gábor, *Természet, jog, teológia*, Aetas 26(2011)/2, 99–115.

70 FONNESU, i. m., 762–763; MÉSZÁROS András, *A filozófia Magyarországon: A kezdetektől a 19. század végéig*, Pozsony, Kalligram, 2000, 79–81.

71 DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 263–265, 266–269, 269–271.

72 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 171; Iain HAMPHSER-MONK, *From Virtue to Politeness = Republicanism: A Shared European Heritage*, II, *The Values of Republicanism in Early Modern Europe*, ed. Martin VAN GELDEREN, Quentin SKINNER, Cambridge, 2002, 87–105; SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 411–412; TAKÁTS József: *A csinosodás politikai nyelve* = T. J., *A megfelelő ötvözet: Politikai esztétikai tanulmányok*, Bp., Osiris, 2014, 83–98; SZÉCHÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély: Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osiris, 2002.

73 A szerző ugyan nem nevezett meg konkrét példát, a szöveg és a kor terminológiája alapján feltételezhető, hogy a filozófiára, illetve az irodalom és művészetek korabeli elnevezésére, a szép-tudományokra gondolhatott.

74 „Hogyha a’ mi nyelvünk úgy miveltetne, mint miveltetnek a’ Frantzia és Német nyelvek, és ha e’ mellett a’ mi nemzetünk, úgy kedvellené az olvasást, mint amazok, semmi szüke nem vólna a’ jó magyar könyveknek, és egyik Tudós egy, másik más tudományból mutatná remek munkáját. A’ Pap a’ vallásban,

Decsy 1790-ben tudósként, később újságíróként természetes szimpátiával tekintett a társadalomnak eme szűk, gyakran rossz anyagi helyzetben lévő, politikai és társadalmi értelemben pedig alulértékelt csoportjára. A hivatkozás szintjén a filozófusok köztársaságának platóni ideája viszont aligha jelenthetett többet, mint egy vonzó elképzelés felmutatását egy olyan korban, amelyben a tudományok egyértelműen a közösségi diskurzusok részévé kezdtek válni. A nyelvkérdés párosulva az 1790-es évek politikai dilemmáival újfent kiváló alkalmat szolgáltatott ennek a társadalmi küldetésnek a hangsúlyozására. Decsy ennek érdekében, ahogy maga is fogalmazott könyve végén, nem tett mást, mint figyelmeztetett a karaktervesztés közelgő veszélyére, az alkalmasság tünő pillanat elmúlására:

Ha most el-mulattyuk a' jó alkalmatoságot, soha többé vissza nem vonhattuk azt. Előbb, vagy később-is idegen nyelvnek tanulására fogunk kényszerítettetni, idegen nyelven fogjuk mind polgári, mind törvényes dolgainkat folytatni. Ez az idő nem messze vagyon mi tőlünk, sokan közülünk meg-fogják még azt érni, és mostani vakmerőségeikre, 's anyai nyelvekhez való idegenségekre könyves szemekkel fognak vissza-nézni.⁷⁵

a' Prókátor a' törvényben, az Orvos az orvosi tudományban, a' Filozofus a' világi böltsességben s. a. t. adán próbáját talentomának, és így mind egyik, mind másik ismeretes lenne a' nemzet előtt. – A' Püspökök és halgatók válogathatnának a' jó lelki tanítóknak, tudnák még előre, mitsodás pásztorra bizzák a' nyájnak őrzését. A' halgatok-is inkább engedelmeskednének az evangéliomi tanításoknak, jobban tudnák Istennek, Királyoknak, Előjáróknak, földes uraiknak, 's felebaráttyaiknak tartozó kötelességeiket. Plátonak mondása szerint azok a' legbóldogabb köz-társaságok, mellyeket bölts Előjárók igazgatnak. A' tudatlan 's indulatos tisztviselők miatt a' leg-jobban készült társaságok-is elpusztúlnak." DECSY, *Pannóniai...*, i. m., 179–180.

75 Uo., 244.

PÁLFY ESZTER

Egy férfias nőalak

Mednyánszky Alajos Széchy Mária-alakjának forrásai

A murányi vár 1644-es elfoglalásának története, amely a kortárs Gyöngyösi István *Márssal társolkodó Murányi Vénusával* lépett be a magyar irodalmi hagyományba, a 19. századi magyar irodalomban is népszerű volt. Kisfaludy Károly *Szécsi Mária, vagy Murányvár ostromlása* címmel 1820-ban hazafias drámává formálta, később pedig a Kisfaludy Társaság 1847-es pályázata adott újabb lendületet a téma feldolgozásának.¹ A pályázat ösztönzésére készült el Arany János *Murány ostroma* című elbeszélő költeménye, valamint Petőfi Sándor és Tompa Mihály *Szécsi Mária*ja. A murányi várfoglalás a század második felének irodalmában is feltűnt időről időre: 1860-ban Jókai Mór *A murányi hölgy* címen vígjátékként értelmezte újra a történetet, Széchy Mária alakja pedig megjelent Kemény Zsigmond és Mikszáth Kálmán műveiben is.²

A felsorolt szerzők többségükben Széchy Mária alakja köré építették történeteiket,³ megalkotva ezzel a 19. század (Gyöngyösiétől jelentősen eltérő) egységes Széchy Mária-képét, a kardot és pánccelt viselő harcias nőalakot. A kutatásban régóta ismert, hogy Széchy Mária férfias várvédőként való ábrázolása Mednyánszky Alajos 1817-es német nyelvű elbeszélése, a *Brautwerbung*⁴ nyomán került át a magyar irodalomba. Viszota

* A szerző a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje. A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP–16–3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 „Készíttessék költői beszély, melynek tárgya Szécsi Mária. Beküldés határnapja nov. 20. 1847. Jutalma tizenkét darab arany Marczibányi-Motesiczky Vincenzia assz. alapításából.” Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. febr. 7., 98. Idézi: TÖRÖK Zsuzsa, *Romantikus nemzetépítés: Harcos nők Arany János epikájában = Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések: Tanulmányok a Nacionalizmus Kultúrtörténetéből, 1), 67–85, itt: 67.

2 A téma 19. századi feldolgozásait (líra, epika és dráma területén is) sorra veszi: VISZOTA Gyula, *Széchy Mária a drámai költészetben*, Bp., 1892 (Bölcsészdoktori értekezés), 2–3.

3 A kivételeket Mikszáth Kálmán és Kemény Zsigmond jelentik, akik nem tűzik ki célul a murányi vár-ostrom teljes történetének újramondását, hanem mellékalakként szerepeltetik Széchy Mária-t (Mikszáth A *Kürthy né uborkái* c. novellában, Kemény pedig *A két boldog* c. elbeszélésben és az *Özvegy és leánya* c. regényben).

4 Mednyánszky elbeszélésének első megjelenési helye: *Wesselényi's Brautwerbung*, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunde, 8(1817), 289–292. A *Brautwerbung* címnek két magyar fordítása él az irodalmi köztudatban: az 1832-es, Mednyánszky összegyűjtött elbeszéléseit tartalmazó kötetben *Mátkásítás* címen szerepel, vö. MEDNYÁNSZKY Alajos, *Mátkásítás = Elbeszélések, regék s' legendák a' magyar előkorból*, németből Báró MEDNYÁNSZKY Alajos után szabadon fordították NYITSKE Alajos és SEBÉNYI Pál nevelők, Pesten 1832, Hartleben Konrád Ádolf' tulajdona, Nyomatta Trattner és Károlyi, 139–152. Az 1983-as *Regék és mondák* kötetben pedig *A leánykérés* címen jelent meg, vö. MEDNYÁNSZKY

Gyula 1903-as közleményében⁵ azonosítja Mednyánszky elbeszélését Kisfaludy drámájának forrásaként, szövegszerű egyezéseket is kimutatva a két mű között. Arany, Petőfi vagy Jókai munkáiban a nőalak differenciálódását és a cselekmény nagyobb mértékű átalakulását figyelhetjük meg, a mintát azonban változatlanul Mednyánszky jelenti. Ezt Arany esetében egy Petőfinek írott levél szöveghelye támasztja alá: „Te bejártad Murányvárt [...], de én csupán Mednyánszkyból puskázok.”⁶

A kutatás Petőfi esetében is megerősíti a Mednyánszky-történet magyar fordításának felhasználását,⁷ Jókainál pedig közvetett Mednyánszky-hatást feltételez.⁸ Újabban Török Zsuzsa hívta fel a figyelmet arra, hogy a férfias várvédő Széchy Mária-kép tisztán irodalmi konstrukció, s nem vezethető vissza történeti forrásokra: meglátása szerint „A katonáskodó, harcoss Széchy Mária alakja [...] olyan fikció, amely a reformkorban, Kisfaludy Károly drámája és báró Mednyánszky Alajos elbeszélése nyomán alakult ki.”⁹

Dolgozatunk célja a *Brautwerbung* forrásainak azonosítása és helyének kijelölése az irodalmi hagyományban. Ezen belül legfőképp arra keressük a választ, hogy milyen hatások nyomán formálódott férfias-harciasra a *Brautwerbung*, s közvetítése által a 19. századi magyar irodalom Széchy Mária-alakja.

Mednyánszky az 1800-as évek elején Joseph von Hormayr körében munkálkodott Bécsben. Az osztrák birodalmi történész Hormayr 1810-ben indította el az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunde* című folyóiratot, majd 1811-től az ő szerkesztésében indult útjára a *Taschenbuch für vaterländische Geschichte* című kiadvány is. Mind az *Archiv*, mind a *Taschenbuch* a Habsburg birodalmi ideológia terméke, s mindkettő a metternichi elv szolgálatában jött létre, amely szerint „az osztrák Monarchia nemzeteinek a dinasztia által szimbolizált állam közösségében kell összeolvadniuk, kulturális sokféleségüknek egy államnemzeti tudatban kell elnyernie végső identitását”.¹⁰ A Habsburg birodalmi nacionalizmussal s benne Hormayr szerepével legújabbban S. Varga Pál foglalkozott részletesen. Eszerint Hormayr meggyőződése az volt, hogy a közös birodalmi kultúrának a közös történelemben kell gyökereznie. Az irodalom e

Alajos, *A leánykérés* = M. A., *Regék és mondák*, vál. FRIED István, Hana FERKOVÁ, ford. SOLTÉSZ Gáspár, Bp., Európa, 1983. Mivel egyik fordításból sem derül ki az eredeti cím fontos mozzanata, a menyasszonyszerzésre irányuló szándék, a dolgozatban a német címet használom.

5 VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Károly „Murány ostromának” forrása*, ItK, 8(1898), 72–80.

6 ARANY 1847. szept. 7-én kelt levele Petőfinek, idézi Voinovich Géza a kritikai kiadás jegyzetében: ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1952 (Arany János Összes Művei, 3), 294. Ugyanitt Voinovich hivatkozik egy Szilágyi István által Gyulai Ágostnak írott levélre is, amely egyértelművé teszi, hogy Arany magyar fordításban olvasta a Mednyánszky-elbeszélést.

7 PETŐFI Sándor, *Széchy Mária* = P. S., *Összes költeményei (1847)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor Összes Művei, 5), 144–145.

8 A kritikai kiadás szerint Jókai Arany, Petőfi és Tompa elbeszélő költeményeit ismerhette bizonyosan, s ezekből indult ki vigjátékának írásakor. Vö. JÓKAI Mór, *Drámák I*, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, Bp., Akadémiai, 1971 (Jókai Mór Összes Művei, Drámák), 675.

9 TÖRÖK, *i. m.*, 71.

10 Deutsches Museum, 1(1812), 245–249, idézi S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 162.

közös történelem tudatosításának fontos eszköze.¹¹ Az Archiv és a Taschenbuch egyes szövegei, legyen szó akár értekező, akár szépirodalmi formáról, ehhez a célkitűzéshez kapcsolódnak, s tárgyakat jórészt a birodalom történetéből veszik.

Az Archiv kimondott célja volt, hogy a hazaszeretetet a szülőföld megismertetésén keresztül mozdítsa elő („Vaterlandsliebe durch Vaterlandskunde zu fördern”).¹² E birodalmi nacionalista szemlélet képviselője volt Mednyánszky Alajos is, aki 1817-ben ismerkedett meg Hormayrral, és ugyanebben az évben csatlakozott az Archiv szerkesztéséhez. A folyóiratban Mednyánszky a magyar nemzetiségűek fő képviselője lett. Az ő kezdeményezése a *Sagen und Legenden* rovat. Ennek első darabja éppen a murányi történetet feldolgozó *Brautwerbung* lett a folyóirat 1817-es évfolyamában.

A mondák és legendák gyűjtésére irányuló törekvés ideológiai háttere az Archiv szintén 1817-ben indított cikksorozatából bontakozik ki. A sorozat már címében („Vajon szegényebb-e az osztrák császári állam történelme a drámaművészet, ballada, legenda, regény és képzőművészet számára alkalmas lélekemelő vagy fennen tragikus anyagokban, mint az ókoré vagy az idegen középkoré?”)¹³ részletesen kifejti kérdésfelvetését, s egyúttal magában foglalja a mondák gyűjtésének, feldolgozásának és közlésének célját is: ez annak bizonyítása, hogy a Habsburg állam története gazdag anyagot szolgáltat művészi feldolgozások számára.

Hormayr a cikksorozat kezdő darabjában a *Brautwerbung* példája alapján foglalja össze az Archiv törekvését: „Nemrég a szellemdús és szeretetre méltó Mednyánszky úr igazán utánzásra méltó példát adott arról, hogy érdemes felkutatni az efféle lélekemelő eseményeket magyar történeti munkákban, amelyek igencsak gazdagok hasonló történetekben. Folyóiratunkban ezen az oly csalogató nyomon kívánunk járni: galériát szeretnénk összeállítani a szülőföld történetének felemelő vagy nagysággal bíró szemelvényeiből, amely kimeríthetetlen tárház lehet az irodalom és a képzőművészet számára egyaránt.”¹⁴ Hormayr azonban az Archiv történeti tárgyú szövegeire sem csupán feldolgozandó anyagként tekint: a történelem művészi feldolgozásának igényét

11 *Uo.*, 164.

12 Az Archiv mottójaként hivatkozva rá idézi T. ERDÉLYI Ilona, *A magyar irodalmi népiesség elméletének forrásvidéke = Nemzeti romantika és európai identitás: Tanulmányok a romantikáról*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., 1999 (PIM Könyvei, 8), 133. A célkitűzés változatlanságáról tanúskodik, hogy Hormayr a folyóirat 13. évfolyamát ugyanerre a törekvésre emlékeztetve nyitja. „Dieses Archiv eröffnet somit, in seinem unverwandten Bestreben, »Vaterlandsliebe durch Vaterlandskunde zu fördern«, seinen dreyzehnten Jahrgang.” Archiv, 12(1821), 568.

13 S. Varga Pál fordítása, *i. m.*, 166. Az eredeti: „Ist denn des österreichischen Kaiserstaats Geschichte ärmer an herzerhebenden oder hochtragischen Stoffen für Dramaturgie, Ballade, Legende, Roman und bildende Kunst, als die des Altertums oder fremden Mittelalters?” Archiv, 8(1817), 399.

14 *Uo.*, 400. „Erst seit kurzem hat der geistreiche und liebenwerte Freyherr von Mednyánszky ein höchst nachahmungswürdiges Beyspiel gegeben, solche herzerhebende Ereignisse und Wallungen in den daran wahrlich reichen Jahrbüchern seiner herrlichen Nation, der magyarischen aufzusuchen, [...]. Wir wollen in dieser Zeitschrift eine so lockende Spur verfolgen und eine Galerie so erhebender oder gewaltiger Züge aus der Vaterlandsgeschichte zusammenstellen, die dem redenden und bildenden Künstler [...] eine unerschöpfliche Fundgrube sey.” (A dolgozatban a másképp nem jelölt fordítások tőlem származnak – P. E.)

a folyóiratban megjelenő írásokra is érvényesíti.¹⁵ Ezzel összhangban méltatja Mednyánszky történeti szövegeinek szépirodalmi erényeit a 19. századi kritika és a szakirodalom egyaránt. Bajza József szerint „báró Mednyánszky nemcsak mint historikus ügyekezett korára hatni, hanem segédül vévén a művészség bájait a magyar históriát poétai beszélletek, mondák és legendák formájában törekedett az olvasókkal megszerettetni”.¹⁶ Toldy Ferenc pedig így ír Mednyánszky körének írói módszeréről: „sokkal szabadabban, s nem annyira népismertető, mint szépirodalmi célzattal, szépítve, sőt alkotva bántak a hagyományos kinccsel”.¹⁷ A Mednyánszky-szövegek műfaji besorolására szintén e szempontot kiemelve került sor. Mednyánszky Archivban megjelent műveit Horváth János regényes történeti novellának nevezi.¹⁸ Kunczer Gyula pedig megállapítja, hogy nem szoros értelemben vett népmondákról van szó, „bár sok bennük a népies elem, de azt történelemmel vegyíti az író s az egészet kiszínezi saját fantáziájával”.¹⁹ Voigt Vilmos meghatározásában Mednyánszky „átdolgozott, romantikus történeti mondákat” közöl;²⁰ S. Varga Pál pedig a szövegekre jellemző előtér-háttér koncepció miatt a történelmi regénnyel rokonítja Mednyánszky írásait.²¹

A Bécsben Hormayr mellett dolgozó Mednyánszky rendszeres látogatója Caroline Pichler író nő szalonjának, a korabeli osztrák irodalmi élet középpontjában.²² A társasági életbe a Napóleon elől Bécsbe menekülő német romantikus szerzők is bekapcsolódtak, Mednyánszky így nemcsak az osztrák írókkal mozoghatott egy körben, de Eichendorffal, Brentanóval, Körnerrel vagy Jacob Grimm-mel is.²³ A szalonban forgó társaság élete az Archiv lapjain is megjelenik: a folyóirat irodalmi arculatát az osztrák-német romantika szerzői határozzák meg. Fridrun Rinner Hormayr későbbi folyóiratára, a Taschenbuchra vonatkozóan így regisztrálja a mondák és legendák kapcsolódását a romantikus irodalmi irányhoz: „Magyarország múltjára vonatkozóan történelmi tárgyú legendákat találunk, beleillesztve azokba a motívumokba és témákba, amelyek az akkori egész európai romantikában szokásosak voltak.”²⁴ A Habsburg Birodalom és benne Magyarország történetéből vett mondákról és legendákról nemcsak általánosságban állapítható meg, hogy a romantika eszköztárához

15 Uo.

16 BAJZA József, *Mednyánszky regéi magyarul* = B. J. Összegyűjtött munkái: 2. bővített kiadás, TOLDY Ferencz által, Harmadik kötet, Pest, kiadja Heckenast Gusztáv, 1862, 138.

17 TOLDY Ferenc, *Gaál György* = T. F., *Irodalmi arcképek*, vál., szerk. Lőkös István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 117–128, itt: 127.

18 HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és írőbarátai*, Bp., Művelt Nép, 1955, 106.

19 KUNCZER Gyula, *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*, Pécs, Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929, 36.

20 VOIGT Vilmos, *A magyar népmese kutatás a múlt század első felében* = Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok: Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról, szerk. KRÍZA Ildikó, Bp., Akadémiai, 1982, 139–150.

21 S. VARGA, i. m., 224.

22 PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története: A legrégebb időktől 1848-ig*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2002, 389.

23 T. ERDÉLYI, i. m., 129–130.

24 Fridrun RINNER, *Hungarikák Josef Hormayr „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte” (1811–1849) című kiadványában*, Helikon, 22(1976)/2–3, 225–231, itt: 230.

nyúlnak, hanem az is, hogy szerzőik egymás műveire figyelve alkotnak. A magyar szerzők közül nemcsak Mednyánszkyra igaz ez, hanem például Mailáth Jánosra is, aki magyar tárgyú történeteit a német irodalom tündérmeséinek elemeivel látja el.²⁵ A továbbiakban a *Brautwerbung* példáján keresztül járjuk körül Mednyánszky irodalmi mintáinak kérdését.

Mednyánszky munkatársként valószínűleg folyamatosan olvasta az Archiv szövegeit, okunk van feltételezni, hogy irodalmi mintáinak egy részét az Archivban közölt szövegekben találta meg. Ezt példázza a *Habsburg grófja*, Schiller balladája, amely az Archiv 1810-es évfolyamában jelent meg,²⁶ s amelyet Mednyánszky *A testvérharc* (*Der Bruderzwist*) című mondájában szövegszerűen is felidézi. A gonoszságaikról ismert két testvérről így ír: „rémtetteiknek kedvezett az a Magyarországra nézve siralmas korszak, amely ugyan éppen ellentéte volt a halhatatlan Schiller által utánozhatatlanul megénekelt »császár nélküli idő«-nek, de semmivel sem volt kevésbé szörnyűséges”.²⁷ A schilleri „császár nélküli szörnyűséges idő”²⁸ a testvérek rémuralmának párhuzamként jelenik meg. A Schiller-ballada tanúsága szerint e szörnyű korszak akkor zárult le, amikor Habsburg Rudolf gróf császár lett. A *Habsburg grófja*²⁹ Rudolf császárt segítőkész és becsületes emberként látatja, akinek erényei ifjúkora, a lovagi szolgálat óta változatlanok. A vers kezdetén maga a császár is reflektál saját magára mint egykori lovagra;³⁰ a ballada a lovagi erény dicséreteként olvasható.

Lovag a főszereplője Schiller egy másik balladájának, a *Toggenburg lovagnak* is. Mednyánszky bizonyosan ismerte ezt a verset is: a Taschenbuch folyóirat 1820-as számában *A magyar Toggenburg lovag* (*Der ungarische Ritter Toggenburg*)³¹ címmel jelentet meg egy elbeszélést. A történet nemcsak címében idézi a Schiller-balladát, hanem cselekményét is annak mintájára alakítja. Schiller hőségének szíve hölgye pusztán „testvérszerelmet” ígér, ezért boldogtalanul indul el a keresztes háborúba, végül kedvesét hiányolva csapatát otthagyja és hazatér. A hölgy mindeközben azonban már Istennek fogadott örök hűséget és kolostorba vonult, Toggenburg lovag így nem tehet mást: letelepszik a kolostor közelében. Innentől kezdve a szeretett hölgy ablakból néha-néha előtűnő képe élteti, egy ideig még – a ballada az ifjú halálával zárul. Mednyánszky történetében a magyar Toggenburg lovag egy keresztnéven nem nevezett Bánffy, akit Bebek Ágneshez fűz rendkívüli szerelem. Bánffy szerelmi vallomására Ágnes válasza szó szerint a Schiller-ballada első versszaka (zárójelben a forrás, a Schiller-vers jelölésével):

25 Elsősorban Ludwig Tieck *Phantasusából* merített. LIPÓCZINÉ CSABAI Sarolta, *Magyar–német filológiai kapcsolatok a Grimm-fivérek tevékenységének hatása tükrében*, Gradus, 1(2014), 48–55.

26 *Der Graf von Habsburg*, Archiv, 1(1810), 117–118.

27 MEDNYÁNSZKY Alajos, *A testvérharc = Regék, mondák...*, i. m., 16–17.

28 „die kaiserlose, die schreckliche Zeit”

29 A címet Jékely Zoltán fordítása alapján használom, a vers magyarul megjelent: *Habsburg grófja = Friedrich Schiller versei*, vál., szerk. EÖRSI István, Bp., Európa, 1977, 309–313.

30 „Und was ich als Ritter gepflegt und getan, / Nicht will ich’s als Kaiser entbehren.”

31 *Der ungarische Ritter Toggenburg*, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, 1(1820), 256.

Szívem hű testvérszerelmet
Nyujt neked, lovag.
Ne is kívánj más szerelmet,
Kínom volna csak.

Nyugton várom jöttöd, mented
Nyugton láthatom.
Csendes könnyét két szemednek
fel nem foghatom.³²

Az elutasítást követően Bánffy II. András király kereszties hadával indul útnak a Szentföldre, szerelmét gyászolván fekete sisakban és páncélban – míg Bebek Ágnes kolostorba vonul. A schilleri mintát követve a szentföldi harcok után Bánffy is megjelenik a kolostornál, Mednyánszky azonban nem zárja le a történetet ezen a ponton, hanem kiegészíti az 1200-as évek magyar történelmének eseményeivel. A kolostor ablakából Bebek Ágnes megszólítja: „A béke legyen veled!”³³ Bánffy pedig beletörődik sorsába és belép a közelben működő domonkos rendházba. A történet folytatása szerint néhány év múlva a rendház Bánffyt választja meg vezetőjének – éppen azon a napon és abban az órában, amelyben Bebek Ágnes is az apácák főnökösszonyává lesz. A tatárjárás azonban beleszól az egymás mellett boldogan működő két rendház életébe: a férfikolostor szerzeteseit megölik a tatárok, az apácák pedig inkább magukra gyűjtik kolostorukat, hogy ne a tatár hordáknak essenek áldozatul. A tragikus vég így Mednyánszkyknál nemcsak a szerelem beteljesületlenségéből, hanem a történelem eseményeiből is fakad.

Mednyánszky Murány-történetében Wesselényi Ferenc alakja ugyancsak a romantikus lovag-ábrázolás toposzait mutatja. Wesselényi bemutatásának hangsúlyos része, hogy „nem egy lovagi tetteivel szerzett dicsőséget magának”,³⁴ lánykérése után pedig Széchy Mária „a nem akármilyen kérő férfias szépségét, lovagiasságát” figyelembe véve mérlegel.³⁵ A házasság létrejöttét mindazonáltal feltételhez köti Murány asszonya. Wesselényit éjjélre a várba hívja, majd a gondosan kitalált terv szerint egy órével megszaroltatja: csak akkor nyújtja kezét, ha Wesselényi hajlandó átállni a fejedelemhez, máskülönben nemhogy feleséghez nem jut, de helyben ki is végzik a vérpadon. Wesselényi az ajánlat pimaszságán felháborodó, becsületében sértett, hűségesküjéhez ragaszkodó lovagként viselkedik, amikor inkább a halált választja. Ekkor fordul a történet, Széchy Mária megjelenik és közli, hogy csak próbára akarta tenni Wesselényit, de válaszából már látja, hogy becsületes ember. Ezen a ponton Mária biztosítja őt: „Lovagi módon álltad ki a próbát”,³⁶ s ennek köszönhetően nyújtja neki kezét és adja át Murány várát.

Széchy Mária és a férfias nőalak esetében azonban nemcsak általánosságban beszélhetünk irodalmi hagyomány követéséről, hanem a konkrét forrást is azonosíthat-

32 *Toggenburg lovag*, Rónay György fordítása = *Friedrich Schiller versei*, i. m., 203–204.

33 *Der ungarische Ritter*, i. m., 260.

34 „Franz Wesselényi, der sich durch manche ritterliche That die Sporen ehrenvoll verdient hatte”

35 „noch mehr aber aus Rücksicht des männlich schönen, ritterlichen, nicht unberühmten Brautwerbers”

36 „Du hast die Probe ritterlich bestanden”

juk. Mednyánszky forrásszövegét a *Brautwerbung*ban hasonlóképp említi meg, mint ahogyan *A testvérharc*ban Schiller versére hivatkozik, mintegy mellékesen hozva példát egy jelenet párhuzamos helyére. A történet kezdetén, amikor Wesselényi Ferenc csatában igyekszik megszerezni Murány várát, a következő leírást olvashatjuk: „Most hát elkezdtek küldözgetni a hadigépek lövedékeiket körös-körül a várfalakra, de olyan volt ez, mintha csak játszadoznának – ahogy azt Ezelino mondja Heinrich Collin remek Biancá-jában”.³⁷ A hivatkozott szöveg Joseph Heinrich von Collin 1808-ban megjelent *Bianca della Porta* című ötfelvonásos szomorújátéka, amelyben Ezelino valóban játékhoz hasonlítja a lövőgépek működését, s amelyben – és ez a fontosabb – a címszereplő, Bianca éppolyan felfegyverkezett várvédő asszony, mint Mednyánszky Széchy Máriája.

A *Bianca della Porta*³⁸ története Itáliában játszódik a 13. században, a cselekmény Bassano városában zajlik, amelyet a vad és bőséges Ezelino el akar foglalni. Hamar kiderül azonban, hogy Ezelino támadásának legfőbb előzménye az a szerelem, amelyet a város urának, Battista della Portának a felesége, Bianca iránt érez. Korábban Bianca apja Ezelino fogságába került, s Bianca a kezét ígérte neki váltságdíjúl, della Porta azonban megszöktette Biancát, így a tervezett házasságra nem Ezelinóval, hanem della Portával került sor. A darab tehát már alapkonfliktusában nagyon hasonló a *Brautwerbung* történetéhez: akárcsak Széchy Mária és Wesselényi Ferenc esetében, a *Biancában* is egyszerre van jelen egy vár elfoglalásának és egy asszony meghódításának a szándéka.

Collin Biancájának és Mednyánszky Széchy Máriájának ábrázolásában az a férfias nőalak jelenik meg, amelynek összefoglaló leírását az utóbbiból idézzük:

A természet alighanem megtévedt, amikor erős, férfias lelket ojtott egy nőnemű testbe, minthogyha nem tudta volna eldönteni: engedjen-e kihalni egy ilyen vitézlő nemzetséget vagy sem? És mert felerészben idehajlott, felerészben oda – végül amolyan felemás teremtményt hozott létre! Merészség, elszántság, bátorság és rendületlenül izzó szabadságszeretet: ezek voltak azok a tökéletes eszményképek, amelyek állandóan ott lebegtek a rettenthetetlen asszony lelki szemei előtt, s amelyeket mindenáron elérni igyekezett, még ha emiatt át is kellett hágnia gyengéd női mivoltának határait.³⁹

Collin szomorújátéka a műfaj jellege miatt ilyen alapos leírást nem tartalmaz, de Bianca szavaiban ezek az erények mutatkoznak meg. A szerzői utasítás szerint már első színre lépésekor „felfegyverkezve” (*gerüstet*) buzdító, csatára felhívó beszédet tart a bassanói férfiaknak. A beszédben fontos szerepet kap annak hangsúlyozása, hogy Bassano katonáiban él az erény, s ezzel felkészültek lehetnek a csatározásra. „Egész életünk harc ... Kövessetek hát, harcra, győzelemre fel!”⁴⁰ – szólítja fel a férfiakat Bianca. Szenvedélyes és meggyőző szónoklatának tanulságát Bassano egyik vezető embere, Marcino foglalja

37 MEDNYÁNSZKY Alajos, *Brautwerbung = Regék, mondák...*, i. m., 74.

38 A dolgozatban az alábbi kiadást használtam: Heinrich von COLLIN, *Bianca della Porta: Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Berlin, bei Johann Friedrich Unger, 1808.

39 MEDNYÁNSZKY, *Brautwerbung*, i. m., 72.

40 „So folgt mir nach zum Kampf, zum Sieg!” „Ein Kampf Muß unser Leben seyn” *Bianca della Porta*, i. m., 25.

össze: „Uralkodhat a nő a férfin, ha keblében férfiérem lakozik.”⁴¹ Széchy Mária ugyancsak férfias öltözetben, páncélban és sisakban jelenik meg „harcosai között, hogy gyújtó beszéddel lelkesedéssé fokozza vitézei távolságát, mert távoli porfelhők már hírül adták, hogy közeleg az ostromló sereg”.⁴² Bianca és Mária ábrázolásában egyformán megjelenik a Pallasz Athénéhoz hasonlítás. „Mintha Pallast látnánk: egyszerre szép és rettenetes”⁴³ – jellemzi Ezelino Biancát Collinnál; Mednyánszky pedig így írja le Máriát: „úgy jelent meg, mintha Pallast látnánk, szép és rettenetes volt egyszerre”.⁴⁴ Az istennőt idéző megjelenés általánosságban is feltűnik mindkét szövegben, az „istennőhöz hasonló asszony” leírást Biancára és Máriára is alkalmazzák a szerzők;⁴⁵ Collin megfogalmazásában Bianca egyenesen „olyan nő, akit neme isteni méltóságra emel”.⁴⁶

Mindkét szövegben megjelenő motívum a férfi számára váratlan és szégyenteljes érzés: a nő által való legyőzetés. Collin drámájában a szerelem általi és a valós harcban elszenvedett vereség egyaránt megjelenik. Amikor Ezelino először fejti ki Grimaldinak, hogy Bianca legyőzte őt,⁴⁷ Grimaldi gúnyos megjegyzést tesz, hogy lám, még egy hős is alulmarad a szerelemmel szemben,⁴⁸ mire Ezelino megmagyarázza, hogy nem egészen így értette: az előző csatában Bassano ugyanis ténylegesen Bianca közreműködésével aratott győzelmet. Ezelino a csatajelenetet felidézve a következőképp festi a harcoló Biancát: „A hős asszony a vihar szárnyain repült, lobogó hajjal és háborodott kebelével, páncélját maga előtt tartva és lándzsáját előrelelendítve.”⁴⁹ Bianca csatajelenetének részletezése után pedig újra összegez Ezelino, a csatában való legyőzetésről beszélve: „Legyőzve álltam ott – egy nő által legyőzve.”⁵⁰ Mednyánszkyknál Wesselényiről először azt olvashatjuk, mindent megtesz, hogy elkerülje a nő általi legyőzetés szégyenét: „Ez végsőkéig felszította becsvágyát, elhatározta, mindent elkövet, ami emberileg lehetséges, hogy ne érhesse gyalázat, hogy ne mondhassák: alulmaradt egy asszonnal szemben”,⁵¹ ezt követően pedig a sikertelen harc után arról értesülünk, hogy „Wesselényi közel járt a kétségbeeséshez, mert immár csaknem bizonyosra vehette, hogy ez az asszony legyőzi”.⁵²

41 „Wohl mag die Frau auch über Männer herrschen, Wenn Männerwerth die Frauenbrust belebet.” *Uo.*, 28.

42 MEDNYÁNSZKY, *Brautwerbung*, i. m., 73.

43 „Wie Pallas schön und furchtbar anzuschauen.” *Uo.* 47.

44 „so erschien sie, wie Pallas Athene schön und furchtbar anzusehen.” *Die Brautwerbung = Erzählungen, Sagen*, i. m., 200.

45 „die hochbeherzte, göttergleiche Frau” *Bianca della Porta*, i. m., 147.

„göttergleiche Frau” *Die Brautwerbung*, i. m., 203–204.

46 „Bianca ist ein Weib, Das ihr Geschlecht zur Götterwürde hebt.” *Bianca della Porta*, i. m., 46.

47 „Ich bin besiegt, durch sie besiegt!” *Uo.*

48 „Dass selbst ein Held der weichen Liebe unterlegt!” *Uo.*, 46.

49 „Auf Sturmesflügeln flog die Heldenfrau, / Mit weh'ndem Haar, und hochempörter Brust, / Vorhaltend ihren Schild, die Lanz' im Schwunge” *Uo.*, 47.

50 „Ich stand besiegt und – durch ein Weib besiegt.” *Uo.*, 48.

51 MEDNYÁNSZKY, *Brautwerbung*, i. m., 74. „Sein Ehrgeiz fühlte sich auf das dringendste aufgeregt, alles Mögliche anzuwenden, um den Schimpf nicht zu erleben, von einem Weibe besiegt zu werden.” *Die Brautwerbung*, i. m., 202.

52 MEDNYÁNSZKY, *Brautwerbung*, i. m., 74. „Wesselényi wollte verzweifeln, denn es schien auch beinahe gewiß, er werde von diesem Weibe besiegt werden.” *Die Brautwerbung*, i. m., 202.

Amint láthattuk, Mednyánszky *Brautwerbung*jának forrása a női alak megformálása tekintetében egyértelműen Collin *Biancája*, érdemes kitérnünk azonban az Archiv körüli irodalmi hagyomány más férfias nőalakjaira is.

Az Archiv 1817-es évfolyama néhány számmal a *Brautwerbung* megjelenése előtt közöl németre fordított részleteket Calderón de la Barca *Zenobia* című színjátékából.⁵³ A szomorújáték története a 3. században játszódik, s Aurelianus római császár és Zenobia palmürai királynő konfliktusát dolgozza fel. A folyóiratban megjelent részletből kitűnik, hogy Zenobia uralkodónőként hasonló jellemzőkkel bír, mint Collin *Biancája* vagy Mednyánszky Széchy Máriaája. A közölt jelenetben Decius római hadvezér számol be Aurelianusnak Zenobiáról, meglehetősen rajongó hangnemben; megjelenését a háború istennőjéhez hasonlítja, aki mind a földiek, mind az istenek csodálatát kivívta, s amazonként harcol szülőföldjének szabadságáért.⁵⁴ A jelenetben ezt követően a Collinnál és Mednyánszkyknál is megjelenő probléma merül fel, a nő általi legyőzetés lehetősége. Aurelianus császár azonban nem gondolja valósnak a veszélyt, és szkeptikusan fogadja Decius dicshimnuszát Zenobia szépségéről és erejéről.⁵⁵ Válaszul Decius óvatosságra int, saját magára már mint Zenobia által legyőzöttre tekintve: „Csak olyan nő győzhet le engem, akinek még a te erőd is áldozatul eshet.”⁵⁶

Feltételezhetjük, hogy Mednyánszky az Archiv munkatársaként olvashatta a *Zenobiából* közölt részletet. Nincs forrásunk arra nézve, hogy a *Brautwerbung* Széchy Máriaájának megformálásához hozzájárult-e Zenobia alakja, a párhuzamra való törekvés mindenesetre nyilvánvaló: a murányi Széchy Máriaát éppolyan rendkívüli asszonyként ábrázolni, mint az országa szabadságát a római császártól védő királynőt.

Mednyánszky bécsi köréhez tartozott Mailáth János is, akit vele és Gaál Györggyel közösen a „bécsi triászként”⁵⁷ tart számon a kutatás. Mailáth Mednyánszkyt követve kezdett mondákat publikálni az Archivban, sorozatának címe az *Aus einer Cyklus Magyarischer Sagen* volt, majd a folyóiratban megjelent mondákat és meséket később, 1825-ben *Magyarische Sagen und Märchen*⁵⁸ címen gyűjtötte össze és jelentette meg. Mailáth mondái Mednyánszkyéihoz képest nem történeti megalapozottságúak, inkább a rege műfajához állnak közelebb. Mailáth egyik mondájában szintén felbukkan egy

53 *Bruchstücke aus dem noch ungedruckten Trauerspiele: Zenobia, von Calderon de la Barca, aus dem Spanischen*, Archiv, 8(1817), 221–224.

54 A strófa, amelyben mindezek olvashatók, a következő:

„Als Kriegsgöttinn hat sie Bewunderungen / Der Erde, selbst den Göttern abgezwungen / Als Machtbild ihrer höheren Natur / Der Erde Abgott, aus der Himmel Spur / Als Amazone, die mit festem Sinne / Die Freyheit festhält ihrem Vaterlande / Als Siegerinn befiehlt, fern von der Schande, / Dass Rom je einen Sieg ihr abgewinne”

55 „Sprich, wem wohl der Grund genügte / Dass ein schönes Weib besiegte”

56 „Mich kann nur ein Weib besiegen, / Dem auch deine Kraft erliegen / Dürfte”

57 VOIGT Vilmos, *A magyar mese- és mondatkutatás bécsi triász = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*, I, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER, Bp.–Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 375–379.

58 *Magyarische Sagen und Märchen*, von Johann Grafen MAILÁTH, Brünn, 1825

rendkívüli nő: „nemének legelbűvölőbbje, bátor, mint egy férfi”.⁵⁹ A szóban forgó mű az *Ardó úrnője* (*Die Herrin von Ardó*) című történet, amelynek főhősnője a cselekmény több pontján is felülemelkedik nemén.

Az eddig tárgyalt nőalakokhoz hasonlóan az ardói úrnő is harcedzett: „A kisaszszony, akit általában csak a szép ardói úrnőnek neveztek, épp visszatért a várfalról, ahol még egyszer ellenőrizte a védműveket – volt már tapasztalata a háború terén és kész volt apja céljáért életét is adni”⁶⁰ – olvashatjuk róla az elbeszélésben. Collin Biancájához és Széchy Máriához hasonlóan Mailáth hősnője is sisakban-páncélban jelenik meg, Calderón Zenobiáját pedig a háború istennőjéhez való hasonlítás idézi fel:

Olyan volt, mintha a háború istennőjét látnák, amint az előhadat harcba vezette. Fürtjeinek éjsötétje lobogott az ezüstsisak alatt, a napfény játszadozott csillogó pikkelyes páncélján, amely, akár háborgó keble, fel s alá hullámozott; sötét pillantásai egyszerre haragvóan és szerelmesen villámlottak úgy, hogy csodálkozva fordultak el, akik találkoztak vele, még ha acélja meg is kímélte őket.⁶¹

A fentiekben azt próbáltuk vázolni, milyen környezetben alakult ki az a Széchy Mária-figura, amely jelentősen eltért Gyöngyösi hősnőábrázolásától, s amely felváltotta azt a 19. századi magyar irodalmi hagyományban. Mednyánszky azzal, hogy a 18. század végi, 19. század eleji német kora romantika kereteiben formálta újra a figurát, olyan hagyományba illesztette, amely a 19. században folyamatosan élt tovább. Kisfaludy, Arany, Petőfi, Tompa és Jókai számára a Mednyánszky által átformált harcos nőalak felelt meg a hősnő eszményének, s nem az a Széchy Mária, akit Gyöngyösinél találunk: a hős udvarlót fortélyosan a várba juttató, udvari módra színlelő asszony.

59 „die liebereizendste ihres Geschlechts, und tapfer wie ein Mann” *Die Herrin von Ardó = Magyarische Sagen, i. m., 32.*

60 „Das Fräulein, die man allgemein nur die schöne Herrin von Ardó zu nennen gewohnt war, kam eben vom Wall zurück, wo sie die Vertheidigungs-Anstalten nochmals überblickt – denn sie war des Krieges wol kundig und bereit, für ihres Vaters Sache ihr Leben zu lassen.” *Uo., 18–19.*

61 „Wie die Göttin des Krieges war sie anzuschauen, als sie die vordersten Heerhaufen zum Kampf führte. Die Nacht ihrer Lokken wallte vor unter dem Silberhelm, die Sonne spiegelte sich mit Lust im glänzenden Schuppenharnisch, der auf und nieder wogte wie die kriegsfreudige Brust, die dunkeln Blicke wetterleuchteten zürnend und minnig zugleich, so dass jeder, der ihr begegnete, sich verwundert abwandte, wenn ihn gleich ihr Stahl verschont.” *Uo., 32.*

TÖRÖK ZSUZSA

Voinovich Géza védelmében?

Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana

Amikor Voinovich Géza egyetemi magántanár 1905. július 26-án feleségül vette Arany László özvegyét, Szalay Gizellát, voltaképpen az egész Arany-hagyatékkal kötött szellemi házasságot, és koronázta meg életpályáját.¹ Hiszen Voinovich életében mindent elért, amit egy bölcész karrierből maximálisan kihozhatott: számos szerkesztői, sajtó alá rendezői munkát végzett, több könyvet írt, tagja volt a legjelentősebb irodalmi társaságoknak (a Kisfaludy Társaságnak, melynek titkára és elnöke is volt, valamint a Petőfi Társaságnak), levelező majd rendes tagja volt az Akadémiának, később főtitkára, a Budapesti Szemle szerkesztője, rövid ideig a Nemzeti Színház igazgatója és főrendiházi tag. Neve az utókor számára mégis leginkább Arany János műveivel kapcsolódik össze. Az 1951-ben indult *Arany János Összes Művei* kritikai kiadás első hat kötetét (AJÖM I–VI)² ugyanis ő rendezte sajtó alá, s e hat kötet, kritikai kiadás státusánál fogva, azóta is a legelőkelőbb helyet foglalja el az Arany-kiadások történetében.

Az AJÖM I–VI. megjelenése óta tehát a legfontosabb és mindeddig egyetlen kritikai kiadása Arany János költeményeinek, noha e kötetek felülbírlata és Arany műveinek új kritikai kiadása néhány éve kezdetét vette, és jelenleg is folyamatban van. A hat

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa. A dolgozat megírásában nyújtott segítségével Simon Zsuzsannának és Tóth Zsombornak szeretnék köszönetet mondani. Utóbbinak azért, hogy felhívta a figyelmemet, hogy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma a Textológiai Bizottság működésére vonatkozó iratanyagot is tartalmaz, mely hasznos lehet tanulmányom szempontjából. Simon Zsuzsannának pedig azért, hogy az iratanyaggal kapcsolatosan készségesen nyújtott útbaigazítást.

- 1 *Kivonat a székesfehérvári püspökségében létező Alap nevezetű róm. kath. egyház házassági anyakönyvéből az ezerkilencszázötödik esztendőről*, Kelt Alap, 1921. dec. 7., MTAK Kt., Ms 1/89–119. A házasságkötés tanúi: Szalay Péter államtitkár, posta- és táviráda-főigazgató és Gyulai Pál. Szalay Gizella későbbi végrendeletében minden ingó és ingatlan vagyont, közöttük Arany János és Arany László írói tulajdonjogát is férjére, Voinovich Gézára hagyta. Vö. *Voinovich Gézáné Szalay Gizella végrendelete (Másolat)*, Kelt Budapesten, 1936. november 30-án. Kihirdetve: Bp., 1945. szept. 25., MTAK Kt., Ms 1/106. Arany László özvegyének végrendelete a kritikai kiadásban is olvasható: ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei, 15), 463–468.
- 2 ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (a továbbiakban: AJÖM I); Uő, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (a továbbiakban: AJÖM II); Uő, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: AJÖM III); Uő, *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (a továbbiakban: AJÖM IV); Uő, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (a továbbiakban: AJÖM V); Uő, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: AJÖM VI).

kötet megjelenése idején, az 1950-es évek első felében Nagy Miklós a kötetekről szóló recenziójában nem is győzte eléggé hangsúlyozni jelentőségüket:

E kritikai kiadásról nemcsak azt a konvencionális dicséretet lehet elmondani, hogy „régóta érzett hiányt pótol”; az igazság az, hogy benne létrejött az a szilárd filológiai alap, amelyre bizvást emelhető mindenféle új értékelő feldolgozás. Az öt [!] kötet kritikai gondozásával Voinovich Géza beírta nevét szövegkiadásunk történetébe, létrehozta a legjobb ediciót, amit eddig nagy klasszikusunk kapott.³

Vargha Balázs ellenben, aki szintén írt recenziót a Voinovich-féle hat kötetéről, számos kritikáját is megfogalmazta írásában. Azzal ugyan egyetértett, hogy „a nagyobb, egy-egy kötetet kitevő művek külön közlése magától értetődő technikai szükségszerűség”, a kisebb epikai műveknek (AJÖM III.) a kisebb költeményektől (AJÖM I.) való szétválasztását azonban már nem helyeselte. Szerinte jobb lett volna a kisebb elbeszélő költeményeket a keletkezés időrendjében a kisebb költeményekkel együtt közölni. Ennél azonban még súlyosabb történetietlen döntésnek vélte a zsengek, töredékek és alkalmi költemények teljes szétválasztását és a kisebb költeményektől való külön kötetben közlését (AJÖM VI.). A kiadás első és hatodik kötetét szívesebben látta volna tehát együtt, szoros időrendben közölve a verseket.⁴ Erősen bírálta továbbá a szövegeknek az éppen érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzat szerinti modernizálását is. Úgy vélte ugyanis, hogy az írók helyesírása nyelvi műveltségüket, sokszor társadalmi helyzetüket és világnézetüket tükrözi, ezért az eredeti helyesírás megtartása mellett érvelt minden esetben.⁵ Végül pedig azt is rendkívül sajnálta, hogy a jegyzetanyag, különösen a „kortörténeti adalékok közlésében és a versek összefüggéseinek, a tartalmi és formai kapcsolatoknak a megmutatásában”, rendkívül szegényes.⁶

A helyesírás modernizálására, az ifjúkori zsengeknek, töredékeknek és alkalmi verseknek a kisebb költeményektől való szétválasztására és a jegyzetanyag szegényeségére vonatkozó kritikák mind a mai napig érvényesek,⁷ és gyakran hangzanak el a készülő új kritikai kiadás műhelymegbeszélésein is. Miközben e kritikákkal magam is teljes mértékben egyetértek, tanulmányomban egy olyan kontextusra szeretném irányítani a figyelmet, mely segítheti Voinovich bizonyos döntéseinek a megértését, és mely döntésekre ő maga nem adott egyértelmű magyarázatot kötetei jegyzetanyagának bevezetőjében. Azt ugyanis elhallgattam eddig, hogy Vargha Balázs Voinovich hat kötetéről írt bírálata nem más, mint az épp érvényben lévő kritikai kiadások szabályzatának figyelemre méltó kritikája. Ezért véli úgy Vargha recenziója végén, hogy

3 NAGY Miklós, *Arany János Összes művei I, II, III, IV, V, VI. (Kritikai kiadás), Akadémiai Kiadó, Bp., 1951, 1952, 1953, It, (41)1953, 480.*

4 VARGHA Balázs, *Arany János Összes művei. I–VI. kötet. Budapest, 1951–1953. Akadémiai Kiadó, ItK, 57(1953), 361–362.*

5 *Uo.*, 363.

6 *Uo.*, 364.

7 Az Arany-textológia problémáiról legutóbb: SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, It, 85(2004), 367–379.

noha a Voinovich által sajtó alá rendezett hat kötet értékes munka, mely „irodalomtörténetünknek és tudományos könyvkiadásunknak is nagyszabású vállalkozása, jobban is sikerülhetett volna, ha az Akadémia szabályzata több pozitív segítséget ad a sajtó alá rendezőnek”.⁸

2017 kultikus jelentéssel telített esztendő: Arany János születésének kétszázadik évfordulója. A bicentenáriumi év azonban nemcsak az Aranyra való emlékezés és a tisztelet lerovásának ideje. Ez az ünneplésekben, kiállításokban, Aranyról szóló interjúkban, jelképes gesztusokban bővelkedő év annak a kérdésnek az újragondolására is készlet, hogy tudományos szempontból hogyan viszonyulunk ehhez az immár kétszáz éves, gazdag és kultúránkban központi szerepet betöltő irodalmi örökséghez.⁹ Tudunk-e már mindent Aranyról, elvégeztük-e már a tőle kapott örökséggel kapcsolatos összes feladatot? A válasz nemlegességét jelzi az a szimbolikus pillanat, amelynek épp 2015–2016-ban voltunk tanúi. E jelképes momentum az Arany kritikai kiadás még 1951-ben indult sorozatának az utolsó levelezéskötet megjelenésével egy időben való befejezése, és az új, 2016-ban indult kritikaikiadás-sorozat (*Arany János Munkái*) elkezdése. Ez utóbbi pedig nemcsak újdonságokat tűzött ki céljául, mint például a mindeddig kiadatlan Arany-széljegyzetek megjelentetését,¹⁰ hanem a régi sorozat bizonyos kötetének revízióját is, köztük a Voinovich által sajtó alá rendezett első hat kötetét.

Az újrakiadás ténye, noha a hazai textológiában sem előzmények nélküli,¹¹ még szűk szakmai körökben is felborzolja időnként a kedélyeket, értetlenséggel találkozik. Minek újra kiadni, ha már egyszer megvan? – hangzik el nem ritkán a kételyteli kérdés annak a sokszor burkolatlan előítéletnek a kíséretében, mely szerint van immár mivel foglalkozni ismét néhány évig, ily módon pedig lehetőség pályázati forrásokhoz hozzáférni, és úgy tenni, mintha megfeszítve dolgoznánk, miközben apró, jelentéktelen filológiai problémákon bíbelődünk éveken át.

A kérdés ily módon való feltevésében a textológiai munka lebecsülésén túl a kritikai kiadások szentségével és sérthetetlenségével kapcsolatos elgondolások is benne rejlenek: a kritikai kiadás – gondoljuk rendszerint – ha már elkészült, jobb az eredetinel, tökéletesebb a tökéletesnél, ennél fogva pedig autoritása megkérdőjelezhetetlen, egyszer s mindenkorra készült. Ez az elképzelés vélhetően a mindenkor érvényben lévő textológiai szabályzatok közül az 1962-ben kiadott harmadikból veszi eredetét, amely a korábbiakhoz képest jóval hangsúlyosabban és egyértelműbben írta elő a „hiteles szöveg” előállításának kritériumát.¹² A hiteles szöveg fogalmát hangsúlyozta

8 Uo., 365.

9 A kérdéshez vö.: KOROMPAY H. János, *Arany János műveinek kritikai kiadása: Nyomozás alapszöveg után*, Élet és Tudomány, 69(2014), 1318–1320.

10 Az új sorozat első kötete: ARANY János, *Lapszéli jegyzetek: Folyóiratok I.*, s. a. r. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Bp., Universitas, 2016 (*Arany János Munkái*, 1).

11 A legkézenfekvőbb példa e tekintetben a Petőfi kritikai kiadás története. *Petőfi Sándor Összes Művei* kritikai kiadásának első kötete Aranyéhoz hasonlóan 1951-ben jelent meg, majd folytatódott 1964-ig, a VII., levelezéskötet megjelenéséig. E sorozat revíziója 1973-ban kezdődött el, utolsó megjelent kötete (az 5.) 2008-ban jött ki nyomdából; megjelenésre vár a 6.

12 *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1962, 5.

később az 1988-ban megjelent Péter László-féle szabályzat is,¹³ végül ezen enyhített a szöveg fogalmát relativizáló, pluralitását hangsúlyozó posztmodern textológiai irányzatok jegyében készült, ma is érvényes 2004-es előírás az irodalmi szövegek tudományos kiadásának alapelveiről.¹⁴ S noha a hazai textológiában is egyre hangsúlyosabbá vált a szerző, a szöveg és a szerkesztő korábban tételezett autoritásának a szétoztása és a „tökéletes mű” kritikai kiadásban megtestesülő ideájának a problematikussága,¹⁵ a gyakorlatban még mindig erőteljesen tartja magát a kritikai kiadás „szentségének” képzete. Mintha még mindig azt gondolnánk, hogy a kritikai kiadás adott (élet)mű textológiai megvalósulásának örökérvényű tökélye. Pedig a kritikai kiadás legalább annyira esendő, mint sok más népszerű edíció. Legtöbbször adott történeti időszaknak a textológiai kérdésekkel kapcsolatos elgondolásait tükrözi, ezek az elgondolások pedig maguk is folyamatosan változnak, következésképp állandó felülbírálásukra van szükség. Mint ahogy az irodalmi művek és szerzőik, a későbbi sajtó alá rendezők sem állhatnak a történelmen kívül.¹⁶ A szerkesztés és a sajtó alá rendezés mindig is saját kora főbb ideológiai és kulturális kérdéseit testesítette meg. Ez gyengéje és erőssége is egyben, feltétele, ugyanakkor korlátja a sajtó alá rendezői és szerkesztői munkának. Minden egyes kiadási alapelv magában hordozza a szöveg képviselőjének autoritását, miközben utólag mindenik ideiglenesnek és felülbírálnak bizonyul.¹⁷

Ezért állítja David Greetham brit textológus, hogy a textológia története voltaképpen a történelem története („The history of textual scholarship is the history of history”), mely az írás megjelenésétől kezdve a kövészetektől a papíron át az elektronikus jelekig mindenféle hordozó, grafikus megjelenés és közvetítő felület vizsgálatára ki kell térjen.¹⁸ E vizsgálat továbbá értelemszerűen magában foglalja adott mű korábbi kiadásainak feltárását is, beleértve ebbe a már létező kritikai kiadások történeti szempontú elemzését. Következésképp, újrakiadni egy már lezárult kritikai kiadás sorozat néhány kötetét, ahogy ez Arany János műveinek esetében is történik, nemcsak azt a feladatot hárítja a sajtó alá rendezőre, hogy korának textológiai elvei szerint a legkorszerűbb és tudományos szempontból leghelytállóbb, legmegbízhatóbb, ha tetszik: leghitelesebb szövegkiadást adja ki kezei közül. Továbbá nemcsak azt a feladatot, hogy a sajtó alá rendezendő műről és szerzőről a legmélyrehatóbb történeti ismeretekkel rendelkezzen, hanem azt is, hogy megértse: a korábbi kritikai kiadások miért épp úgy

13 *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeáll. PÉTER László, Bp., [k. n.], 1988. (1.2)

14 Ehhez lásd: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor* –, It, 85(2004), 317–327. És maguk az alapelvek: *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, uo., 328–330.

15 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétoztása: Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 209–237.

16 Kathryn Sutherland brit textológus W. W. Greg textológus elődjére hivatkozva mondja: „...neither literary works nor their authors and editors can stand outside history...”. Kathryn SUTHERLAND, *Anglo-American editorial theory = The Cambridge Companion to Textual Scholarship*, ed. by Neil FRAISTAT, Julia FLANDERS, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 45.

17 Szintén Sutherland írja Louis Hay textológiai elméletére hivatkozva: uo., 48.

18 David GREETHAM, *A history of textual scholarship = The Cambridge Companion...*, i. m., 17.

készültek, ahogy. Hiszen egyáltalán nem biztos, hogy ami a „hiteles” szöveg és a kritikai kiadás fogalmát takarja 2017-ben, ugyanazt jelentette évtizedekkel korábban. A történeti érzék megléte tehát ilyen esetekben nemcsak a sajtó alá rendezendő életművel vagy annak egyes darabjaival, hanem a már meglévő kritikaikiadás-sorozattal, kötetekkel kapcsolatosan is szükséges. Ez azt jelenti, hogy legtöbb esetben legalább két különböző történelmi korszakot és azok szöveghasználati módszereit és gyakorlatát szükséges megérteni: annak a kornak a szöveghasználatát, amelyben az illető munka megszületett és kéziratban vagy nyomtatásban terjedt, illetve annak a kornak a textológiaiáját, amelyben első kritikai kiadása megjelent. Hiszen értelemszerűen más okokból másként gondolkodtak például az 1950-es években a textológiáról, mint ma. Mindezt Arany János műveinek kritikai kiadása kapcsán szeretném illusztrálni. Argumentációm elsősorban az AJÖM kritikai kiadás első hat, még Voinovich Géza által sajtó alá rendezett kötetéhez kapcsolom.

Amikor az AJÖM első hat kötete megjelent 1951–1953 között,¹⁹ a magyar textológia a második világháború utáni, koncepcióteremtő és lendületes, ugyanakkor sok bizonytalansággal teli korszakát élte. Voltaképpen sem a két világháború között, de korábban sem voltak nagy textológiai vállalkozások, a kritikai kiadások pedig valójában sehol sem tartottak.²⁰ Az 1948–1949-ben újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya azonnal felismerte a helyzetet, és nagyszabású terv keretében tudományos szövegkiadási vállalkozások egész sorát indította el. A kritikai kiadási munka irányelveit a Magyar Irodalomtörténeti Bizottságban dolgozták ki. Az irányelvek először sokszorosított formában kerültek a sajtó alá rendezők kezébe,²¹ majd a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelentek meg nyomtatásban 1952-ben.²² E tervezet átdolgozott változatát ugyanitt adták ki 1954-ben.²³ Az 1950-es évek végén az Akadémiától kezdeményezett szövegkiadási munkálatok olyan arányokat öltöttek, hogy külön Textológiai Bizottság felállítása vált szükségessé, mely az 1990-es években bekövetkezett szerkezeti módosulásai ellenére voltaképpen 1960-tól koordinálja, irányítja a hazai textológiai munkát. Az 1960-ban felállított Textológiai Bizottság elsődleges feladatának tartotta a kritikai kiadás szabályzatának megújítását. E törekvésük eredményeként jelent meg a harmadik szabályzat 1962-ben,²⁴ majd ezt követte az 1988-as Péter László-féle szabályzat,²⁵ végül a ma is érvényes 2004-ben közzétett alapelvek.²⁶

19 Részletes bibliográfiájukat lásd a 2. jegyzetben.

20 Az 1950 előtti textológiai vállalkozások szakszerű összefoglalója: HORVÁTH Károly, *Klasszikusaink kritikai kiadásairól*, MTud, 1959/2, 63–76.

21 Ezt Kiss Józseftől tudjuk: Kiss József, *Az irodalmi textológia Magyarországon a felszabadulás óta*, Bp., 1978 június, MTA BTK ITI Archívum 102–6/6, gépirat, 2.

22 *Magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl., 3(1952)/1–2, 53–55.

23 *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl., 5(1954)/1–4, 239–241.

24 HORVÁTH, *A magyar klasszikusok...*, i. m.

25 PÉTER, i. m.

26 *Alapelvek...*, i. m.

Voinovich Gézát 1910-ben bízta meg az Akadémia, hogy állítsa össze Arany János összes műveinek kiadását.²⁷ Közben lezajlott két világháború, melyből a második az Arany-hagyatékra nézve végzetes következményekkel járt. Köztudomású ugyanis, hogy Arany könyvtárának és kéziratának nagy része Voinovich és Szalay Gizella Nagyboldogasszony úti (ma Ménesi úti) villájában volt elraktározva. A villát 1945. január 22-én bombatámadás érte, és e bombatámadásban a 87 éves Szalay Gizella életét vesztette, s Arany mintegy 700 könyvből és számos kéziratból álló hagyatékának jelentős része is odaveszett. Voinovich ekkor már mintegy negyed százada dolgozott az Arany-kiadáson,²⁸ és legalább jegyzetei túléltek a háborús katasztrófát.²⁹ Amikor tehát elkezdte a munkát, még csak rendelkezésére sem állt egy olyan kritikai kiadás szabályzat, amelynek alapelveit egyértelműen követhette volna. Az Akadémián belül feltételezhetően létezett valamilyen belső használatú előírás, amelyhez igazodni lehetett (közben készült többek között a Petőfi kritikai kiadás is), ám ennek nyilvánosan forgalmazott verziója nem ismeretes. Nyilvánvaló, hogy Voinovich párhuzamosan dolgozott a hat kötetten, és miután mind a hattal elkészült kéziratban, szinte egy időben jelentette őket meg röpké három év alatt.³⁰ Az is feltételezhető, hogy az 1950-ben először megfogalmazott, ám csak 1952-ben közzétett kritikai kiadás szabályai belső körben már egy ideje használatosak voltak, hiszen Voinovich kötetei egyértelműen a szabályzat előírásait követik.

Amikor tehát Voinovich Géza sajtó alá rendezte Arany János műveinek első hat kötetét, a kiadás alapelveit tekintve az első, 1950-ben megfogalmazott szabályzat előírásait tartotta szem előtt. A sorozat első hat kötete elkülönítésének, illetve a kötet szerkesztetek eltervezésének, a főszöveg kialakításának és a jegyzetek elkészítésének metódusát következképp nem érthetjük meg a kritikai kiadás adott pillanatban érvényben lévő szabályzatának ismerete nélkül. Márpedig e szabályzat gyökeresen különbözik a későbbiekétől.

Az 1950/1952-es szabályzat legszembeötlőbb különbsége a későbbi és ma is érvényes előírásokhoz képest, hogy 5. pontjában egyértelműen előírta a szövegek helyesírásának modernizálását:

A szövegeket az Akadémia érvényben lévő helyesírási szabályzata szerint közöljük. Fenntartandók az olyan helyesírási sajátságok, amelyek a költő nyelvének a mai köz-

27 Voinovich egy 1947-ben készült interjúban beszélt többek között erről is: ANTAL Gábor, *Voinovich Géza: Hogyan pusztult el Arany János verseinek és prózai írásainak kéziratai?*, Haladás, 3(1947)/3, 10.

28 *Uo.*

29 E jegyzeteket, Voinovich anyaggyűjtését és másolatait több dobozban tárolva az MTAK Kézirattára őrzi: MTAK Kt. Ms 4–6, Ms 5/38–107, Ms 3/1–6, Ms 10.022, Ms 7–11.

30 Az első három kötet megjelentetésével kapcsolatosan 1950 végén kötött szerződést az Akadémiai Kiadóval. A szerződés értelmében a kötetek 5000-es példányszámmal jelentek meg. Az I. és II. kötet versanyagát 1951. január 20-ig, a III. kötet versanyagát február 10-ig, az I. és II. kötet jegyzetanyagát február 28-ig, a harmadik kötet jegyzeteit pedig március 20-ig várta Voinovichtól a kiadó. A megállapodás szerint mindhárom kötet egyszerre, legkésőbb 1951. június 30-ig kellett megjelenjen. Akadémiai Kiadó – Dr. Voinovich Géza professzor urnak Budapest. Arany János u., 1950. XII. 15., MTAK Kt, Ms 4/28.

nyelvtől eltérő hangállapotát fejezik ki. (Prozódiai eltérések, egyéb régi és tájnyelvi sajátosságok stb.) A jegyzetek élén részletesen tüntessük fel, miben tér el a kiadás a költő által használt helyesírástól. A kötetek illusztrációs anyagának összeválogatásában az író helyesírásának bemutatására is ügyelni kell.³¹

E szabályzat rendelte el továbbá 3. pontjában a zsenének minősülő fiatalkori alkotásoknak és a töredékben maradt műveknek az életmű többi darabjaitól való elkülönítését is:

Az írótól ki nem adott, zsenének minősülő alkotásokat, valamint a töredékeket és a kétes szerzőségű műveket a többiek után elkülönítve tesszük közzé, kivéve ha a költő valamely töredékét befejezett alkotásai közé sorolva maga kiadta. [...] A kiadatlan, vagy a költő halála óta előkerült műveket időrendjüknek megfelelően osztjuk be, de úgy, hogy tekintettel vagyunk a fent említett szempontokra, zsenék, töredékek elkülönítésére.³²

Szintén e szabályzat tette egyértelművé 8. pontjában, hogy mit és mit ne tartalmazzanak a kiadás jegyzetei:

A jegyzetek a kötetek végén kapnak helyet, kivéve az írónak az illető művekre vonatkozó saját jegyzeteit; ezeket az illető szövegrészt közlő lap alján adjuk. A kiadás jegyzetei tartalmazzák mindazokat az adatokat, amelyek a közölt változat kiválasztását indoklják és a szöveg történetét megvilágítják, a kéziratok és az író életében megjelent közlések leírását és szövegváltozatait. [...] Tartalmazniok kell továbbá a jegyzeteknek mindazt, amit a filológiai kutatás az illető mű keletkezéséről és további történetéről kiderített. Esztétikai fejtegetéseket a kritikai kiadások jegyzetei ne tartalmazzanak. Történeti, összehasonlító és egyéb megállapításokat, a mű egészére vagy egyes részleteire vonatkozó magyarázatokat is csak a legszükségesebb esetekben.³³

A helyesírás modernizálásának előírását az 1954-es szabályzat az 1832 (az első magyar akadémiai helyesírási szabályzat megjelenésének éve) óta megjelent művekre korlátozta, de ezek esetében is pontosan körülírta, hogy főként a technikai természetű jelölésekre alkalmazandó (pl. *cz* helyett *c*, *ts* helyett *cs*, *szsz* helyett *ssz*). Az 1962-es szabályzat ezen előírásokat pedig tovább finomította. A zsenék vagy az ifjúkori művek elkülönítését az 1954-es szabályzat eltörölte, a töredékek elkülönítésével kapcsolatos előírást pedig enyhítette, majd az 1962-es szabályzat hatályon kívül helyezte.

Voinovich Géza tehát az AJÖM első hat kötetének koncipiálásában, a kötetek anyagának elkülönítésében és a főszöveg kialakításában nem tett mást, mint hogy az érvényben lévő kritikai kiadás szabályzatának előírásaihoz igazodott.³⁴ A sorozat első

31 *Magyar klasszikusok...*, 54.

32 *Uo.*, 53–54.

33 *Uo.*, 5–55.

34 Ugyanez a szabályzat írta elő 2. pontjában a nagyobb epikus alkotásoknak a kisebbek közül való kiemelését is. Vö. *Magyar klasszikusok...*, 53.

hat kötetének megtervezésével, a főszöveg kialakításával, modernizálásával és a zsengek, töredékek, rögtönzések külön kötetbe szerkesztésével kapcsolatos döntései tehát nem egyéni választás, hanem egy előírásorhoz való igazodás eredményei voltak.

A helyesírás modernizálásának és a zsengek és töredékek elkülönítésének követelménye az első kritikai kiadás szabályzatban azonban abból a törekvésből fakadt, hogy a kritikai kiadások egyben a népszerű kiadások elvárásainak is eleget tegyenek. Kiss József így írt erről 1978-as, tudomásom szerint e címen nem közölt visszatekintésében, melyben az első, a Petőfi kritikai kiadás megjelenése óta eltelt harminc év textológiai fejleményeit értékelte:

A kezdet kezdetén, az 1950-es évek fordulója táján felélénkülő kritikai kiadási munkálatok irányítói körében az a felfogás alakult ki, hogy mivel a tudományos munka végső értelme az egész dolgozó nép boldogulásának, anyagi és szellemi felemelkedésének szolgálata, a kutatás érdekeit közvetlenül össze kell kapcsolni a tudomány népszerűsítésének szempontjaival: olyan kritikai kiadásokat kell létrehozni, amelyek egyúttal a népszerű kiadás igényeinek is megfelelnek.³⁵

S noha az 1954-es, majd az 1962-es szabályzat módosításai a kritikai és népszerű kiadások egyértelmű szétválasztásának irányába mozdultak el, még az 1970–80-as években is erősen tartotta magát az az elgondolás, hogy a kritikai kiadásnak népszerűsítő funkcióval kell bírnia. Gondoljunk csak arra a kiadói gyakorlatra, amely Jókai és Mikszáth műveinek kétféle kiadását is eredményezte: a jegyzetapparátussal ellátott és az apparátus nélküli, de azonos főszöveget tartalmazó kötetek kétféle kiadására. De szintén a tudományos és a népszerűsítő szerepkörök összetartozását hirdette az a (véltetően a kritikai kiadások egyes kötetéhez reklámanyagként és tájékoztatóként mellékelt) füzetecske, melynek egyik példányával az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivumában találkoztam. A kis füzet, mely betűrendben sorolta fel a már megjelent és előkészületben lévő kritikai kiadásokat, mottójául a következő szöveget választotta: „A kritikai kiadásokat az Akadémiai Kiadó a tudósok és a szakemberek kérésére és az irodalom minden barátjának gyönyörűségére készíti.”³⁶ A kis füzet első két oldalán pedig arra a kérdésre adott választ a laikus olvasóközönségnek, hogy miért is érdemes kritikai kiadást olvasni és vásárolni, és voltaképpen mi a kritikai kiadások értelme és célja. A tájékoztató szöveg továbbá közérthető magyarázatát adta a hiteles szöveg és a jegyzetapparátus fogalmának, indokolta a kritikai kiadások időigényességét, megmagyarázta, mi az eljárás abban az esetben, ha egy forrás a kiadás megjelenése után kerül elő, végül pedig, ismét utalva a népszerűsítő funkcióra, azt a kérdést is tisztázta, hogy egyáltalán mi értelme van a kritikai kiadásoknak: „A kritikai kiadások képezik minden irodalomtörténeti kutatásnak, sőt a nemzet irodalmi kultúrájának alapját, s némelyik öt-hatezres példányszáma azt a nagy igényt, érdeklődést és szeretetet is elárulja, amivel a nagyközönség a kritikai kiadványokat forgatja.”

35 Kiss, *i. m.*, 11.

36 *A magyar irodalom klasszikusainak kritikai kiadása*, Bp., Akadémiai, [é. n.].

Ma már nyilvánvalóan más a helyzet a kritikai kiadások szakmán belüli és kívüli megítélésében. A szélesebb olvasóközönség számára a kritikai kiadás fogalma aligha ismert, de maga az irodalomtörténész szakma sem írja elő a szélesebb olvasóközönség ízlésének és elvárásainak kielégítését. Tudományos és népszerű kiadások között elhelyült a szakadék: a kritikai kiadások kis (öt-hatezer helyett két-háromszáz) példányszámban szűk szakmai közösségnek készülnek. Míg tehát az 1950-es években, az első szabályzatok megfogalmazása idején a kritikai kiadás fogalma voltaképpen a népszerű kiadásét is magában foglalta, ma e két kiadástípus nagyon élesen különül el egymástól.

Ha azonban, mint ahogy erre Michelle R. Warren brit középkorász is utalt, úgy tekintünk a textológiai munkára, mint amely munka a szövegeknek sajtó alá rendezőik és történelmi korszakok által meghatározott konstruktum voltát is felfedi, akkor óhatatlanul azoknak a politikai erőviszonyoknak a perspektívája is felrémlik, mely erőviszonyok mélyen áthatják e konstrukciókat. Warren szerint a politikai ideológiáktól átítatott textológia történeti precizitással képes felfedni azt a hatalmi dinamikát, amely nyelv- és szövegrendszerek fenntartásában és működtetésében szerepet játszik. A politikától áthatott textológia gondolata tehát szövegprodukción és szöveghasználatot egyaránt érint. Másként fogalmazva, a látszólag kizárólag tudományos elvek mentén működtetett textológiához legalább annyi köze van az olvasóknak is, mint maguknak a sajtó alá rendezőknek.³⁷

Következésképpen nem nehéz felfedezni a Kiss József által is említett felfogásban („a tudományos munka végső értelme az egész dolgozó nép boldogulásának, anyagi és szellemi felemelkedésének szolgálata”) az 1950-es évek szocialista ideológiáját, mint ahogy az imént idézett reklámfüzet megfogalmazásában (hogy ti. a nagyközönség nagy igényt, szeretetet és érdeklődést mutat a kritikai kiadások iránt) a korszak határtalan(ul) hazug optimizmusát, ily módon pedig az irodalom és a tudomány propagandafunkcióját sem.

A kritikai kiadások e korai koncepciójának erőteljes bírálata a Rákosi-korszakot követő években fogalmazódott meg először. Az 1950-es években megjelent kritikai kiadások kritikája tehát nem új keletű fejlemény: szigorú bírálatuknak már a 1960–70-es években hangot adtak a korszak jelentős textológusai. Kiss József 1978-ban világosan kifejtette a tudományos és népszerűsítő szerepkör összemosásának káros hatását a tudományos szövegkiadásra nézve:

az a kezdeti törekvés, hogy az akadémiai kritikai kiadások a tudományos forráskiadvány és segédanyag, ill. a népszerű összkiadás funkcióját *egyszerre* töltsék be – megvalósíthatatlan voltánál fogva – sok, voltaképpen hiábavaló fejtörést és munkát rótt a szerkesztőkre, tudományos szempontból káros engedményekre készítette őket, s forrása lett annak az elvi és módszertani bizonytalanságnak, melynek bélyegét több korai (1950-es évek elején megjelent) akadémiai sorozat viseli. Ez az időszak már a múlté, de azt a tanulságát máig sem felejtettük el, hogy az irodalmi textológia akkor teszi a legjobb szolgálatot a közművelődésnek: a könyvkiadásnak, a közoktatásnak, az ismeretterjesztésnek

37 Michelle R. WARREN, *The politics of textual scholarship = The Cambridge Companion...*, i. m., 119.

és még számos más területnek, ha a maga szigorúan tudományos, külső szempontoktól közvetlenül nem befolyásolt módszerével oldja meg feladatait, és a közművelődés munkásaira bízva, hogy az általa produkált hivatalos szövegeket hogyan és milyen módon, milyen célra használják fel.³⁸

Keresztury Dezső egy, az Arany kritikai kiadás helyzetéről szóló 1967-es feljegyzésében a helyesírás modernizálásának abszurdításáról beszélt, és arról a pluszmunkáról, melyet az abszurd előírás a sajtó alá rendezőnek, Sáfrán Györgyinek okozott. Az anyaggyűjtést és a levelek átírását ugyanis akkor kezdték el, amikor még a helyesírás modernizálásának követelménye volt érvényben. A munka azonban elhúzódott, az elvek közben megváltoztak, Sáfrán Györgyinek pedig jelentős anyagi befektetésébe került, hogy a levelezés nagy részét újragépeltesse.³⁹

Hasonló módon fogalmazott meg kemény kritikát és sürgette 1970-ben az AJÖM I–VI. újrakiadását Rigó László a sorozat XI–XII., prózai műveket tartalmazó kötetéről írt bírálata végén:

Lassan befejezéshez közeledik ez az időben nagyon elhúzódó Arany-kritikai kiadás. Még a levelezés-kötetek vannak hátra és az annyira óhajtott, szükséges pótkötet. Anélkül, hogy előre tudhatnánk, milyen színvonalúak lesznek e levelezés-kötetek és a pótkötet, annyit már most megállapíthatunk, hogy a teljes Arany-sorozat is a rendkívül egyenetlen kritikai kiadásaink közé fog tartozni. A kitűnő műfordítás-kötetek, a részhibák ellenére is színvonalasnak ítélt próza-kötetek mellett feltűnően gyengék, szövegközlésükben, jegyzetapparátusuk tartalmában és módszertanában elavultak, Arany életművének korszakos jelentőségéhez egyszerűen méltatlanok a sorozat első, a lírát és a verses epikát tartalmazó darabjai. Természetes kötelességünknek érezzük tehát, hogy – a Petőfi-kiadás példájára – már most sürgessük e kritikai kiadás rendbehozásának megkezdését, javasoljuk Arany költői oeuvre-jének szövegkritikailag korszerű, javított újrakiadását.⁴⁰

Az 1950-es években megjelent kritikai kiadás-kötetek újrakiadásának gondolata tehát megjelenésüket követően szinte azonnal felmerült. Klaniczay Tibor 1962-ben nemcsak az AJÖM sorozat bizonyos köteteinek újrakiadását helyezte a hazai textológiai munka távlati tervei közé, hanem többek között a Petőfi-, Ady-, József Attila- és Balassi-sorozatokét is.⁴¹ Horváth Károly, úgyszintén már az 1950-es évek végén egy, a nemzetközi textológiai vállalkozásokkal és irányzatokkal egyaránt napirenden lévő írásában az „újabb klasszikusok” kritikai kiadásának problémáit világította meg, a kérdést történeti távlatból vizsgálva és az elvi tanulságokat is összegezve.⁴² Az *ultima manus* dog-

38 KISS, *i. m.*, 13. Kiemelés az eredetiben. – T. Zs.

39 KERESZTURY Dezső, *Feljegyzés az Arany János Művei kritikai kiadásának helyzetéről*, Bp., 1967. szept. 28., MTA BTK ITI Archívum, 102–5/106, gépirat, 2.

40 RIGÓ László, *Az Arany kritikai kiadás XI–XII. kötete*, ItK, 74(1970), 123.

41 KLANICZAY Tibor, *A textológiai munka problémái*, MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl., 19(1962), 346.

42 HORVÁTH, *Klasszikusaink kritikai kiadásairól*, *i. m.*

májának még ma is erőteljesen kísértő szelleme felől szinte hihetetlennek tűnik, hogy már 1959-ben a kiadás individualitásának elvéről és az utolsó kéz dogmájának megrendüléséről is írt.⁴³

Mindezen kritikák és bírálatok tudatában és ezekkel együtt fontos azonban hangsúlyozni a kritikai kiadások, beleértve az AJÖM sorozatot is, történetiségének megkezdhetetlen tényét. Erre hívta fel a figyelmet Klaniczay Tibor, a Textológiai Bizottság elnöke és Gábor Ernő, a Bizottság titkára az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya titkárának írt jelentésében 1966-ban:

Az egyes vállalkozások felelős szerkesztői általában a munkálatok megkezdésekor érvényben volt mindenkori szabályzat előírásait tartották szem előtt: elsősorban ezzel magyarázhatók az említett különbségek. Ha tehát joggal állapítjuk meg, hogy pl. a Balassi-kiadásnak, vagy az Arany-kiadás első köteteinek sajtó alá rendezési szempontjai (modernizált helyesírás stb.) elavultak, azt nem mondhatjuk, hogy megjelenésük idején nem ütötték meg az elvárható mértéket, hiszen az akkori szabályzat irányelveit követték.⁴⁴

Az AJÖM I–VI. és az 1950-es években készült több kritikai kiadás sorstársa tehát voltaképpen annak az elvi és módszertani bizonytalanságnak lett az áldozata, mely a kritikai kiadások történetének hazai kezdeteit jellemezte, és mely kezdetre estek, szerencsétlenségére-szerencséjére, Voinovich Géza Arany-kötetei is. E tény nem menti fel Voinovichot gyakori tárgyi-bibliográfiai pontatlanságainak felelőssége alól, ám a kötet szerkezetek kialakításával, a zsengek, töredékek külön kötetbe való elkülönítésével, valamint a helyesírás modernizálásával kapcsolatos eljárásai az 1950-es évek kritikai kiadásszabályzatának előírásából eredeztethetők. Szilágyi Márton figyelmeztetett ugyanakkor arra, hogy ekkoriban mégis készült olyan kritikai kiadás is, amely nem az érvényben lévő szabályzat előírásait követte. Ez pedig Batsányi János műveinek kritikai kiadása, melyben a sajtó alá rendezők (Keresztury Dezső és Tarnai Andor) nem modernizálták a helyesírást, nem különítettek el zsengeket, a szövegeket pedig rendkívül részletes jegyzetanyag követi.⁴⁵ Arra a kérdésre, hogy nekik hogyan sikerült (jó értelemben) megkerülni az érvényben lévő szabályzat előírásait, egyelőre nincs biztos magyarázatom. A Batsányi-kiadás ily módon való egyedülállósága az 1950-es évek textológiai termése között szintén a kezdetek elvi bizonytalanságait igazolhatja. Feltételezhető, hogy létezett a textológusoknak egy olyan csoportja, akik másként gondolkodtak az első szabályzatban megfogalmazottakról. Közéjük tartozhattak a

43 *Uo.*, 72.

44 *Jelentés az 1950–1964. között az MTA I. Osztálya keretében megjelent kritikai kiadásokról*, Bp., 1966. szept. 5. MTA BTK ITI Archívum, 102–5/91, gépirat, 1–7. itt: 2–3.

45 BATSÁNYI János, *Versek*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953 (Batsányi János Összes Művei, 1). A sorozat további, az 1960-as években készült kötetei: BATSÁNYI János, *Prózai művek: Első kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1960 (Batsányi János Összes Művei, 2); Uő, *Prózai művek: Második kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1961 (Batsányi János Összes Művei, 3); Uő, *Der Kampf (A viaskodás)*, s. a. r. ZSINDELY Endre, szerk. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1967 (Batsányi János Összes Művei, 4).

Batsányi-kiadás sajtó alá rendezői, akik elgondolásaikat, a szabályzattól függetlenül, könyörtelenül érvényesítették kiadásukban. E példa – az Arany-kiadással szemben – ugyanakkor azért különösen szemléletes, mert rávilágít a kritikai kiadás létrejöttében kulcsszerepet játszó sajtó alá rendező és az épp érvényben lévő szabályzat közötti bonyolult viszonyra. Miközben ugyanis szükséges a sajtó alá rendező döntéseit az érvényes kritikai kiadás szabályzat fényében is látnunk, az érvényben lévő szabályzat nem menti fel a szerkesztőt bizonyos egyéni döntések meghozatala és a munka minőségi kivitelezésének kritériuma alól. A mindenkori sajtó alá rendezők felelősségét tehát mindezek ismeretében szükséges mérlegelnünk, azt sem veszítve szem elől, hogy az elvek és a kritikai kiadással kapcsolatos elgondolások maguk is folyamatosan változnak és különféle kontextusokhoz kötöttek.

GYULAI ÉVA

Anser et Aquarius

Bocatus hexastichonja Mágocsy Ferenchez és Alaghy Ferenchez

Hexasticha

Kulcsár Péter (1934–2013) egész munkásságát összefoglaló, illetve inkább végigkísérő bibliográfiájában Johannes Bocatusnak kivételesen gazdag szócikket szentelt, számos művét, köztük az 1599-ben kiadott *Hungaris*¹ több versét is felvéve a magyar történelem 1700 előtti irodalmi forrásai közé.² A „Kulcsár-féle történelmi kánon” azonban egyetlen művet sem tartalmaz Bocatus 1612-ben megjelent *Hexasticha votiva*³ című gyűjteményéből, pedig a *Hungaridos libri V* című kötet verseihez hasonlóan a latin hexastichonok is nagyrészt, de nem kizárólagosan, a korabeli felső-magyarországi elit tagjaihoz szólnak; igaz, nem elbeszélő, hanem rövid köszöntő jelleggel. Bár a *Hexasticha* régóta Bocatus hivatkozott műve, sem poétikai, sem művelődés- és politikatörténeti jellegű értelmezése, értékelése ez idáig nem történt meg; a kutatók csak „szemezgetnek” belőle az éppen őket érdeklő személy(ek) szerint, és távolról sem a magyarországi, vagy inkább felső-magyarországi politikai, gazdasági és intellektuális „pressure group” kivételesen gazdag társadalmi tablójaként vizsgálva.

A közel 200 hexastichonban, azaz hatsoros hexameterben írt latin verset műfaja a korabeli alkalmi költemények közé utalja, mégpedig az újévi köszöntések közé.⁴ A versgyűjtemény címe (*Hexasticha votiva, vel STRENA POETICA, ominis boni gratia* = Hatsoros ajánlások, avagy költői jókívánság a következő évre) és a címbe rejtett chronogram (Deo VoLente Erlt MeLIVS = '1612, Isten akaratóból jobb lesz') szerint: a versek címzettjeinek szóló újévi üdvözlés és jókívánság az 1612. évre. A cím kifejezései (*votiva* 'felajánlott, kívánt'; *strena* 'kedvező előjel'; *omen bonum* 'szerencsekívánság') egyértelműen újévi jókívánságok, vagyis az egész kötetet a kora újkorban egyre divatosabbá váló újévi köszöntésnek tekinthetjük. Egy év múlva, 1613-ban például Marussi András, a Szepesi

* A szerző a Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézetének oktatója. Elhangzott a 2015. január 21-én az MTA Miskolci Területi Bizottsága székházában rendezett Kulcsár Péter-émlékkonferencián.

1 M. Ioannis BOCATHI *poetae laureati caesarei Hungaridos libri poematum*, V, Bartphae excudebat Iacobus Klöss, 1599 (RMK II 287; RMNY 816).

2 *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700: A magyar történelmi irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, composuit KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 2003, 73–77.

3 Johannes BOCATIUS, *Hexasticha votiva vel strenna poetica ominis boni gratia*, Bartphae excudebat Iacobus Klöz, [1612] (RMNY 1029; a továbbiakban: BOCATIUS, *Hexasticha*).

4 Az alkalmi költeményekről bővebben: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 257–265, különösen: 259.

Kamara nagyszőlősi harmincadosa (aki 1614-től már a Szepesi Kamara perceptora) jelentet meg egy egész füzetet tele Forgách Zsigmond kassai főkapitánynak és családjának szóló újévi jókívánásokkal.⁵ A német polgári kultúrából átvett újévi köszöntés éppen ebben az időben lesz egyre népszerűbb Magyarországon is, több hasonlót ismerünk, nem csodálkozhatunk, hogy a kassai Johann Bock is felsorakozik az alkalmi versírók közé. Bár a címzettek egy része Bocatius patrónusa, felettese, segítője, és a legtöbb vers a költő hálájának is kifejezője, a hatsoros költemények mégsem tekinthetők panegyrisnek,⁶ nemcsak rövidségük, hanem kifejezett alkalmiságuk, azaz az újévi köszöntés miatt sem, egyébként jókívánással csak azt keresi fel az ember, akinek valamiféle hálával is tartozik. Hogy a nyomtatványt valóban újévi ajándéknak szánta Bocatius, az is igazolja, hogy a kassai tanács, támogatván a *Hexasticha votiva* megjelentetését, 1612. január 28-án 3 aranyat, 6 Ft és 30 dénár értékben utal ki a szerzőnek „zur verehrung”, azaz tiszteletdíjként.⁷ A *Hexasticha* szinte pontosan egy évvel azután jelent meg, hogy Bocatius, megszabadulván prágai fogságából, visszatért Kassára. A társadalommal való viszonyában meghatározó lehetett az időben igen közeli rabság élménye, emléke és motivációja, így a szabadulását elősegítők iránti hálája is, s ez a gyűjtemény címzettjeinek körét is jórészt meghatározhatta, a *Hexasticha votivát* mégsem tekinthetjük csupán „hálaadó” nyomtatványnak. Bocatius nem először ad ki újévi köszöntést, már 1598-ban, eperjesi tanítóként önálló nyomtatványban köszönti pártfogóit az újév alkalmából.⁸

A Bocatius-hexastichonok ugyanakkor epigrammák is, a szokásos két- vagy négy-soros forma helyett valamennyire bővebb tartalommal és terjedelemmel, sok vers ugyanis nincs híján az allúzióknak, sőt csattanónak sem. A hatsoros versek legtöbb darabját két latin mottó és egy medalionba szerkesztett képecske kíséri, a mottókat függőlegesen szedték a képek köré, így a vers címével együtt, amely a címzett nevét és titulussát tartalmazza, egyfajta képvers jött létre. Ezt a formát (cím és a mottók mint *inscriptio*, a képecske mint *pictura*, s hexastichon mint *subscriptio*) a kutatás egyértelműen emblémának tekinti,⁹ azaz a képeknek a szöveggel majdnem azonos szerepük van a vers morális tartalmának és üzenetének közvetítésében. Ez még akkor is igaz, ha a *Hexasticha* fametszetes illusztrációinak egy része nem a nyomtatványhoz készült, a bártfai Klöss nyomda ezeket más kiadványaiban is felhasználta. Egy részük a planétáskönyvekből került át, zodiákus jegyek a csíziókból,¹⁰ az állatképeket azonban,

5 GYULAI Éva, *Hinni, Pegase! (Marussi Andras költő saját címeréről írt versei, 1613–1628)* = *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 209–240. Itt: 211–212.

6 Kees TESZELSZKY, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606): avagy holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban*, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 67.

7 MKSz, 9(1901), 65.

8 RMNY 818.

9 KNAPP Éva, TÜSKÉS GÁBOR, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Tübingen, Niemeyer, 2003 (Frühe Neuzeit, 86), 76.

10 BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1(1974–1975), (Könyvtörténeti és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 3), 265–347, itt: 314–316.

úgy tűnik, itt használta először a nyomda. Talán ezeket éppen Bocatius rendelte meg, hogy mint *picturák* a verses emblémák részei legyenek, ennek eldöntése további kutatás feladata lesz.

Bocatius újévi jókívánóságait első renden Thurzó György nádornak ajánlja a nyomtatvány címlapján,¹¹ az első hexastichon viszont II. Mátyás királyhoz, a második pedig ismét Thurzó Györgyhez szól,¹² amit nem csodálhatunk, hiszen Thurzó, amellett, hogy a Magyar Királyság második embere, Bocatius vallásának, az evangélikus vallásnak is legelső híve és legfőbb támogatója. A nyomtatvány személyességéhez nem férhet kétség, hiszen a király és az (evangélikus) nádor után egy katolikus főpap, egyben kancellár következik, Lépes Bálint, aki prágai követségét felhasználva, követtársával, Bocsnják Tamás füleki kapitánnyal együtt próbált a börtönben sínylő Bocatiuson segíteni.¹³ Bocatius Lépeshez szóló hexastichonjában megörökíti, hogy – az őt Prágába követő – felesége nem lehet elég hálás a püspöknek, amiért minden követ megmozgatott a császár börtönében raboskodó férjéért; ezért Bocatius fogadalmi ajándékként egy Kisjézust (*Iesulum*) ajánl fel a püspökért; illetve, más értelmezéssel: egy Jézuskát ad újévi ajándéknak.¹⁴ Az evangélikus Bocatius nem véletlenül választhatja éppen ezt az offert, hiszen Lépes Bálint (és talán maga Bocatius is) prágai tartózkodása alatt bizonyosan felkereste a Prágai Kis Jézust a Mala Strana karmelita templomában. A költő másoknak is köszönetet mond versciklusában, akik segítettek Prágában, így Pieter Brederode holland követnek is.¹⁵ Különösen megható az a vers, amelyet Zsófiának, a prágai vár Szent György-konventje apátnőjének címzett, akinek jóvoltából prágai bebörtönzése alatt megmenekült az éhhaláltól, és akit egyenesen második Szent Erzsébetnek nevez.¹⁶ A cseh lovagi családba született Žofie Albínka z Helfenburku (Sophie Albin von Helfenburg, 1562/63–1653), Albin Tamás olmützi érsek húga, 1600-tól haláláig volt a prágai vár Szent Györgyről elnevezett bencés apátságának főnöknője.¹⁷ Talán katolikus segítői miatt is terjedhetett az a hír Bocatiusról, hogy Prágában katolizált.

11 Distributa ac principaliter D. D. consecrata reg. Hung. PALATINO ILIVSTR. COM. AC DOMINO DN. GEORGIO THURZO de Bethlenfalva, Com. Arvensi, ejusdemque Com. Comiti perpetuo Sacr. Regiae Mttis Consiliario etc. ab IOANNE BOCATIO.

12 Thurzó György és Bocatius kapcsolatához vö. Helena SAKTOROVÁ, *Osobnost' Juraja Thurza v spektre autorských dedikácií = Thurzovci a ich historický význam*, ed. Tünde LENGYELOVÁ, Bratislava, Spoločnosť Pro Historia, 2012, 217–226, itt: 217–219.

13 BOCATIUS János, *Öt év börtönben (1606–1610)*, Bp., Európa, 1985, 93.

14 „Dilaudare nequit mea te satis uxor, ut omnem / Propter me lapidem moveris, alte pater. / Nequidquam ut morit tam prona, benigna voluntas, / Non hos versuculos, non mereatur preceis? / Dii pro me referant, Antistitum adorea, grates; / Iesulum ego strennam consecro id ergo tibi.” BOCATIUS, *Hexasticha*, i. m., f. A2v.

15 TESZELSZKY, i. m., 67.

16 „Sophiae N. Abbatissae in Arce Pragensi ad S. Georg. / Salve, inopum mater, Benefactrix optima salve: / Quod Famis evasi funera, Virgo, tuum est. / Me binos ultra pavisti, nil meritum, annos, / Captivo aut micam tunc ubi nemo daret. / Te gratius celebrabo. DEI o pia Filia fias; / Sponsa Redemptoris, altera Elisa, mei.” BOCATIUS, *Hexasticha*, i. m., f. C3v.

17 Anna KUBÍKOVÁ, *Rodina a potomci rožmberského kancléře Václava Albína z Helfenburka*, Rodopisná Revue, 1(2000), 1–3.

Már a címlap bibliai mottója köszöntés és jókívánság: *I. Timoth: 2. vers I. et 2. / Ante omnia fiant deprecationes, obsecrationes, interpellationes, gratiarum actiones, pro omnibus hominibus, pro Regibus, et omnibus in eminentia constitutis, ut placidam et quietam vitam degamus etc.* (Mindenekelőtt arra kérlek, végezzetek imát, könyörgést, esedezést és hálaadást minden emberért, a királyokért és az összes elöljárókért, hogy békés, nyugodt életet élhessünk, szentségben és tisztességben. 1Tim, 2 [Károli]). Feltűnő, hogy a Timóteus-levél a jókívánságokkal kapcsolatban a királyokat és előkelőket hangsúlyozza, nem lehet véletlen, hogy Bocatius ezt a locust választotta, amikor kora és közvetlen, illetve tágabb társadalmi környezete előkelőit köszönti az új év alkalmából.

Alaghy Ferenc (†1612)

Bocatius hatsorosainak számos címzettje közé bekerült Felső-Magyarország két ismert birtokosa és politikusa, hadura, Alaghy Ferenc (1565 k.–1612. nov. 21.) és Mágocsy Ferenc (1582. nov. 30.–Vizsoly, 1611. szept.) is, akik nemcsak kortársak, névrokonok, hanem rokonok is voltak. A rokoni kapcsolat alapját Mágocsy Gáspár (?–1587) gyulai, majd egri főkapitány, Torna és Munkács ura, az 1570-es évek elejétől báró¹⁸ és főispán vetette meg barátjával, Alaghy János (1523 k.–1567) nagyhatalmú és kivételes vagyont felhalmozott felső-magyarországi birtokossal, akinek testamentáriusa is volt. Mágocsy ugyanis elhalt barátja árváját, gyámleányát, Alaghy Juditot (†1591) hozzáadta unokaöccséhez, Mágocsy Andráshoz (1565–1586). Alaghy Ferenc unokaöccse volt a saját fiát kiskorában elvesztett Alaghy Jánosnak, Mágocsy Ferenc pedig fia Mágocsy Gáspár unokaöccsének és örökösének, a Wittenbergben tanult Andrásnak; így Mágocsy Ferencet közel 20 év, egy szűk nemzedék választotta el anyja unokatestvérétől, másodfokú nagybátyjától, Alaghy Ferenctől, haláluk azonban egy szűk év alatt következett be, ráadásul a fiatalabb rokon távozott előbb az élők sorából. Ez a családi kapcsolat – a magyar nemesség és arisztokrácia legjobb hagyományai szerint – a birtokperekben is manifesztálódott, így a nagybáty és unokaöcs neve – a Bocatius-gyűjtemény mellett – a bécsi béke szövegébe is együttesen került be, mégpedig a regéci vár és a hozzá tartozó hegyaljai uradalom birtokosai közötti megbékélés miatt. Egy dologban azonban feltétlenül párba állíthatjuk őket: nem hagytak maguk után örökösöt, ami túl a személyes veszteségen a főúri családok tekintetében fontos egzisztenciális, sőt társadalmi kérdés.

18 PÁLFFY Géza, *Utak az arisztokráciába: Bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban = Arisztokrata életpályák és életviszonyok*, szerk. PAPP Klára, PÜSKI Levente, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2009 (Speculum Historiae Debreceniense, 4), 9–24, itt: 20.

A Mágocsy és Alaghy család rokoni kapcsolatai

Mágocsy Gáspár báró (†1587)	Alaghy János (†1567)	
unokaöccse Mágocsy András (†1586)	leánya Alaghy Judit (†1591)	unokaöccse Alaghy Ferenc báró (1565–1612) katolikus
fiuk Mágocsy Ferenc (1582–1611) református		
felesége: Dersffy Orsolya (†1618)		felesége: Prépostváry Sára (†1635)

Az Alaghy és Mágocsy család, hasonlóan több korabeli nemesi és főúri családhoz, az árvák, gyámatyák, unokatestvérek famíliája, a családban a legtöbb gyermek egyik vagy mindkét szülője nélkül nő fel, így Mágocsy Ferenc és másod-unokabátyja, Alaghy Ferenc is. Alaghy János fivérének, Alaghy Debreceni Györgynek, valamint Várdai Fruzsina fiának, Bekényi Alaghy Ferencnek¹⁹ a születési évét nem ismerjük, 1578-ban már a bécsi jezsuita gimnázium grammatikai osztályának tanulója, miután már Patakton is járt, így 1565 körül születhetett, és nagybátyja, az 1567-ben meghalt Alaghy János már nem lehetett a gyámja. Alaghy Ferenc katonai pályán indul el, majd 1590-től, 35–40 éves kora körül, katonai pályafutását megszakítva, és egy tragikus körülmények között véget ért házasságot követően, a birtokosi életpálya és egy új egzisztencia felépítése felé fordul, majd az unokanővérével, Bekényi Alaghy Judittal és második férjével, Rákóczi Zsigmonddal folytatott pereivel és kiegyezésével sikeresen szerzi meg ősi jussának egy részét. Új életszakaszában éppen az a rezidencia lesz az övé, amelyet még unokanővérének első férje, Mágocsy András kezdett építeni 1581-ben nagybátyja, Mágocsy Gáspár báró (†1587) segítségével. Pácin egyébként eredetileg Alaghy-birtok volt, védett helyen, a Bodroglközben, de közel a Hegyaljához, kis uradalom is tartozott hozzá. Mindezt a kastély bejárata fölött is megörökítették 1581-ben, a feliraton a magyar nyelvű felirat mellett Szirmay Antal a 19. század elején még látta a Mágocsy-jelmondatot is: CONSILIO, CORDE, MANU.²⁰ A birtokba vétel szimbólumaként Alaghy Ferenc új ajtókeretet készíttetett 1591-ben, amelynek kőkeretén elhelyezte címerét és a bencés kolostorok és templomok bejáratáról jól ismert feliratot (*Pax intrantibus, salus*

19 Alaghy Ferencről bővebben: SZABÓ András, *Alaghy Ferenc és Menyhért, Pácin birtokosai (1590–1631)*, Széphalom, 7(1995), 11–16.

20 „§ 301. Páczin pagus Ungaricus, romano Catholicae religionis [...] Castellum nobile Magóchiani hic erexerunt, cuius porta sequentem inscriptionem ostendit: Deo propitio seruatore, aedificium hoc suspiciis felicibus Magnifici Domini Gasparis Magóchy patruis sui, Andreas Magóczy F. F. anno 1581. G. M. A. M. Subnexum est insigne siue scutum militare erectum in quo vir Hungarus stat, dextra manu cor ardens offerens, cum inscriptione: *Consilio, corde, manu*. Supereminet cassis craticulata corona decora, ex qua prominent duae alae aquilanae. In circumferencia haec leguntur: Bátorságos az Istent félni, / Veszedelmes vele nem élni.” Antonius SZIRMAY, *Notitia topographica, politica Comitatus Zempleniensis*, edita industria Martini Georgii KOVACHICH, Buda, Regia Universitas Pestana, 1803, 294–296.

exeuntibus), illetve egy Vergilius-idézetet²¹ is (*Non omnia possumus omnes*).²² A szemlődökköre vésett latin feliratok nem hagynak kétséget Alaghy műveltsége felől, tudjuk, hogy egyik gyámja, a Szepesi Kamara prefektusa (1585–1598) és a korabeli irodalmi élet egyik támogatója, a katolikus Melith István taníttatja a bécsi jezsuitáknál, és, hogy Alaghy Ferenc maga is katolikus vallású.

A pácini kastély és uradalom birtokosaként a tizenöt éves háború kezdeti szakaszában egy időre visszatér a hadviseléshez, számos hadjáratban részt vesz, de a század végére végleg felhagy a katonáskodással. Hadi szolgálata egyébként második házasságához is hozzásegíthette, hiszen egykori kapitánya, az 1589-ben báróságra emelt lokácsi Prépostváry Bálint várkapitány, 1596-ban kassai főkapitány leányát, Prépostváry Sárát veszi el 1594-ben. Kérdés, hogy a Szatmárban birtokos református Prépostváry családból jövő feleségét ő térítette-e át a katolikus vallásra, de tény, hogy az Alaghy házaspár a 17. század elején ferences szerzeteseket, illetve jezsuita missziót fogad pácini kastélyában, és egyéb módon is igyekszik birtoka református jobbágyait áttéríteni. Prépostváry Sára (†1635), aki jó két évtizeddel túléli a férjét, szatmári birtokán, remeteszegi kastélyában is vendégül lát egy jezsuita pátert,²³ sőt özvegyként, 1631-ben bort küld a krakkói jezsuitáknak.²⁴

Alaghy Ferencet katonai szolgálata, katolicizmusa a király feltétlen hívévé teszi, de a Habsburg-kormányzat is hálás neki, igaz, egyelőre még várat magára a főrendbe való beemelése, de az *egregius* titulussal illetett Alaghyt 1603-ban, amikor a nagykorúságot elért Mágocsy Ferencsel és annak féltestvérével, Rákóczi Erzsébettel valamelyest egyezségekre jut örökségét illetően, a király kivételes adományban részesíti: pallosjogot nyer 3 vármegyében fekvő birtokaira.²⁵ Bizonyára sokat lendített vitélző Alaghy Ferenc presztízsén, hogy 1604-ben a Szepesi Kamarát kiségitette 4000 forinttal, amely összegért a király egykori híve, a Báthori Zsigmond fejedelemhez pártolt Palaticz György Szabolcs vármegyei birtokait adta neki zálogba,²⁶ ennek ellenére főrendisége még vá-

21 VERGILIUS, *Eclgae*, VIII, 63.

22 „F(ranciscus) A(laghy) 1591 / PAX INTRAN/TIBVS SALVS / EXEV/NTIBVS / NON O/MNIA / POSSVMVS / OMNES”. GYULAI Éva, *A pácini kastély* Urak és szolgák a kora újkori északkelet-magyarországi kastélyokban c. *állandó kiállításának tablószövegei*, Történelem és Muzeológia: Miskolci Internetes Folyóirat, 1(2014)/1, 156–188, itt: 156–158.

23 GYULAI Éva, *A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák a 17. század második felében = Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon: Művelődéstörténeti konferencia a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének 350. évfordulója alkalmából. Sárospatak, 2013. okt. 3–4.*, szerk. SZABÓ Irén, Sárospatak, Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény, 2014, 110–146. Itt: 111–112.

24 PETNEKI Áron, *Magyar bor lengyel pohárban*, Rubiconline, 2016/9, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_bor_lengyel_poharban/ (2017.03.30).

25 I. Rudolf, Prága, 1603. aug. 19. *Libri Regii – Király Könyvek 1527–1918: DVD-ROM*, összeáll. Vissi Zsuzsanna, TROSTOVSKY Gabriella, NÉMETH István, TUZA Csilla, CSAVLEK Judit, MAGYARI Gabriella, NÉMETH György, Bp., Arcanum–MOL, 2006 (a továbbiakban: KK DVD), № 5.210 (MNL OL A 57 5. kötet, 613–614).

26 „Egregius Franciscus Alaghy de Beken ad urgentissimas confiniorum Partium Regni nostri Hungariae Superiorum necessitates ad nostram benignam requisitionem nobis ad manus Camerae nostrae Scepusiensis quatuor florenorum Hungaricalium millia obedienter mutuo dederit. Ideo nos de rehabicione praefatae summae [...] totales portiones possessionarias egregii Georgii Palaticz et Elizabethae Serey consortis eius [...] in Comitatu Zabolcz [...] inscripsimus.” I. Rudolf, Prága, 1604. máj. 5. KK DVD № 5.237 (MNL OL A 57 5. kötet, 663–664).

rat magára, 1604-ben az országgyűlésre meghívott nemesi elit körében az *egregiusok* között találjuk a nevét.²⁷ Katonai érdemeit végül 1604-ben egy artisztikus címerbővítő oklevélben ismeri el az uralkodó, tételesen felsorolva azokat a hadjáratokat, várostromokat, amelyekben az előkelő, katonáskodó családból származó Alaghy, aki bölcsészeti tanulmányait követően választotta a katonai pályát, jól vitézkedett. Megemlíti a szabatkai (zabari) és füleki vár bevételét (1593), illetve Hatvan ostromát és a váradi vár elleni török támadást, sőt részt vett a mezőkeresztesi csatában is.²⁸ Az armális a címerszimbolikát is felhasználja Alaghy vitézi és morális kiválóságának illusztrálására: a fehér liliumok Alaghy őseitől örökölt nemességének fényét és lelki ragyogását fejezik ki, a nyílvevesszőkőteget markoló vad farkas pedig a török elleni háborúban tanúsított bátorságát idézi.²⁹

Alaghy sorsában a Bocskai-felkelés és a fejedelem kassai berendezkedése teljesen új szituációt eredményezett. Felső-magyarországi birtokosként kénytelen Bocskai István hívének szegődni, bár vallása és aulikus beállítottsága miatt, a fejedelemtől elnyert tanácsosi címe ellenére, idegen Bocskai udvarában. Az erdélyi jezsuita rendtartomány 1606. évi jelentésében leírt történet jól jellemzi Alaghy ingatag helyzetét: amikor Giovanni Argenti, az erdélyi rendtartomány viceprovinciálisa 1606 novemberében Kassán felkereste Bocskait, egyik kísérlőjének maga Alaghy Ferenc mondta el, hogy azon a napon, amikor a jezsuiták kiutasításának ügyét tárgyalták, Bocskai hívatta: „Mivel a tanácsosom vagy, és esküvel kötelezted el magad nekem, ahogyan én is neked, ezért

27 *Magyar Országgyűlési Emlékek (1602–1604)*, 10, Bp., MTA-Ráth, 1890, 430 (MHH, III/10).

28 „Ortus [...] antiqua et celebri Nobilium Regni istius nostri Hungariae prosapia, cuius utpote maiores et progenitores eximia generis ac virtutis eorum militaris meruisse perhibentur testimonia, tu quoque illorum secutus vestitis, a primis adolescentiae tuae annis, spretis vitiorum illecebris, quibus aetas illa irretiri et corrumpi consuevit, primum excolto liberalibus studiis animo, militari te deinde disciplinae addixisse, in eaque non contemnendo operae pretio facto, durante aperto hoc bello Turcico, diversis expeditionibus generalibus et particularibus interfuisse, atque in expugnatione arcium Zabathka et Fylek in exercitu nostro praesens existens, fidelem ac utilem operam navasse, deinde primae obsidioni Hatuaniensi et postea in conflictu illo cum faeda Tartarorum gente ad Hoszupaly habito, animose militando similiter adfuisse, prout postmodum quoque in illo congressu cum Amurate Turcarum Principe per Reverendissimum ac Serenissimum Principem Maximilianum Archiducem Austriae etc. Generalem ac fratrem nostrum charissimum ad Kerezthes facto, sicut et obsidioni ac eliberationi de manibus hostium Turcarum et praesidii nostri Waradiensis similiter interfuisse, exercitumque nostro coniunctus, contra praefatos hostes nostros infracto animo viriliter pugnasse [...]” I. Rudolf címerbővítő oklevele egregius Alaghy Ferenc és Menyhért részére, Prága, 1604. febr. 15., MNL OL E 148 Fasc. 408 № 32.

29 „Per lilia enim alba nobilitatis tuae splendor, quem a maioribus tuis ac origine trahis, vitae praeterea tuae integritas, animique tui candor et synceritas, quae omnia boni nominis, virtutumque bene gestarum perennis fama concomitatur, belleque exprimentur. Lupus vero ferox animal, cum compressis sagittis ad quaevis adeunda et superanda pericula, animi tui audaciam roburque et generositatem, quam in sequendis ultro hoc belli Turcici tempore Castris exercitus nostri Caesaris et Regii atrocissimisque hostibus nostris Turcis et Tartaris propulsandis et conterendis, animose et viriliter declarasti, egregie denotat. Pro quibus tuis meritis ac virtutibus debita laudis et nunquam interturrae memoriae corona Regia lupi capiti imposita, designatum a nobis reportas remunerationem, cuius posteritatem tuam nequitiam nostro iudicio poenitere debet, sic autem non poenitebit, si tuas virtutes fideleque tuum erga Principes et patriam studium aemulata et imitata fuerit.” *Uo.*

semmit sem hallgathatok el előled, így tudnod kell, hogy ma a pápistákról tanácsko-zunk, és tudom, hogy zavarban lennél, és azt is tudom, hogy ellene szavaznál, de ezt nem teheted meg, így ajánlatosabb, ha ma nem jelensz meg a szenátusban.”³⁰

Nem csodálható, hogy Alaghy Ferenc karrierje Bocskai halála után teljesedett ki, amikor ő és egész Felső-Magyarország visszatért a király hűségére. 1607 február elején, amikor Thurzó György és kísérete megjelenik Kassán, és a király nevében átveszi a várost, a királyi biztosok már 1607. február 14-én felesketik Alaghy Ferencet, Hoffmann Györgyöt és Daróczy Andrást a király hűségére tanácsosi minőségben, s a továbbiakban minden ügyben számítanak – mint a helyi viszonyok ismerőinek – tanácsaikra.³¹ 3 hónap múlva, 1607 májusában, közel 50 évesen Alaghy végre a bárói méltóságot is megkapja. A rangemelésre jogosító oklevélben a király a család hűsége mellett Alaghy Ferencnek mind tudományos igényű neveltetését (*ingenue et liberaliter educatum*), mind katonai képzését és pályáját (*honestisque studiis et actionibus ab ipsa juventute*) hangsúlyozza. A bárói oklevélben az uralkodó utal Alaghy folyamatban lévő megbízatására is, jelesül: a Bocskai István fejedelemsége utáni visszarendeződés során a királyi biztosok mellett Kassán tanácsadói vagy tanácsosi feladatot lát el (*in Consiliariatu penes Commissarios nostros tunc Cassoviae constitutus*),³² igaz, a királyi tanácsosi címet hivatalosan csak a báróság elnyerése után, 1608. március 5-én kapja meg.³³ 1608-ban a Bocskai-éra után újjászerveződő Szepesi Kamara egyik tanácsosa lesz, vagyis végleg bekerül a felső-magyarországi döntéshozók közé, igaz, csak egy rövid időre.³⁴ 1609 decemberében az új uralkodó, II. Mátyás is fize-

30 „Annuae litterae Transylvaniae ab anno 1604 usque ad Annum 1606 exeuntem. [...] Provincia Transylvaniae. Annus 1606. [...] Quam porro caute, ne dicam, nequiter Botskai de nostris tulerit sententiam, docuit Franciscus Alaghi Nobilis Catholicus Botskai Consiliarius, qui narravit Socio Patris Viceprovincialis, Principem eo die, quo Societatis eiectionem conclusit, eum vocasse haecque dixisse: Quia es meus Consiliarius, mihi que sicut ego tibi iureiurando astrictus es, nihil te celare neque possum neque debeo. Scias igitur hodie contra Papistas agendum esse, scio te turbatum iri, tuumque suffragium contrarium futurum, quia tamen nihil efficere poteris, ut, hodie a Senatu abstineas, consultius erit.” *Litterae annuae Societatis Iesu anni 1606. 1607. & 1608. datae de more ex prouinciis ad R. P. N. generalem praepositum, eiusdemque autoritate typis expressae*, Mainz, Joannes Albinus, 1618, 592–593.

31 „Die 14. Februarii. Generosos dominos Georgium Hoffman, Franciscum Alaghy et alterum Franciscum Daruczy, tanquam Consiliarios Suae Maiestatis Caesareae iuramento adstrinximus. eorumque quidem? et praenotati? Domini Andreae Doczy consiliis in omnibus negociis usi sumus.” Thurzó György jelentése a királynak, 1607. máj. 9. Közli: BORBÉLY Zoltán, *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben: PhD-értekezés*, Eger, Eszterházy Károly Főiskola BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015, 239.

32 „[F]rancisce Alaghy [...] Te enim a puero ingenue et liberaliter educatum honestisque studiis et actionibus ab ipsa juventute tua deditum tam Sacrae Regni nostri Hungariae Corone, quam vero Maiestati nostrae cum alias diversis vicibus pro locorum et temporum exigentia, tum potissimum hoc disturbare tempore cum non vulgari bonorum ac fortunarum tuarum dispendio summaque animi alacritate fideliter constanter servivisse [...] in Consiliariatu penes Commissarios nostros tunc Cassoviae constitutus servire propria nostra experientia benigne cognovimus.” I. Rudolf 1; Prága; 1607. máj. 3. KK DVD № 5.302 (MNL OL A 57 5. kötet, 825–826).

33 I. Rudolf, Prága, 1608. márc. 5. *Uo.*, № 5.317 (MNL OL A 57 5. kötet, 877).

34 FALLENBÜCHL Zoltán, *A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században*, Levéltári Közlemények, 38(1967), 193–236, itt: 58.

tett tanácsosának kreálja.³⁵ Mint a Bocskai-fejedelemség utáni konszolidáció (egyik) első embere és végrehajtója, a frissen bárói rangra emelt és tanácsosi méltósággal, valamint kamarai tanácsosi tisztséggel is felruházott, sőt a regéci uradalomban is megerősített Alaghy 1608-ban a főispáni rangot sem látta már távolinak, ezért a bécsi udvartól kérte, hogy nevezzék ki Szatmár vármegye élére (itt is voltak saját birtokai, nem kis részben a Prépostváry család okán).³⁶ A főispáni hivatal talán nemcsak annak kivételes presztízse miatt óhajtott, hanem valódi hatalmi jogosítványai miatt is, az 1607 őszén kirobbant hajdúfelkelés ugyanis számos más tiszántúli és felső-magyarországi birtokoséi mellett az ő jószágait is fenyegette, a hajdúk ellen vezetett királyi hadjáratokban egyébként katonai vezetőként maga is részt vett, közel a 60. életéhez.

Alaghy Ferenc, aki humanista műveltséget szerezvén, végül vitéz katonaként lett ismert, élete végén azonban kamarai tanácsosként és felső-magyarországi politikusként hozott döntéseket a politika országos szintjén, főrangúként még egy fél évtizedet sem élt, súlyos betegségét követően gyermektelenül halt meg 1612 szeptemberében. A felső-magyarországi katolikus elit „panteonjába”, a leleszi premontrei prépostság templomába temeteti felesége, Prépostváry Sára.

Mágocsy Ferenc (†1611)

Bekényi Alaghy Ferenc báró másodfokú unokaöccse, nagyságos Mágocsy Ferenc már közel egy éve halott, amikor anyai nagybátyját Leleszen eltemetik. Karrierjük a családi kapcsolatokon túl többször metszi egymást, mindketten Felső-Magyarország tekintélyes birtokosai, az országgyűlésen is képviselik ezt a régiót, 1608-ban pedig már Alaghy Ferenc báró is a felső-magyarországi főurak (*Partium Regni Hung. Super. comitatus, Magnates*) között foglalhat helyet,³⁷ ott, ahol unokatestvérének fia, nagyságos Mágocsy Ferenc születésénél fogva jogosult, hiszen apja, Mágocsy András nagybátyjától és örökös nélkül elhalt gyámjától, Mágocsy Gáspártól örökölte a főrendiséget. Mágocsy Ferencet, akárcsak korán meghalt apját, birtokosi és politikai karrier várta, és rövid élete alatt sikerült is az egyik legmagasabb rangot, a kassai főkapitányságot elnyernie 1608-ban, e mellett kamarai királyi tanácsos és két vármegye főispánja is lesz.

Hogy mikor született Mágocsy Ferenc, akit 1611-ben november 21-én Szepsi Korotz György gyászversében 30 évesnek mondott, kiderülhet abból az ún. korbizonyítványból, amelyet 1586. november 2-án állíttatott ki Alaghy Judit a gyermekeiről Istvánffy Miklós nádori helytartóval, nem sokkal azután, hogy férjét, Mágocsy Andrást elte-

35 II. Mátyás, Pozsony, 1609. dec. 22. KK DVD № 6.3 (MNL OL A 57 6. kötet, 2–3.)

36 Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség (Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Bécsi segédletek (a továbbiakban: BMLK Bécsi segédletek), ÖStA HKA Hoffinanz–Ungarn RN. 96. Konv. 1608. júl., fol. 71–81. <https://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/leveltari-iratgyujtemeny/becsi-magyar-leveltari-kirendeltség-becsi-segedletek> (2017.03.30).

37 A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században (az OTKA TO47001 sz., 2006–2008 között végzett kutatás, témavezető: Péter Katalin), *Az országgyűlésekre meghívott főrendek (1526–1687)* <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/> (2016.03.31).

mette. Ekkor Gáspár 5 éves 5 hónapos és 2 hetes, Ferenc 4 éves és 1 hetes, Erzsébet 2 éves és 6 hónapos volt,³⁸ azaz a három Mágocsy gyermek születési időpontja 1581. május 19. (Gáspár), 1582. október 18. (Ferenc) és 1584. június 2. (Erzsébet). Mágocsy András alumnusai egyébként 1582. augusztus 28-án Wittenbergben kiadtak egy nyomtatványt, amelyben 3 verssel köszöntik patrónusuk elsőszülöttje, ifj. Mágocsy Gáspár születésnapját;³⁹ azaz a születésnapjok versbe szedő wittenbergi magyar diákok is úgy tudták, hogy Alaghy Judit és Mágocsy András gyermekei közül Gáspár az elsőszülött.

A két Mágocsy fiú és húguk alig ismerhette az apját, Mágocsy András ugyanis 1586 őszén meghalt, majd 1587-ben gyámjuk, apjuk nagybátyja, a vagyonszerző id. Mágocsy Gáspár is távozott az élők sorából, sőt 1591 nyarán anyjuk, a másodszer Rákóczi Zsigmondhoz férjhez ment (1587) Alaghy Judit is meghalt, és a kis Mágocsy Erzsébetet zsenge korában elragadta a halál, így az alig 10 éves árva fiúk gyámja Rákóczi Zsigmond lett. A két fiú az 1590-es évek második feléig együtt nevelődött, ekkor azonban meghalt ifj. Mágocsy Gáspár is, akinek születésnapját 1582-ben Wittenbergben verssel ünnepelték apja ösztöndíjas diákjai. A továbbra is a református vallásban nevelt Mágocsy Ferenc iskoláztatása kérdéses, nem tudjuk, Rákóczi Zsigmond, akinek jó néhány protestáns ifjú köszönheti peregrinációját, az 1591-től teljesen árva mostohafiát hol és hogyan taníttatta. Tény, hogy az életben maradt Mágocsy-örökös a tizenöt éves háború idején volt kiskorú, amikor gyámja harcolt, ráadásul ismét nősült, és Gerendy Annától született gyermekei is az 1590-es években jöttek a világra. Nem beszélve arról, hogy a Mágocsy-rokonság (nagynénjük, Mágocsy Margit leánya, Kátay Mária Magdolna, briberi Melith István felesége) 1591-ben perrel támadta meg Rákóczit mostohafiainak id. Mágocsy Gáspártól (†1587) járó öröksége miatt,⁴⁰ végül azonban a király a munkácsi várat és uradalmat Rákóczi Zsigmond tornai főispánnak és (mostohafiainak), Mágocsy Gáspárnak és Ferencnek együttesen zálogosította el 1591 decemberében.⁴¹ Ferenc, alig 10 évesen, már a Magyar Királyság egyik legnagyobb uradalmának egyik zálogbirtokosa, bátyja halála után Rákóczi Zsigmonddal osztozik a váron és birtokain. Birtokosként ugyanakkor egy vitézi iskolába is bekerül, hiszen a munkácsi várban – még id. Mágocsy Gáspár felajánlásából – a zálogbirtokosnak saját költségén egy 36 lovasból (két lovas három gyalogossal is

38 Nagy Iván *Családtörténeti Értesítő*, 1(1899), 138.

39 *ELEGIA GRATULATORIA AD MAGNIFICUM, GENEROSUM ANTIQUISQUE VERAEB NOBILITATIS insignis, atque adeo omni disciplinarum genere excultissimum Dominum, D(omi)n(um) ANDREAM MAGOCHIVM, mecoenatem ac fautorem studiorum benignissimum de felicibus et faustis filii primogeniti, magni illius CASPARIS MAGOCHI nomine in sacro baptismatis fonte insigniti natalitiis scripta gratitudinis erga anno theoyovias 1582. 28. Augusti, ab alumno beneficiorum acceptorum memoriam pia mente recolente, MICHAELE DEBRECINO, VITENBERGAE, ex typographia Simonis Gronenbergii, M. D. LXXXII. Példány: Biblioteca municipală „Zaharia Boiu” Sighișoara (Segesvár, Románia), Qu. 25. Coll. 16. Vö. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37), 119–120. Megköszönöm Szabó Andrásnak, hogy a példányt „feltalálta”, és másolatát rendelkezésemre bocsátotta.*

40 SZABÓ András, *A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond*, ItK, 86(1982), 645–659, itt: 648.

41 I. Rudolf, Prága, 1591. dec. 5. KK DVD № 5.2 (MNL OL A 57 5. kötet, 1–3).

helyettesíthető) és ugyanannyi gyalogosból álló őrséget kell a vár védelmére állandó jelleggel fenntartania.⁴²

Bár Mágocsy András, Ferenc apja egy rövid ideig wittenbergi diák volt,⁴³ árvájának peregrinációja nem valószínű, ezért elgondolkodtat az a vers, amelyet Rákóczi Zsigmond alumnusa, az 1597-től Wittenbergben, majd Heidelbergben peregrináló Thuri György (1572–1612) írt Mágocsy Ferenchez. A vers emlékeztet rá, hogy Ferenc bátyja, ifj. Mágocsy Gáspár igen fiatalon halt meg (*juvenis viridi lacrymabilis aevo occidit*), de öccse, a Mágocsy-nemzetség reménysége, örökébe lépett, és benne a távolban tanuló diákok új patrónusukat tisztelhetik (*novus illustri stirpe Patronus adest... spes generis... Magocii*).⁴⁴

GEORGIUS THURIUS PANNONIUS: MUSA POSTHUMA, Liber II ELEGIA IX. AD SPECTABILEM ET MAGNIFICUM DOMINUM D. FRANciscum Magoczi etc.	
FLEUIMUS erepti fratris lugubria quondam Funera, quem tristis patria deflet adhuc. GASPARI inquam MAGOCII, quem Pannonis ora Luget, et effusis condecorat lacrymis. Ille quidem juvenis viridi lacrymabilis aevo Occidit et secum gaudia nostra tulit. Sed tamen est quo nos casu solemur in isto, Dum novus illustri stirpe patronus adest: Candida quid non vota ferunt? pia thura dabamus Funeris ad tumulum, votaue casta DEO Pro vita FRANCISCE tua, in quo tota recumbit Spes generis, claro stemmate, MAGOCII. Hoc, quoque rettulimus summi bonitae Monarchae, Iam nihil est, de quo non sit habenda fides. Vive igitur felix et felix laverit unda Quod modo de thermis nobile corpus adest Majorumque legens titulos et gesta tuorum Sis pater afflictæ perpetuus patriæ. Sic FRANCISUS eris, sic æthera nomine tanges. Nostraque si vivet, Musa perenne feret.	Et Dominum supplex pro te in pia vota vocabit, Quo superes Pyllos sospes adusque dies. Vivat et incolumis, patriæ spes unica terræ, Racocius, nostræ portus et aura ratis! Corporis ante etenim nostri calor ossa relinquet, Quam meriti illius non memor esse queam. Muneris hoc vestri est, quod Olympias altera nobis, Dum procul a patrio degimus orbe, meat. Muneris hoc vestri est, quod vatem laurea cingit, Fallor, an hoc etiam, si manet, est aliquid? Quod superest Musamque meam Musæque labores Mecoenas vestro trado patrocínio. Vos velut ante paterque meus patruumque fovebat, Et Pater et Patruus, Nomina bina tuus, Suscipite, et mecum reduces ornate Camoenas, Aspice, ut hæc iaceant prociduae ante pedes. Sic vobis felix decurrat molliter avum, Sic in perpetuo sanguine sanguis eat. Sic crebros victo referatis ab hoste triumphos, Scandatis patrium serius atque polum.

42 „[q]uoque olim Gaspar Magochy se facturum obtulit triginta sex equites, totidemque pedites Hungaros pro praesidio sive vero semper loco duorum equitum tres pedites in dicta arce nostra continue intenterere debeat”. KK DVD № 5.2.

43 Mágocsy Andrásról vö. SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Gondolat, 1987, 263–280.

44 Davidis PAREI Patris J. Philippi Parei Filii *Musæ fugitivæ*. In Adoptivis Parei Filii accessit Georgii THURII Pannonii Poetae cultissimi *Musa posthuma*. Neapoli Nemetum, excudebat Heinricus Starckus sumptibus Johannis Caroli Vnckelii, Anno 1615 (Liber II, Elegia XI), 329–330 (RMK III 1124).

A vers, amely először csak Thuri halála után jelent meg (1615), minden bizonnyal 1601-ben született, hiszen Thuri György fautora, Rákóczi Zsigmond felszólítására 1601 tavaszán tér haza Magyarországra,⁴⁵ előbb Putnokon, majd 1608 körül Munkácson lesz református lelkész. Thurit 1600. december 20-án avatják fel ünnepélyesen *poeta laureatus*nak Heidelbergben,⁴⁶ erre a Mágocsyhoz szóló versében is utal (*vatem laurea cingit*), így a vers csak az avatás után születhetett, de még heidelbergi tartózkodása alatt. Thuri György ekkor már közel van a harmincadik életéhez, míg versének címzettje, Mágocsy Ferenc a huszadikat sem töltötte be, így még különösebb, hogy Mágocsyban új patrónusát (*Dum novus illustri stirpe patronus adest*), költői hivatásának új mecénását (*Musamque meam Musaeae labores / Mecoenas vestro trado patrocínio*) köszönti, és – egy Ovidius-reminiszcenciával⁴⁷ – Nestor pylusi király legendásan magas életkorát kívánja neki. Bár Thuri György Rákóczi Zsigmondot (Erasmus barátja, Fausto Andrelini humanista költőtől kölcsönzött verssorral)⁴⁸ a peregrinusok „kikötőjének és kedvező szelének” nevezi, mégis Mágocsy Ferencről várja, hogy folytathassa tanulmányait, és újabb 4 évig Heidelbergben maradhasson (*Muneris hoc vestri est, quod Olympias altera nobis / Dum procul a patrio degimus orbe, meat*).

Amikor Heidelbergben Rákóczi Zsigmond alumna a fiatal Mágocsy Ferencben látja következő mecénását, Felső-Magyarországon a nagykorúságot elért, 20 éves Mágocsy Ferenc örökségének – a munkácsi vár mellett a regéci és a tornai váruradalmaknak – birtokba vételére készül, ezért vagyonának számadását követeli gyámjától, Rákóczi Zsigmondtól; 1602 nyarán a bécsi udvar Hosszútóthy Istvánt jelöli ki, hogy Rákóczi Zsigmond és gyámfia között közvetítsen.⁴⁹ Mágocsy Ferenc végül 1603-ban vette át örökségét, miután megegyezett Rákóczival.⁵⁰ Rákóczi Zsigmond királyi tanácsos, tornai főispán már 1603 elején átadja egykori gyámfiának a munkácsi várat kincstárával, hadi felszerelésével együtt.⁵¹ A nagykorú Mágocsy Ferencet 1603-ban meghívják az országgyűlésre a *magnificusok* vagy *mágnások* közé, majd az alig 20 éves Mágocsy neve – gersei Pethő Istváné, hetesi Pethe Lászlóé, Homonnai Bálinté és Perényi Lászlóé mellett – az 1604. évi országgyűlésen mint lehetséges felső-magyarországi főkapitá-

45 SZABÓ András, *Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608): Kiegészítések egy életrajzhoz*, TörtSzle, 29(1986), 341–350, itt: 347–348.

46 Paulus MELISSUS, ODA ALCAICA [...] AD GEORGIVM THVRIVM PANNONIVM Plurimum linguarum peritissimum, cum eos Poetas Laureatos crearem Die XX. Decembris Anno MDC Haidelberg = Johannes Philippus PAREUS, *Laurea Melissaea: Qua illum Vir Ampliſ. & Clariſſimus Paulus Melissus Francus, Comes Sacri Palatii, Eques Auratus, Civis Romanus, &c. Una cum Georgio Thurio Pannonio. coronavit*, Die XX. Decemb. qua Melissi sunt Natalis LXII, Haidelbergae, Lancellotus, 1600 [1601], 5–7.

47 „Di tamen et Caesar dis accessure, sed olim, / Aequarent Pylios cum tua fata dies...” Ovid. *Trist.* V, 5, 61–62.

48 „An paterer tanto cassum pro praeside votum, / Cum sit Faustinae portus et aura ratis?” Fausto ANDRELINO (Publio Fausto ANDRELINI), *Epigrammata*, XVII. *Ad Vulcanum*, 45–46.

49 KRUPPA Tamás, *Korona és kereszt: Báthory Zsigmond és a magyar koronázási jelvények*, MűvtörtÉrt, 54(2005), 90.

50 I. Rudolf, Prága, 1603. máj. 5. KK DVD № 5.191 (MNL OL A 57 5. kötet, 577–580).

51 „Inventarium omnium rerum mobilium in Arce Munkach et pertinentiarum ejusdem repertarum per Magnificum dominum Sigismundum Rakoczy Magnifico domino Francisco Magochy die 20 Januari Anno 1603 assignatorum.” MNL OL UeC (E 156) 97/28 ff. 18–23.

nyé is felmerül,⁵² vagyis a felső-magyarországi rendek nagy reménységként tekintettek birtokos- és politikustársukra, a fiatal főúrra. Mágocsy *magnificus* volt, még Mágocsy Gáspárt tüntette ki a király a bárói címmel 1570 körül, a vagyonnal együtt a cím is öröklődött.

Miközben nagybátyja, Alaghy Ferenc a Bocskai-felkelés idején már túl van katonai karrierje zenitjén, unokaöccse, Mágocsy Ferenc katonai és politikai színre lépése éppen Bocskai István mozgalmának és rövid fejedelemségének idejére esik, annak ellenére, hogy a munkácsi királyi vár zálogbirtokosai kötelesek voltak a várat az uralkodó hűségén megtartani, fiatal birtokosa, Mágocsy Ferenc az elsők között csatlakozott magánbandériumával Bocskai fegyveres felkeléséhez. Sógorával, Homonnai Drugeth Bálinttal 1604 őszén már Bocskai hajdúival együtt harcolt.⁵³ Bizonyosan részt vett az 1604. november 28-ai edelényi csatában, amikor Bocskai hadai, a török támogatás ellenére, vereséget szenvedtek a császáriaktól, Mágocsy lovas csapata is elmenekült a harctérről.⁵⁴ Bocskai iránti hűségét legalább annyira motiválhatta, hogy birtokai a felkelés által elfoglalt és hatalomban tartott Felső-Magyarországon feküdtek, mint a rendekkel való politikai közössége és, ezzel összefüggésben, protestáns vallása.

Mágocsy Ferenc Bocskai bizalmasai közé tartozott, a fejedelem tanácsosának választotta, urát Kolozsvárra is elkísérte 1605-ben,⁵⁵ annak haláláig kitarított mellette. Ahogyan a Bocskai-felkelés elindította pályáján, karrierje a Bocskait követő időszakban, a király szolgálatában teljesedett ki. Bocskai és a rendi ellenállás látszólag két különböző oldalra sodorta a Bocskaihoz kelletlenül csatlakozó katolikus Alaghyt és a fegyveres felkelés egyik legelső főúri támogatóját, a református Mágocsyt, de ez egyikük karrierjében sem okozott komoly törést. Érdekes, hogy Alaghy ugyanabban az évben, 1608-ban lett a kassai székhelyű Szepesi Kamara királyi tanácsosa, amikor unokaöccsét, Mágocsy Ferencet kinevezték kassai főkapitánynak, egész Északkelet-Magyarország urának. Szimbolikus is lehet, hogy a két politikus és katona neve 1606-ban a bécsi békeszerződés szövegébe is bekerült, amely szerint megegyeztek a régi vár birtoklásáról (egyébként Mágocsynak sikerült megtartania), ami személyük megkerülhetetlenségét jelzi a 17. század eleji felső-magyarországi politika színpadán.⁵⁶ Bocskai

52 MHH III/10, 200, 430, 561.

53 „Jam enim et dominorum magnificorum Homonnay et Magoczy nobiscum conjuncti sunt exercitus [...]”. Bocskai István levele Kassa városához, Gönc melletti tábor, 1604. nov. 30., TT, 27(1904), 458–459.

54 BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténelme*, I–XXII, Bp., Grill, 1928–1942, XV (*Bocskay István, Báthory Gábor és Bethlen Gábor idősza, 1604–1626*), A/3. fejezet (*Bocskay István háborúja Rudolf ellen 1604–1605-ben*).

55 JENEY-TÓTH Annamária, *Bocskai udvara 1605 augusztusában Kolozsváron: Esettanulmány a fejedelmi udvarról a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*, Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica, 13(2008)/2, 57–71, itt: 59, 67.

56 „Pacificatio Viennensis (1606). [...] Ad undecimum [...] 10. Franciscum Magochy, et Valentinum Homonnay, Maiestas sua ab impetitione Juris Castris Regecz, liberos pronunciare dignetur si quidem et alioquin cum Francisco Alaghy, hærede masculino, iam illi concordarunt. (Bécs, 1606, jún. 23.) Meinolf ARENS, *Habsburg und Siebenbürgen, 1600–1605: gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband*, Böhlau, 2001, 332. (Studia Transylvanica: Ergänzungsbände des siebenbürgischen Archivs, 27) (MNL OL N 39 № 8, Lad. C Fasc. A); EXEMPLAR

halála után, 1607 elején, amikor a császári követek megérkeztek Kassára a város átadására, mindketten Kassán voltak, nagyságos Mágocsy Ferenc mint az átadásra kijelölt megbízott személy, vitézlő Alaghy Ferenc pedig mint a király biztosai által felesketett tanácsos.

Mágocsy Ferencet, aki részt vett Bocskai 1607. február 2-án Kassán tartott gyászszertartásán, a Bocskait Erdélybe kísérő vezetők megbízták, hogy Kassán maradva ő adja át a bécsi béke értelmében „visszajáró” Kassát a király biztosainak, így ő fogadta Thurzó György grófot és kíséretét, majd meghívót küldött szét a felső-magyarországi törvényhatóságoknak, amely a Kassán tartandó gyűlésen való részvételre szól.⁵⁷ A kortárs Istvánffy Miklós történetíró is megemlékezik arról, hogy a királyi biztosoknak Mágocsy Ferenc nyitotta meg Kassa kapuit Bocskai halála után, mint a város parancsnoka, Mágocsyról egyébként tudni véli azt is, hogy az edelényi csatában elsőként futamodott meg csapatával. Istvánffy szerint Mágocsy a biztosok beengedése után nem maradt Kassán, hanem regéci várába húzódott vissza.⁵⁸ A Habsburg-hű történetíró azonban téved Mágocsy további politikai szerepvállalásával kapcsolatban, hiszen Bocskai egykori tanácsosa Kassán marad, sőt az általa is összehívott kassai gyűlésen a rendek megteszik kormányzóvá, vagyis az átmenet kulcsfigurája lesz. A továbbra is felfelé ívelő karrierjében nemcsak tehetsége játszhatott szerepet, hanem az is, hogy a Habsburg kormányzat gyors és hatékony konszolidációt kívánt Felső-Magyarországon végrehajtani, s ehhez szüksége volt a helyi birtokos elit terhelhető tagjaira, így az alig 25 éves Mágocsyra is.

Alig 10 hónap telt el azután, hogy Mágocsy Ferenc Bocskai gyászmenetében lépkedett, amikor Rudolf király és Mátyás főherceg Bécsből képviselőt küld Mágocsy és választottja, Dersffy Orsolya 1607. november 18-án a zólyomi várban tartandó esküvőjére egy 100 tallér értékű ötvösműví pohár mint nászajándék kíséretében.⁵⁹ Az arisztokrata családokat nem igen érheti nagyobb megtiszteltetés, mint hogy az uralkodó képviselteti magát menyegzőjükön, így Mágocsy Ferenc, társadalmi presztízsét tekintve, végképp révbe ért. Mágocsy előkelőségét jelzi, hogy bárói családba, ráadásul nyugatmagyarországi kapcsolatokkal is rendelkező famíliába nősul, Dersffy Orsolya ugyanis Lánzsér, Lakompak, Zólyom és még sok más birtok várományosa, szerdahelyi Dersffy Ferenc báró, pohárnokmester, sárosi főispán és Oláh-Császár Orsolya (akinek anyja Frangepán lány volt) leánya. Bocatius 1598-ban újévi alkalmi nyomtatványt jelentet

reconciliationis cum hungaris factae 23 Junii anno 1606 nec-non conditiones pacis turcicae, Bártfa, Klösz, 1645 (RMNY 1092).

57 BENDA Kálmán, *A Felső-magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 3(1976), 159–177, itt: 161 (*A Felső-magyarországi rendek*).

58 „[a]d Edelinum pagum, penes flumen Bolduam [...] Primi que omnium milites Magociani sublati vexillis terga verterunt. (1605)”. Istvánffy az edelényi csatát az 1605. év eseményeinél tárgyalja: „[...] Georgium Turzonem et Sigismundum Forgacium eo summa cum potestate ire jussit, qui secundum pacta Cassoviam caeterasque urbes et arces, ac Nobilitatem in pristinae obedientiae jura recipere maturarent. Qui cum Cassoviam pervenissent, Franciscus Magocius, qui post Boscaii obitum urbi praeerat, eis portas statim aperuit, ipseque Regecium se recepit. (1606)”. Nicolaus ISTHVANFFY, *Regni Hungarici historia post obitum Matthiae Corvini [...] libri XXXIV*, Bécs, J. W. Friesen, 1685, 530, 549.

59 BMLK Bécsi segédletek, ÖStA HKA Hoffinanz – Ungarn RN. 94. Konv. 1607. nov., fol. 193.

meg Klössnél Bártfán, amelyben patrónusait, fautorait és barátait köszönti, újévi jókívánságait a címlapon Dersffy Ferenc sárosi főispánnak ajánlja.⁶⁰

Mágoocsy Ferencet 25 évesen, 1608. szeptember elsején kinevezik kassai főkapitánynak, ugyanekkor már Torna és Bereg vármegyék főispánja is (ahogyan őse, Mágoocsy Gáspár is viselte mindkét méltóságot, Rákóczi Zsigmond pedig 1603-ig volt Torna főispánja). Főispánnak egyébként először Bocskai nevezte ki. Mágoocsy 1608 augusztusáig a mezei hadak vicefőkapitánya volt, ugyanekkor a főkapitányi lovasság egyik hadnagya: Esterházy Miklós.⁶¹ Mágoocsy 1609 végén botrányos körülmények között kénytelen lemondani a főkapitány tisztségéről, a király által kinevezett Forgách Zsigmond javára.⁶² Még két évig él, és 1610 nyarán ismét felbukkan az országos politikában, amikor 1610. június 30-án Thurzó György nádor Bocskai török koronáját átveszi a sárospataki várban az 1609-ben meghalt Homonnai Drugeth Bálint örökösétől, Mágoocsy is ott van, mint féltestvére, özvegy Homonnai Bálintné Rákóczi Erzsébet fia, Homonnai István egyik gyámja.

Mágoocsy András 1611. november 21-én hal meg, és felesége a munkácsi uradalom mezővárosa, Beregszász középkori eredetű református templomába temeteti el 1612 februárjában.⁶³ Sógora, Homonnai Drugeth Bálint (†1609) alumnusa, Szepesi Korotz György „Haydelbergában” volt, amikor Mágoocsy Ferencet Beregszászon eltemették, és 1612. március 2-án Homonnai Istvánnak, Mágoocsy gyámfiának ajánlotta a *Basilikon doron* fordítását. Szepesi Korotz György, Bocskai írnoke a kassai udvarból is jól ismerhette Mágoocsyt, de talán már pataki diákságuk alatt is találkoztak. Szepesi Korotz művének előszavában nemcsak néhai fautoráról, Homonnai Bálintról, hanem a nem sokkal korábban meghalt Mágoocsyról is megemlékezik, sőt Mágoocsy Ferenc két familiárisát, íródeákját, Szepesi Istvánt és Erdőbényei Mátyást is mint barátait és írói indulásának ösztönzőit nevezi meg.⁶⁴ Szepesi István, aki Aszalay Miklós regéci udvarbíró

60 Johannes BOCATIUS, *Novvs annvs: Vota pro felici iam ingruentis 1599. anni auspicio, conscripta*, ad Patronos, fautores et amicos: dedicata spectabili et magnifico Domino D. Francisco Dersffy Libero Baroni, Sac. Caes. Regiaeque Maiestatis Consiliario et Pincernarum Reg. In Hung. Magistro, Comiti Comitatus Sáros etc. Bártfa, Klös, 1598 (RMNY 818).

61 BENDA Kálmán, *A királyi Magyarország tiszti címtára: 1607–1608*, Ltközl, 43(1972)/2. 265–325, itt: 301.

62 ANGYAL Dávid, *Magyarország története II: Mátyástól III. Ferdinánd haláláig = A Magyar Nemzet Története, VI*, főszerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Athenaeum, 1898 (II. fejezet: *Az 1609-iki országgyűlés*).

63 „Dersffy Orsolya Mágoocsy Ferencné értesíti Rákóczy Györgyöt férje haláláról. [...] 1613. jan. 18-án az úristen az én szerelmes üdvözült uramat [...] néhai tekintetes és nagyságos Mágoocsy Ferencz u[rama] t ez árnyékvilágból az örökkévaló nyugalomra az elmúlt novembernek die 21. kiszólitotta, kinek tisztességes eltemetése napját az időnek kívánsága szerint rendeltük Beregszászban ad diem 28. febr [...]. Datum in Arce Munkács die 18. januarii A[nn]o. 1612. Az néhai tek[intetes] és nagyságos Mágoocsy Ferencz uram [m]eghagy[atott] [ö]zvegye D[ersffy] O[rsolya].” TT, 19(1874), 43–44. A kortárs Szepesi Laczkó a halál napját későbbre teszi: *Sepsi Laczkó Máté, Lorándffi Mihály udvari concionátora krónikája és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései 1521–1624 = Erdélyi Történelmi Adatok*, III, szerk. MIKÓ Imre, Kolozsvár, Ev. Ref. Főtanoda, 1858, 1–246, itt: 129.

64 „[a]z tekintetes és nagyságos üdvözült GROFF MAGOCHI FERENCZNEC, Beregh és Torna vármegyéknek fő ispánnának etc. nekem bőkezű kegyelmes Uramac, Patronussomnac, Nagyságodhoz életében való hűséges Atyai tutorsága s gondviselése, az ki ez minap az nagyságod édes atyának szomoru halála után két egész esztendőckel az meg bodogítatot lelkec közzé számláltatot, mely ke-

<p>TU quoque BOCHKOIDUM decus immortale, domasti Ausonii postquam facta nefanda Lupi. [...] Audio MAGOCHII Patria tota dolet merito: Patriae culmen columenque; salutis, Iudicio, factis egregiisque fecit. Hectore virtutem, non tantum stemmate gessit: Quod jactant multi sed sine laude Viri. Consillis fueras Nestor, Patriaeque Pericles: Pelides gestis, Tullius, eloquio. Te proceresque gemunt properata morte pereruntur, Te Populus, Tempia et martia castra gemunt. Tu cum PANNONIDUM generalia sceptras teneres. Pax et Jazygibus Pannoniisque fuit. Ast ut TU jussus sceptrorum ponere curas, Qui casus Patriam quaeve pericla premunt! Hinc Regni varii motus hinc tristia belli Damna urgent ullo vix reparanda die.</p>	<p>O Patriae Cives, o tristia funera plebis. Talia quis belli semina tristis, alit? Threiciis canibus satis est cingi undique: saevos Haud ovium domi opus lacte fovere Lupos: Haec TU prospiciens voluisti vertere, verum Eripuit coeptis Te fera Parca piis. Hanc Tibi sed quamaquam eripuit mors invida vitam Virtutis laudes tollere nulla potest. Vixisti gratus Patriaeque Bonisque, Deoque, In patria vivit laus tua mensque polo. At tu DERSFIADUM prognata stirpe Dynastum? URSULA, MAGOCHII fida marita tori. Pone modum lacrymis, satis est pia jura Marito Solvisse: et sancta Fata litasse prece: Non certe periit, sed ad aetheris astra praevit Limina nam vitae prosperioris adit. BOCHKOIDUM semper mande indelebile nomen: VIVet MagoChIDes sIC qUoque HoMonnaIDes.⁶⁸</p>
---	---

Mágocsy az egész nemesség gyászolja, még a katonai dicsőségre törő Báthori (Gábor) is, hősiességét tekintve Hektórhoz, bölcs tanácsaira nézve Nesztórhoz méltó, mint államférfit Periklészhez, mint szónokot Ciceróhoz hasonlítja a költő. Legfontosabbak azonban hadvezéri tettei voltak, amelyekre továbbra is nagy szükség lenne, hiszen az országot kívülről trák (azaz török) kutyák fenyegetik, és belül sem kellene báránytejjel táplálni a farkasokat. Mágocsy hadvezérként próbált fordítani a körülményeken, de halála megakadályozta, hogy befejezze, amit elkezdett. A vers végén a költő az özvegyhez, a Dersffyék előkelő családjából származó Orsolyához, a „nászágyhoz hű hitveshez” (!) fordul, eleget könnyezett már, szent könyörgésével elérve, hogy férje nem veszett el, csak előbb ment fel a csillagokhoz. A két utolsó sor, egyben chronogram a három eliratott hős, Bocskai, Mágocsy és Homonnai nevét dicsőíti.

EPITAPHIUM	KOPORSON VALO VERSEC
<p><i>Si queras, pie Lector, hoc sepulcrum Quem Civem patriae tegat sepultum? Ex his scire tibi licet Phalaecis. FRANCISCI tumulo jacet sub isto Corpus MAGOCHII pii DYNASTAE. Qui postquam meruit suis vocari, Gentis Pannonicae Parens, decusque, Nestor consiliis, salusque plebis, Et lumen Patriae, Suos reliquit.</i></p>	<p>Ha tudni kegyes Olvasó kívánod, Ez sírban ki légyen temetve? szánod Mihelyt ez kevés ighét olvasándod, Itt az GROFF MAGOCHI FERENCZNEC teste Helyheztetve vagy, kinec jó hire El terjedve maratt nagy sok időkre. Ki migh élt HAZAJANAC hiven szolgált; Mellyért ATTYAI NEV követte: s így vált Ez vilaghtól megh: hogy ez névre talált.</p>

<p>O factum ter et amplius gemendum! <i>Tu Lector bone, dicta lecta linque; Et quocumque voles, abito sospes.</i></p>	<p><i>Halálát HAZAJA sirattya méltán. Ennec szép neve, hire, az te szádban Légyen; migh MAGYAR élsz, nagy böczbe s számba.</i></p>
<p><i>Honoris et debita gratitudinis ergo, Patrono et Mecaenati perpetuum colendo.</i> GEORGIUS KOROTZ SZEPSINUS M. P.⁶⁹</p>	

Szepsi Korotz latinul és magyarul is olvasható Mágocsy-epitáfuma a műfajtól elvárt túlzások és közhelyek gyűjteménye, Mágocsyt jelzői a fejedelmek nivójára emelek (*dynastes/dynasta*),⁷⁰ a haza fényének és atyjának nevezik (*lumen Patriae, Gentis Pannonicae Parens – atyai név*). A két költeményt további gyászversek egészítik ki (Kárásztelki Szilágyi Mihály, Körtvélyesi János, Szepsi Béneyei Pál, Varsányi Dániel, Tasnádi Kincses Imre).

Anser et Aquarius

Szepsi Korotz György Oppenheimben megjelenő könyvével egy időben Bártfán is napvilágot lát egy nyomtatvány, Bocatius újévi ajándéka – igaz, az 1611 novemberében elhunyt Mágocsy itt még élőként szerepel, ráadásul a még ténylegesen életben lévő atyafiával, Alaghy Ferencsel (és sokan másokkal) együtt. A két 16. századi protestáns nagyúr, Mágocsy Gáspár és Alaghy János örököse, akikhez Bocatius verset írt, legfőképpen vallásában különbözött, pártállásuk bizonyos különbözősége részben ebből is fakadhatott. A református főkapitány, Mágocsy Ferenc és a katolikus báró, Alaghy Ferenc együttes szerepeltetése a *Hexasticha* címzettjei között nemcsak a felső-magyarországi (és nem kizárólag ottani) főúri családok 17. század eleji vallási megosztottságára lehet példa, hanem Bocatius műveltsége, literátusi és intellektuális kapcsolatai „felekezeten felüliségére” is.

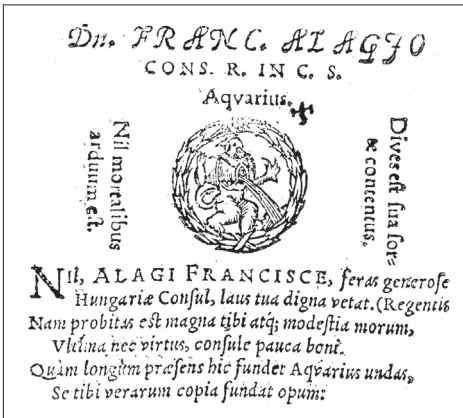
Mágocsy és Alaghy Bocatiushoz fűződő személyes kapcsolata nem ismert, Mágocsy azonban Kassa 1607. februári átvételekor azok között volt, akik a prágai várbörtönben sínylődő Bocatiust igen korán szót emeltek az uralkodónál.⁷¹ A felső-magyarországi rendek 1607. március 27-én tartott kassai gyűlésének határozatában is kérték Bocatius, Magyarország egykori követe szabadon bocsátását.⁷² Hogy Bocatius miért választot-

69 *Uo.*, 298–300. A magyar epitáfium közölvé: Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez, 4(1898)/6, 177; Sárospataki Füzetek Protestáns Tudományos Folyóirat, 8(1864), 813.

70 „Dynastes és Dynasta, ae m = valamely Tartománynak Ura, fejedelem, aki mindazáltal kisebb, mint sem Királynak hivattathatnék. Cic. Nep.” MOKRY Benjamin, *Deák-magyar etymologiai lekszikon*, Pest, Trattner, 1823, 156.

71 „Hic Cassoviae tam magnificus dominus Franciscus Magochy cum sibi adjunctis, quam ceteri apud sacratissimam caesareo-regiamque Maiestatem vestram pro eo instant et laborantur inter alia, ut videret Joannes Bocatius in captivitate sacratissimae Maiestatis vestrae hactenus detentus, eliberari possit.” Felsőfolyamodvány, Thurzó Györgyhöz benyújtva, Kassa, 1607. febr. 8., EPhK, 35(1911), 436–437.

72 BENDA, *i. m.*, 172.

D(omi)n(o) FRANC(isco) MAGOCZIO L(ibero) B(aroni) Anser		
Magna decent magnos.	STella micans procerum Hungariae, FRANCISCE MAGOHI Consilio cuius Rex quoque multa gerit: Prolongata tibi stet ut aetas corpore sano, Abs qui(!) nostra salus, Christon adoro DEI. Maxima contra hostem servata est Anseri Roma: Tu patriam serva Consul et ipse vigil.	In arduis constantiter agendum.

D(omi)n(o) FRANC(isco) ALAGIO CON(sulario) R(egio) in C(amera) S(cepusiensi) Aqvarius		
Nil mortalibus arduum est.	NIL ALAGI FRANCISCE, feras generose Regentis Hungariae Consul, laus tua digna vetat Nam probitas est magna tibi atque modestia morum, Ultima nec virtus, consule pauca boni. Quam longum praesens hic fundet Aqvarius undas, Se tibi verarum copia fundat opum.	Dives est sua sorte contentus.

ta a gazdasági, intellektuális és politikai elit reprezentatív csoportjába Alaghyt és Mágocsyt, könnyen megválaszolható, hiszen mindketten a felső-magyarországi bárói elithez, nagybirtokosi és politikusi körhöz tartoztak, ráadásul szorosan kötődtek Kaszához a kamara és a főkapitányság okán. Mágocsy ráadásul, Bocatiushoz hasonlóan, Bocskai udvarához is tartozott, bizonyosan jól ismerték egymást. A *Hungaris* (1599) verseinek címzettjei között még nem szerepel Mágocsy, igaz, akkor még csak 16–17 éves volt, s legfeljebb mint szülei nagy reményekre jogosító fiát vehette volna fel Bocatius a gyűjteménybe, de Mágocsy ekkor már régóta árva volt.

A két vers vagy embléma a bártfai Klöss nyomda súlyos tipográfiai hiányosságokat mutató kötetében nem egymást követve, de közel, két főlíó távolságra olvasható,⁷³ szerencsére mindkettőt egy-egy lapra, oldaltörés nélkül szerkesztették, mindkét vers összes

73 BOCATIUS, *Hexasticha, i. m.*, ff. A6r és A8r.

tartozéka egy lapon jelenik meg: a cím és a mottók (minden vershez kettő!) mint *inscriptio* és *subscriptió*ként a hexastichon, így még inkább kitűnik emblematikai jellegük. A Klöss nyomdában ugyanis csak akkor tudtak két teljes verset egy lapon elhelyezni, ha legalább az egyik zodiákus-képet tartalmazott, két nagyobb állatkép ugyanis nem fért el egy lapon. Mágocsynál az állatképet, mégpedig egy *Anser* felírású tóban úszó ludat, Alaghynál a kisebb *Aquariust*, azaz a Vízöntő zodiákus-jegyét használta a költő és a tipográfus.

A Mágocsy-hexastichon lúdja, akárcsak a többi versecskénél, nem illusztráció, hanem a vers koherens tartozéka, hiszen a hatsoros költemény utolsó disztichonjának jelentése: ahogyan a hatalmas Rómát megmentette egy lúd az ellenségtől (itt természetesen Iuno capitoliumi ludairól van szó, amelyek jelezték a gall betörést), „Te is tanácsosként és éber felvigyázóként őrizd meg a hazát”. Igaz, Iuno ludai nem tóban úszkáltak, mint a bártfai fametszeten ábrázolt jószág!

A jókívánságot tartalmazó, vagyis hősét megszólító vers a „libás” szimbólumon túl Mágocsy dicsőítése: a magyarországi előkelők fénylő csillagának nevezi, akinek tanácsával gyakran él a király, Bocatius ezért hosszú életet és egészséget kíván, nem sejtve, hogy Mágocsy 1611 novemberében meghal, vagyis az újévi üdvözlét igencsak elkésik majd; ez bizonyítja, hogy Bocatius 1611 novembere előtt alkotta meg az emblémát. Mágocsyt a címben *liber barónak* nevezi Bocatius, pedig Mágocsy Ferenc maga nem kapott bárói címet, ezt még apja nagybátyja (Gáspár) nyerte el 1570 körül, úgy véljük, a „liber báróság” Munkácsra mint várbirtokra vonatkozik.

A versben Bocatius (vagy a nyomdász) vétett a latin nyelv szabályai ellen, mert az *abs* után nem tette ablativusba a *qui* névmást, pedig a 3. és 4. a sor éppen az (újévi) jókívánságot tartalmazza: „Krisztoszt kérem, akitől az üdvösségünk van, hogy adjon neked hosszú (magas) életkort, egészségben”.

Az embléma első mottóját a humanista költészetből, Baptista Mantuanus (Battista Mantovano Spagnuoli, 1445–1516) itáliai humanista költőtől vette át Bocatius: *Magna decent magnos*,⁷⁴ a másik mottó – *In arduis constanter agendum* – mint példamondat jól ismert a Calepinus-szótárak *arduus*-szócikkből.

Bocatius egyébként Mágocsy gyámfiának, a gyermek Homonnai Drugeth Istvának is ajánlott egy hexastichont, a kép helyére ezt írta: CATELLVVS, azaz kiskutyát küld újévi ajándék gyanánt.⁷⁵ A vers utal Bocatius egykori fautorára, Homonnai Bálintra is, a mottókat, amelyek egyrészt a gyermekek nevelésére, másrészt a kiváló ősökre vonatkoznak, Bocatius a klasszikus költészetből kölcsönözte: *A teneris advescere multum est*,⁷⁶ vagyis sok múlik azon, mihez szokunk hozzá már gyermekkorunktól, illetve: *Fortes creantur fortibus et bonis*.⁷⁷

Bár Alaghy Ferenc még megérte a *Hexasticha* megjelenését, és talán olvasta is a neki szánt üdvözlőverset, a jókívánság nem fogant meg, hiszen a kötet megjelenése után 10–11

74 Baptista MANTUANUS, *Ad Falconem*, 77 (*Ad eundem Falconem quod heroico carmine dicendus sit*), 19.

75 „Magn(ífico) puero Steph(ano) Homonnai. CATELLVVS. / Delectat pueros; sit strena Catellulus ergo, / Pusio Drugethii, mi Stephanelle, fatus? / Cresce puer, placiture Hunnis, patriaeque quod annis / Deerat, tu supplens cresce, minute puer. / Cresce Deo, Patriaeque tui me more parentis / fautor amaturus; cresce, tenelle puer.” BOCATIUS, *Hexasticha*, i. m., f. B2r.

76 „Restituant. Adeo in teneris consuescere multum est.” Verg. *Georg.* II. 252.

77 Hor. *Carm.* IV, 4, 29.

hónappal meghalt, az 1612. évnek még a végét sem érte meg. A vers címe (és az embléma *inscriptiója*) Alaghyt a Szepesi Kamarához kinevezett királyi tanácsosnak titulálja (*consiliarius regius in Camera Scepusiensi*), vagyis magas rangú hivatalnoknak, és a tartalom is az előkelőség erkölcsi vonatkozásait érinti. Az Alaghy-vers invenciózusabb, mint az előző, de ez is a képecske, az *Aquarius* csillagjegy szimbolikájára épül. Bocatius felszólítja Alaghyt, a magyar király tanácsosát, hogy semmit, azaz semmilyen ajándékot és adományt ne fogadjon el, hiszen ezt hírneve tiltja, becsületessége és erényessége miatt elégedjen meg kevéssel is, és így amilyen messzire önti a vizet Vízöntő, neki is úgy ömlik majd (az új évben) a valódi gazdagság és hatalom (az *opes* mindkettőt jelenti). Az embléma egyik mottója – *Dives sua sorte contentus* – ugyanezt a morális üzenetet hordozza: igazán gazdag az, aki sorsával megelégszik (és nem vágyik többre). A több változatban is ismert (Horatius Maecenas-ódájáig visszamenő) jelmondat Laurentius Haechtanus Goidtsenhovius (Laureis van Gotsenhoven, 1527–1603) belga történétíró híres, először 1579-ben Atwerpenben megjelent emblémáskönyvében pontos egyezést mutat Bocatius mottójával. A *Parvus mundus* emblémája Diogenészről szól, aki egy kezével vizet merítő gyereket látva, egyetlen értéktárgyát, ivóedényét is eldobja, mondván, miért is cipelt eddig ilyen felesleges terhet magával.⁷⁸ A másik, ugyancsak morális tanulságot közvetítő mottó Horatius Hajó-ódájából való: *Nil mortalibus arduum est*.⁷⁹ Az Alaghy-embléma a műfaj összes kritériumának megfelel, sőt még bizonyos politikai merészség sincs távol tőle és szerzőjétől, amikor kora és régiója egyik nagyurának figyelmét a materiális javak birtoklása helyett a kevéssel beérők morális gazdagságára hívja fel, ugyanakkor szellemessége elmarad például attól az emblémától, amelyet költőtársának, a Szepesi Kamara perceptorának, Marussi (Marussy) Andrásnak címzett ugyanebben a kötetben.⁸⁰ Alaghy szintén nem szerepel a *Hungaris* címzettjei között, sőt evangélikus nagybátyjával ellentétben egyéb irodalmi művek sem őrzik az emlékét, pedig a 16. század végén, 40 éves kora körül a török háborúk hőseként ismerték, Felső-Magyarország jelentős birtokosa volt, apósa, Prépostváry Bálint pedig báró lett és kassai főkapitány. Így Bocatius emblémája egyben a korabeli irodalomba is beemeli Alaghyt, míg unokaöccse, a református Mágocsy Ferenc neve, a protestáns peregrinus diákok, a család alumnusai révén, már felnőtt kora előtt bekerül a neolatin költészetbe, majd halálakor is több epicedium születik emlékére, míg a nem sokkal később elhunyt Alaghynek még epitáfiuma sem ismert.

Mágocsy és Alaghy „párhuzamos életrajzát” tekintve, Bocatius Jánosnak az újévi alkalmi nyomtatványában megjelenő parallel hexastichonja két eltérő korú, vallású, különböző, de több ponton találkozó életpályát befutott, egymással rokonságban állt felső-magyarországi nagyúr „irodalmi lenyomata”. Így többet elmond a kalandos sorsú, Kassára nem sokkal korábban visszatérő egykori főbíró, diplomata és mindenkori költő kora politikai elitjéhez való viszonyáról, mint magukról a versek címzettjeiről.

78 „DIVES SUA SORTE CONTENTUS”. Laurentius HAECHTANUS, *Μικροκόσμος: Parvus Mundus*, Antverpiae, Gerardt de Jode, 1579, f. 38.

79 Hor. *Carm.* I, 3, 37.

80 GYULAI, *Hinni, Pegase!*, i. m., 211–212.

MAGOS ISTVÁN

Toldy Ferenc levele Tárkányi Béla Józsefhez

Toldy Ferenc alábbi, négy lap terjedelmű leveléhez aukciós vásárlással jutottam hozzá.¹ Régebbi tulajdonosa Luga László (1840–1905) egri pap, érseki nyomdaigazgató volt, majd dr. Huttokay Lipót (1868–1936) jogtanár, szintén egri pap stb., akinek – az első oldal tetején lévő bejegyzés szerint – Luga László ajándékozta a kéziratot. A további tulajdonosokról nincsenek információim.

A levél nem mondható teljesen ismeretlennek. Huttokay, aki könyvet is írt Tárkányiról² – bár nem annyira az 1840-es évek ismert költőjéről, aki ilyen (ál)néven³ publikált, s akit Petőfi is meglátogatott,⁴ inkább a későbbi egyházi szolgát állítva a középpontba –, egy részletét (a teljes szövegeként!) már e munkájában közölte. Azt a részletet (a levél második felét), amely jobban beleillett a meglehetősen elfogult, nem is az irodalom, hanem inkább a katolicizmus belügyét⁵ szolgáló művébe.

Tárkányi Béla ugyanis – akit 1844-ben, Petőfivel való találkozása évében szenteltek pappá – az 1850-es évektől főként egyháza szükségleteit igyekezett betölteni irodalmi törekvéseivel. Kiemelkedő jelentőségű munkássága ezen időszakából Káldi György bibliafordításának (1626) már régóta aktuális⁶ átdolgozása, melynek munkálatait 1852-

1 Központi Antikvárium, 110/150. Ez úton is szeretném megköszönni volt tanárom, Bíró Ferenc tanácsait munkám elkészítéséhez, valamint Dávidházi Péternek a kéziratához fűzött lektori véleményét.

2 Dr. HUTTKAY Lipót, *Tárkányi Béla József élete, kisebb művei és Biblia-fordítása: Szemelvény az Egri Érsekség történetének irodalmi részéből*, Eger, Érseki Liceumi Könyvnyomda, 1909.

3 Eredetileg Viperina Józsefnek hívták, azonban lelkeszi szolgálatát már felvett nevén kezdte meg. Toldy életrajzából idézve: „a »Tárkányi« név is, mit addig irodalmi álnévül használt magyartalan hangzású családi neve helyett, törvényes tulajdonává lett, a lelkeszi pályára lépve”. TOLDY Ferenc, *Tárkányi Béla. szül. 1821* = T. F., *Magyar költők élete*, II, Pest, Ráth Mór, 1871 (Toldy Ferenc Összegyűjtött Munkái, 4), 332–333; az életrajz megjelent a *Költevények* bevezetőjeként is; kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Herz János, 1857, V.

4 Petőfi Debrecenből jövet, 1844 februárjában kereste fel Egerben Tárkányi Bélát, akitől útja folytatásához (Pestre) anyagi segítséget is kért. Kerényi Ferenc szerint: „Tárkányi és az egybeseregülő kispapok szívesen fogadták, lelkesen ünnepelték, és az útiköltséget is biztosították számára, amit a költő azonban csak előfizetésként fogadott el, leendő verseskötetére.” KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák), 117.

5 A „katolicizmus belügye” szóhasználatot Horváth Jánostól kölcsönöztem, aki egy hasonló szemléletű könyvről – VÁRDAI Béla, *Katolicizmus és irodalom*, Bp., Szent István Társulat, 1921 – szóló rövid kritikájában kifogásolta a „dogmahűség kánonja” szerinti ítéletet, mely így „a katolicizmus belügyévé teszi meg az irodalmat”, vö. ItK, 32(1922), 157.

6 Az új katolikus bibliakiadás szükségességét Tárkányi Béla is említi a saját fordítását védő művében: *A legújabb magyar Szentírásról*, Pest, Eggenberger, 1868. A terv először az 1822-ben tartott pozsonyi nemzeti zsinaton merült fel, vö. HORVÁTH Konstantin, *A bibliafordítás kérdése utolsó nemzeti zsinatun-*

ben kezdte meg, a teljes mű pedig – a később „Káldi–Tárkányiként” elhíresült Szentírás – 1862–65 között jelent meg Egerben.⁷ Huttkayt a Toldy-levelnek éppen egy ezzel kapcsolatos részlete érdekelte. A katolikus Biblia korszerűbb magyar szövegét, amint a levélből is kiderül, érseki megbízásból készítette el Tárkányi Béla,⁸ aki a levél keletkezése idején (1852. február 1.) az irodalmi mecénásként is ismert Bartakovics Béla (1850 áprilisától egri érsek) titkára volt.

A kézirat korábban megjelent második fele tehát e nemrég kapott megbízatásról szól: a nagy irodalomtörténész ellátja benne Tárkányi Bélát (a megszólítás szerint: barátját) a munkához szükséges alapvető tanácsokkal, illetve elé tárja a majdani új szöveggel szemben támasztott elvárásait. Egyébként már kereken tíz éve megismertekedtek: Toldy először 1842. február 26-án írt Tárkányi Bélának, a Religio és Nevelésben megjelent Klopstock-fordítását⁹ üdvözölve, mely levél az életrajzi adatok alapján egész munkásságára buzdítólag hatott. A továbbra is megmaradt jó kapcsolatukat, kölcsönös „becslésüket” – amelyet az újabb szakirodalom nem említ,¹⁰ e levél közlésével viszont újra emlékeztethetünk rá – mutatja, hogy később egymás kiadói lettek. Tárkányi (így szerepel a címlapon) 1856-ban Toldy *Irodalmi arcképei s újabb beszédeit* adta ki, Toldy pedig 1857-ben Tárkányi Béla *Költeményeit*. Meg kell említeni még, hogy 1868-ban a Kisfaludy Társaságba szintén Toldy „vezette be”, Tárkányi Béla kívánságára, melyben Toldy a „régibizodalom” folytatását is üdvözölte, amely huszonöt éven át „ifjúsága lelkesedett s férfikora kitűnő munkássága folytonos és közel tanujává avatta”. Beszéde zárásaként arra szólítja fel „a bevezetett új tagot”, hogy pályája betetőzéseként fejezze

kon, Katholikus Szemle, 43(1929), 97–111. Akkoriban, Tárkányi Béla elődjeként, br. Fischer István érsek idején, Verseghy Ferenc buzgólkodott a korszerű szöveg elkészítésén, aki azonban élete végén már csak mutatványokat, „florilegiumot” készíthetett belőle, megelégedvén a kezdeményezőnek kijáró dicsőséggel, ill. a bibliafordításokról szóló könyvét is befejezte: *Dissertatio de Versione Hungarica Scripturae Sacrae* [...]. Buda, 1822. Azután, közvetlen Tárkányi előtt ketten is kísérleteztek a revízióval: br. Szepesy Ignác pécsi püspök (1834–1836), illetve Szabó József teológiai tanár, későbbi esztergomi püspök, aki Szepesy munkáját próbálta továbbjavítani (1851).

7 Az Ó és Új szövetségi Szentírás, a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre, Káldi György fordítása nyomán, jegyzetekkel átdolgozva, az apostoli szék jóváhagyásával, Eger, az Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1862–1865. Tárkányi szövegét így értékeli Bottyán János: „bár vannak benne hibák is, helyenként oly szép, hogy máig megmaradt frissnek, üdének”, vö. *A magyar Biblia évszázadai*, s. a. r. FEKETE Csaba, Bp., Kálvin, 2009², 108–110. Nagy is volt iránta a várakozás, pl. az 1852-ben szünetelő Religio helyett megjelenő *Emlék-könyv* (szerk. Danielik János) mindkét kötete tudósított a munkálatokról.

8 Toldy a már idézett életrajzában erre részletesen is kitér: „Munkásságának legnemesebb gyümölcsei bibliai munkái lettek. Ugyan is érseke megbízásából már 1852-ben hozzá fogott a szentírásnak Káldi alapján átdolgozásához; e nagy munka felét Egerben, a másik felét Tisza melletti magányában, Egyeken (Szabolcs vm.) készítette el, hol 1857 eleje óta mint plébános folytatta lelkesíti pályáját. Ennek első mutatványa ily címen jelent meg: *A Zsoltárok Könyve*, a vulgáta szerint (annak szövegével együtt) figyelemmel az eredeti szövegre, Káldi György fordítása nyomán, Allioli jegyzeteivel, átdolgozva.” TOLDY, *Tárkányi Béla*, i. m., 335.

9 A lap 26. számában (1841. dec. 26.) jelent meg Tárkányi Béla *Messziás*-fordításának első részlete, ahol azelőtt már több zsoltárfordítását is közölték.

10 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika) c. monográfiáját említjük meg, természetesen nem tarthatva ezt a kiváló kötet hiányosságának.

be ifjúsága „merész és szerencsés” kezdeményezését: Klopstock *Messiásának* fordítási munkálatait.¹¹ Mindezek fényében jobban érthető Toldy levelének kicsit talán kioktató, atyáskodó hangneme, aki útbaigazításaival előtte és utána is végig segítette az egri, majd egyeki plébánost,¹² szívén viselve a Szentírás-fordítás munkálatait.

A levél tudomásom szerint eddig publikálatlan első felének azonban – melyet Huttkay Lipót (a bevezető sorokkal együtt) a kéziraton ceruzával zárójelbe tett – egész más a témája, nem csupán a már említett kérdés felvezetése. Toldy az általa szerkesztett Új Magyar Múzeum (1850–1860) című akadémiai folyóirat nyitó írása, a kiváló nyelvész-történész Hunfalvy Pál programtanulmánya¹³ kapcsán fejt ki vallásról szóló fontos gondolatait, időszerű meglátásait a katolicizmus (és a protestantizmus) múltbeli törekvéseiről, irányváltásáról, illetve az egyház jövőjét is meghatározó jelen állapotáról.

Érdekes párhuzamot kínál Kazinczy nagy életrajzírója alábbi szövegének e része ahhoz a nevezetes vitához, amelyet Kazinczy Tóth Ferencsel folytatott. Ugyanolyan kezesetlenül mondja el véleményét Toldy – a széphalmi mester korábbi gondolatainak jó ismerője¹⁴ – a hitfélén lévő klerikus barátjának egyházuk bűneiről, mint ahogy annak idején a protestáns Kazinczy sem kímélte támadásában a kálvinista pápai professzort. Ám míg Kazinczy éppen amellet érvelt, hogy ha Luther „veszteg maradt volna”, a katolicizmus „elhagyta volna szennyeit”¹⁵ –, addig súlyos szavai szerint Toldy már attól

11 Lásd TOLDY Ferenc, *Bevezető beszéd Tárkányi Bélához (a Kisfaludy-Társaságban mart. 18. 1868.)* = T. F. *Irodalmi beszédei*, II., Pest, Ráth Mór, 1872 (Toldy Ferenc Összegyűjtött Munkái, 6), 217–220. Toldy beszéde olvasható a később megjelent mű – *Messiás*, I–X. ének, KLOPSTOCK után TÁRKÁNYI, Pest, Szent István Társulat, 1872 (Házi Könyvtár, 6) – előszavában is, Tárkányi székfoglalójával együtt, melyben a szerző nemcsak Toldy 1842-es levelét említi meg, amely pozitív hatással volt rá, hanem Vörösmarty véleményét is, aki az első tíz énekkel „befejezett műnek tartotta” a magyar *Messiást*: „e vélemény oly mélyen hatott rám – írja Tárkányi –, hogy a tíz ének fordításánál mai napig sem bírtam tovább haladni”. *Uo.*, X–XI.

12 Az esetet, amelynek következtében barátja egy időre elkerült Egerből, Toldy is sajnálta, hogy Tárkányi Béla a városban játszó Komlóssy Ida színésznő művészetének az áldozata lett – „kit a nemzeti színjáték iránti rajongás vitt reá arra, hogy szerencséjét semmivé tegye”. Az előadás után ugyanis barátaival együtt Tárkányi Béla az érseki fogaton sokáig elkísérte a színésznőt, ami ellenségeinek alkalmat, illetve alapot adott a személye iránti újabb, ezúttal sikeres támadásokra stb. Vö. BENKÓCZY Emil, *Tárkányi Béla élete és költészete*, Eger, Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület, 1910, 75–77.

13 HUNFALVY Pál, *Igaz Arany Bulla: Intő és buzdító szózat*, Új Magyar Múzeum, 1850/1 (okt. 1.), 1–35; 1850/2 (nov. 1.), 93–120. A tanulmányt ért kritikákra – melyekhez a levél szerint Tárkányi Béla is csatlakozott – egy rövidebb cikkben reagált ugyanitt: Uő, *Felvilágosító észrevételek az „Igaz Arany Bulla” című értekezést illető bírálatokra*, Új Magyar Múzeum, 1851/4 (jan. 1.), 216–229.

14 Pl. Szentgyörgyi Józsefhez írt levelét (Széphalom, 1813. nov. 23.), melyben Kazinczy – ahogy a többi barátjának – a debreceni orvosnak is beszámol a vitáról, Toldy adta ki először, Bajza Józseffel közösen szerkesztett Kazinczy-kiadásuk 5. kötetében: KAZINCZY Ferencz *Levelei Szentgyörgyi Józsefhez, ifj. Szilágyi Sámuelhez, Csokonaihoz és Ercseihez*, Pest, Kilián György, 1845, 276–279.

15 Kölcsenyek, 1813. szept. 28.; Sipos Pálnak, 1813. nov. 2.; lásd itt is: Szentgyörgyi Józsefnek, 1813. nov. 23. Vö. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., Akadémiai, 1927, XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960, XXIV, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, XXV, s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi (Kazinczy Ferenc Összes Művei), XI/2525, 71–72; 2543, 111–114; 2553, 140–142.

tartott, hogy „a mi egyházunk nem fogja magát többé regenerálni”. De a levél folytatásából kiderül, hogy Káldi Györgyről sem Kazinczyval egyetértésben vélekedett:¹⁶ a legrégebb magyar Szentírás-fordítások ismeretében jelenti ki Káldiról, hogy „csak utódjaihoz képest nagy”.¹⁷

Tisztelendő Úr, tisztelt barátom,

Pár napja csak, hogy ismét olvasok és írok: egész januáriusomat egy alkalmatlan hurutos szemlob rablotta el. S ma vettem Szabó István úr levelét is, melyben örömmel dicsekszik a megadott haladékkal, melyet Kdnek köszön.¹⁸

Nem fogja-e az Érsek tolakodásnak venni, ha a Muzeumot nyakára küldöm? S levéll-e, vagy a nélkül?¹⁹ Így is, úgy is, szívesen. De ha aztán az árát megküldi, tűrjék, hogy egy második példány is menjen: azaz egy ingyen (személyére), egy pénzen (tán a könyvtárnak).

16 Ismeretes, hogy Kazinczynek protestáns létére is nem Károlyi Gáspár fordítása, hanem inkább a 17. század eleji Káldi-szöveg tetszett jobban: „Káldi, a Bibliának legszebb fordítója” – írta pl. a *Magyar régiségek és ritkaságok*ban, Pest, Trattner Mátyás, 1808, I, 18.

17 Idézzük (eltérő) véleménye megalapozottságával kapcsolatban *A magyar nemzeti irodalom története* c. kézikönyvének idevonatkozó részét is, mely egybevág a levél szövegével: „Káldi György [...] »a kétszázéves magyar biblia nagyobb részéről« emlékezik [a bibliafordításához csatolt *Oktató inté*sben], melyet ismerőse látott. Káldiénak az imént tárgyalt régi fordításokkal [a levélben is méltatott kódexszövegekkel] összevetése hihetővé teszi, hogy ő maga is ezeket nemcsak hírből ismerte, hanem többnyire nyomon követte; s a vulgata szem előtt tartásával sok részben inkább e régi szöveget dolgozta át, mint független új munkát készített.” Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomdája, 1852², I, 184; lásd a teljes fejezetet is: *A legrégebb biblia-fordítások codexei, uo.*, 175–184.

18 Szabó István (1801–1892) műfordító, a kor „legjelesebb magyar hellenistája” volt (Toldy), az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja. Bartakovics Béla egri érsektől, Tárkányi Béla közbenjárására, „jegyzetes magyar Iliásza” ügyében kért és kapott haladékat, melyről Tárkányi előtte Toldy véleményét is kikérte. Ezt írta 1852. jan. 12-én, Szabónak: „Tisztába akartam jönni az Iliászhoz készítendő »jegyzetek« iránt mind érsekünkkel, mind Toldy úrral. Érsekatyánk örvend a jegyzeteknek, s nem méri ki terjedelmüket. »Legyen annyi a mennyi szükséges. Bár – úgymondá – az Odyssea is jegyzetekkel jött volna ki! De ha pénzünk lesz, majd azt is kiadjuk.«” Idézi: SZVORÉNYI József, *Emlékbeszéd Tárkányi Béla József, a M. Tud. Akademia tiszteleti tagja felett*, Bp., MTA, 1887, 22. Szabó István műve a következő évben jelent meg: HOMÉROS *Iliása*, ford. SZABÓ István, bev., jegyz. HUNFALVY Pál, Pest, Emich Gusztáv, 1853 (Hellén és Római Remekírók Könyvtára). Bizonyára több szempontból is „tisztába akart jönni” Tárkányi Béla a jegyzeteket illetően, ezért hozhatta szóba korábban Hunfalvy Pálnak (a jegyzetek szerzőjének) *Igaz Arany Bulla* c. tanulmányát is, melyre Toldy e levelében reagál.

19 Tüskés Gábor Toldy és Bartakovics ismeretségét is megvilágító tanulmánya szerint feltehetően ekkoriban (éppen e levél keletkezése évében) vette fel a kapcsolatot az irodalomtörténész személyesen is az egri főpappal, akivel a későbbiekben rendszeresen levelezett: mint az Egri Főegyházmegyei Könyvtár „második megalapítójával” főként kéziratok ügyében, másrészt lányai kapcsán is, hiszen Toldy három lánya közül kettő „egyaránt az 1852-ben Bartakovics által Egerben letelepített angolkisasszonyok intézetében élt és tanult”. Tüskés Gábor, *Hogyan jutott a Törökországi levelek kézírata Toldy Ferentől Bartakovics Bélához Egerbe? = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. T. G., mts. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (*Historia Litteraria*, 28), 237–254.

Hogy az Arany Bulla²⁰ bizonyos szakain fel lehete akadni némelyeknek, nem lep meg: min nem lehet felakadni? de meglep, Kdet is az elvadítottak közt látni. Barátom! Szűnjünk meg a vallást, a keresztyén vallást, mely igen is anyja (habár nem „egyetlen” is) az új civilisatióknak, solidaritásban látni mindig az egyházzal, s még inkább a hierarchiával; szűnjünk meg a históriát eltagadni, s még ott is, hol az túl van minden kétségen s minden felekezetestésen! Hiszen a mi egyházunk (hisz²¹ én is kath. keresztyén vagyok) a mi egyházunk történetét a zsinatok, s pedig nem csak a tartományi, hanem az ökümenikus zsinatok is csalhatatlan valósággal megírták: ó ezek aktáiból még egyebet is vagyunk kénytelenek kiolvasni, [2] mint a mit az Arany Bulla írója érint, s nem azért érint hogy sértsen, hanem hogy a histórián okólni ne késsünk. Én pedig igen szomorító jelenségnek tartom az utolsó évtizedben ismét keletkezett azon türelmetlenséget, mely az igazat tagadja, üldözi, s mely solidaritást követel a szent és a közt mi a szentnek épen ellenkezője. Tartok, s őszintén tartok tőle, édes barátom, hogy a mi egyházunk nem fogja magát többé regenerálni, mit nem a régi homályhoz visszatérés eszközölhetett volna, hanem az előre haladott emberi szellem igényeivel kibékülés. Még ezelőtt tiz évvel én ettől nem tartottam. Akkor²² én azt mondtam protestáns barátimnak: tí meg fogtok szűnni, szükségkép, keresztyének lenni, mert már nem csak a hagyományon, nem csak a pátereken, de még a biblián is túlmentek; mert már megszűntetek evangelicusok is lenni: mert ben vagytok torkig a rationalismusban: a keresztyénséget már csak a catholicismus mentheti meg: ez haladhat még, s fog haladni, de hatalmában lesz megállani. Azóta fordultak az idők; s félek, hogy mert haladás helyett, vissza akarunk menni, szintoly biztosan idézzük majd fel az atheismust, mint ők a természeti vallás határán vannak: mindkettő conspirator amice a – keresztyénség megdöntésére! De hagyjuk ezt! már mi nem segítünk a dolgon.²³

A bibliának egy új fordítása régóta legbensőbb óhajtasim egyike. Mert én a bibliát szeretem,²⁴ s szeretném ha az szentírásunk nem volna is. [3] De úgy hiszem még a cath. bibliai tudományak sem tenne eleget a vulgátának Káldi után modernizált fordítása. A vulgáta kétség kívül egyik *segéd* eszköze a bibliafordítónak, s múlhatlan eszköze, a mennyiben Jeromost sokban segíthette a hagyomány, mely már n[em] él; de nem eredeti, és soha sem is lesz az. Hisz’ ezt elismerték más országokban is a catholicusok;²⁵ s a németeknél péld. nem csak az eredeti szöveg után készültek a legjobb cath.²⁶ fordítások, mint péld. Brentánóé, van Essé, Alliolié, de az utóbbi még a pápa által is canonizáltatott. Vagy mire űzzük mí is a bibliai archeológiát, a bibl. philológiát, a hermeneuticát, mikben csakugyan tovább vagyunk a IV. századbeli keresztyéneknél? hogy ott, hol a vulgáta hibás v. homályos, másképp tanuljuk a deák textust érteni mint ahogy szól? vagy hogy épen a hibás helyeket is hibásan adjuk, a homályosakat homályosan? S nem igazítgat-

20 Lásd a 13. jegyzetet!

21 Olvashatatlanul átjavítva.

22 A szó előtt áthúzza: M.

23 A következő bekezdés mellett a margón Huttokay utasítása: „8-a/ hoz innen nyomtatni Huttokay”.

24 Szerettem – a második t kihúzza.

25 A szó első betűje átírva.

26 A szó előtt áthúzza: for.

tak-e koronként a vulgátán is? s mikor szűnt meg és hol az igazítás szüksége? Azért forró ohajtásom az, hogy készüljön egy új biblia; a fordító tökéletes theologus, tökéletes philologus legyen, a zsidó, a kald és görög nyelvből fordítson, a vulgata segedelmével, használja fel a tudományt annak mai álláspontján; a magyar nyelvet illetőleg pedig tekintse meg Káldit is, de ne higye hogy Káldi nagy a maga bibliájában: ő csak utódjaihoz képest nagy! A régi [4] bibliafordítókat, a XIV. századbelieket, kiknek töredékeit a Révai, Jászay és Döbrentei-codexek tartották fen, azokat tanulja ő nappal és éjjel; Káldi ezeket csak modernizálta: s ha sok helyt helyesebb is, tartalmilag és nyelvilag, de azt a szépséget, erőt, rövidséget és nemességet, mely elődeit bélyegzi, azt ugyan utól nem érte! Úgy hiszem, egy ily bibliát akar Kd is adni a magyar nemzetnek: csak ilyen tehet eleget a tudománynak, a vallásnak, a magyar nyelvnek; csak ilyen lehet a nemzet köz vagyónává, csak ilyen hathat²⁷ be ennek minden rétegeibe, s gyakorolhat nemesítő, mondanám szentesítő hatást egész egyházi nyelvünkre, s közvetve öszves nyelvünkre is. Ilyen adhat hosszas, állandó dicsőséget alkotójának²⁸ és eszközlőjének egyformán, s nem Káldinak egy új javított, azaz szebbített kiadása, milyenhez más is, én is, tudnék! Kd, ifjú ereje érzetében, bizonyosan a legmagasb után törekszik, s nem szánna ily dicső, ily szent munkától akár egy életet is – mi a tudomány mai állása mellett már nem is kívántatnék. S e reményben üdvözlöm is teljes szívemből elhatározását... csakhogy az istenért: ne siessen! Két év munkára, revisióra, nyomtatásra kevés, igen kevés! De hiszem az érsek n[em] fogja a két évet conditio sine qua non-képen kikötni! S így Isten Önnel! az ajánlt egri bibliographiát elvárja

őszinte barátja
Toldy

Pest, febr. 1. 1852.

27 A szó előtt áthúзва: mehet.

28 A szó utáni vessző kihúзва.

BOLVÁRI-TAKÁCS GÁBOR

A kontinuitás fogságában

KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*

Szerkesztette SOLTÉSZ Márton, sajtó alá rendezte KATONA Ferenc, SOLTÉSZ Márton, T. TÓTH Tünde

Budapest, Magvető Könyvkiadó, 2017, 1080 l.

A napló sajátos műfaj. Nem a szerzője írja, hanem az élet. S hogy az eseménysorból éppen mi kerül rögzítésre, az sem előre eldöntött szabályokon, hanem a szerző pillanatnyi hangulatán, az írásra rendelkezésre álló idején, esetleg változó értékrendjén múlik. Nem kifogásolhatjuk tehát az elvarratlan cselekményszálakat, a lezáratlan történeteket, a homályos utalásokat. Szerkezeti szempontból pedig ne számítsunk logikára, s különösen ne dramaturgiai csúcspontra. Ám ha mégis találunk ilyet, az feltétlenül a recenzió élére kívánkozik.

Király István *Naplójában*¹ megtalálni véljük a kulcsmondatot, amely így szól: „Úgy érzem, a hatalom szörnyű és veszélyes dolog. A személyiség megőrzésének elsőrendű kérdése az, meg tudjuk-e őrizni autonómiánkat a hatalommal szemben” (398). A kiemelés recenzióknak elején nemcsak azért indokolt, mert mélységesen igaz állításról van szó, hanem azért is, mert Király István egész életében erre az autonómiára vágyott és törekedett. Tegyük hozzá: sikertelenül. Pályája jól példázza a második világháború után szerephez jutó fiatal értelmiség fejlődési útját, az eszmékhez és a hatalomhoz való viszonyát. Sorsa mégis egyedi vonásokat mutat, s ebben nem kis szerepe volt a lényegében negyven éven át változatlan irányú és intenzitású kommunista meggyőződésének: „lehetetlen, hogy az egész XX. század egyetlen nagy tévedés legyen” – írja 1987-ben (789). Csak a körülmények változtak, nem a személyiség – mondhatnánk ezek után, hiszen a *Naplóból* a kontinuitásban hívő tudós és közéleti személyiség képe bontakozik ki. Ha Kazinczy nem lett volna, Király műve méltán pályázhatna a *Fogságom naplója* címre.

Mindezek után illő bemutatni a főszereplőt. Mentésit bennünket a részletes életrajztól a *Napló* végén található tanulmány (901–937), amelyben Babus Antal – „vázlatos” jelzővel, de a kismonográfia lehetőségét magában rejtve – összefoglalta a szerző pályaképét. Maradjunk tehát a lexikonszerű tömörségnél! Király István (1921–1989) tanár, irodalomtörténész, szerkesztő, politikus. 1953-tól az irodalomtudomány kandidátusa, 1967-től doktora, 1970-től az MTA levelező tagja, 1979-től rendes tagja. Gimnáziumi tanulmányait a Sárospataki Református Kollégiumban végezte, majd Eötvös-kollégis-

* A szerző történész, egyetemi tanár, Magyar Táncművészeti Egyetem.

1 A továbbiakban: *Napló*. A kötet oldalszámaira szövegközi zárójeles formában hivatkozunk.

taként a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar-német szakán diplomázott. Közben a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt. 1945–48-ig az Országos Köznevelési Tanács titkára, 1947–49-ig az OSZK könyvtárosa, 1948–50-ig az Eötvös Kollégium tanára. 1949–50-ig az ELTE intézeti tanára, 1950–56-ig docense. 1957–60-ig a szegedi egyetem tanszékvezető egyetemi tanára. 1960-tól haláláig az ELTE egyetemi tanára, 1965–88-ig a 20. századi magyar irodalom tanszék vezetője. 1949–50-ig és 1953–56-ig a Csillag szerkesztője, 1962–63-ig a Kortárs, 1975-től haláláig a Szovjet Irodalom főszerkesztője. 1971–85-ig országgyűlési képviselő. 1953-ban Kossuth-díjat, 1973-ban Állami Díjat kapott. 1963-ban a Munka Érdemrend arany fokozatával, 1970-ben Felszabadulási Jubileumi Emlékéremmel, 1981-ben – 60. születésnapja alkalmából – Szocialista Magyarorszáért Érdemrenddel tüntették ki (ennek átadásakor készülhetett a 1071. l. felső fényképe).

Az adatokból magas rangú közéleti személyiség képe bontakozik ki, ám ha tüzetesen megnézzük, látható, hogy az érdemi hatalomhoz valami mégis hiányzik. Király ugyanis – a Révai Józsefhez, majd Aczél Györgyhez kötődő informális és változó erősségű befolyásától függetlenül – sohasem igazgatott intézményt, nem vezetett állami szervet, tehát – mai kifejezéssel élve – nem gyakorolt munkáltatói jogokat. S ez lényeges különbség, ha életútjának mérlegét például a szintén naplóíró miniszteri, rektori, népfront-főtítkári pozíciót betöltő Ortutay Gyulához hasonlítjuk.² Bármennyire alkalmasnak tűnhet is Király személyisége a démonizálásra, felelőssége a kultúrpolitika működtetésében nem intézményes, hanem személyes és ideológiai jellegű. Életutakat befolyásolóan csak önmagára, a családjára, esetleg szűkebb környezetére érvényes. Szellemi hatása már jóval szerteágazóbb – de ez aligha róható fel egy magát elsősorban tanárnak valló embernek. „Vezető szerepem nincs, legföljebb az, hogy még mindig élek” – írja 1988 júliusában.

Az életutat meghatározó tényezők

Király István életét számos tényező alakította. Közülük az alábbiakban hármat emelünk ki.

Az első a *nemzedéki tényező*, amelynek művészet- és az irodalomtörténeti jelentőségét legmarkánsabban Ernst Fischer és Hauser Arnold fogalmazták meg.³ Magyarországon az 1940-es évek végétől a kommunista párt által irányított tudománypolitika egyik sarkkövét jelentette a társadalomtudományok új eszmei alapokra helyezése. „A fiatalság biológiai, a fiatal nemzedék társadalmi kategória” – vélte Fischer,⁴ s ez az állítás minden tekintetben illik a hazai folyamatokra, hiszen fiatal kutatókat vontak be a tudományos közéletbe, juttattak katedrához. Az irodalomtudomány területén lényegében két generáció vette át az irányítást és befolyásolta a tudományág fejlődését az 50-es évektől a 80-as évekig. Az első nemzedékhez sorolható Bóka László (1910–

2 ORTUTAY Gyula, *Napló*, I–III, szerk., jegyz. MARKÓ László, Pécs, Alexandra, 2009–2010.

3 ERNST FISCHER, *A fiatal nemzedék problémái*, Bp., Gondolat, 1964, 15–20; HAUSER ARNOLD, *A művészet szociológiája*, Bp., Gondolat, 1982, 149–166.

4 FISCHER, *i. m.*, 16.

1964), Kardos Tibor (1908–1973), Sötér István (1913–1988), Tolnai Gábor (1910–1990), Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) és Waldapfel József (1904–1968), akik 1948–55 között lettek akadémiai tagok. A második generáció 1965–73 között foglalta el helyét az akadémián: Király István, Klaniczay Tibor (1923–1992), Köpeczi Béla (1921–2010), Nagy Péter (1920–2010), Pándi Pál (1926–1987), Szabolcsi Miklós (1921–2000), Szauder József (1917–1975). A nemzedékhez sorolható Németh G. Béla (1923–2008), Tarnai Andor (1925–1994) és Tóth Dezső (1925–1985), akik később lettek akadémikusok. Többé-kevésbé ugyanehhez a nemzedékhez tartozott, de ideológiailag „elhajlott” tőlük Czine Mihály (1929–1999), aki nem lett akadémikus. Ők foglalták el a döntéshozó pozíciókat (akadémiai bizottságok, irodalomtudományi intézet, egyetemi tanszékek, szerkesztőségek), a kutatási területeket felosztották egymás közt, s a többiek felzárkózására kevés lehetőséget biztosítottak. Másrészt a mindenkori hatalom – akár a Rákosi-, akár a Kádár-korszakban – megnyugodva vette tudomásul, hogy lényegében ugyanazokkal a személyekkel kell megegyeznie, illetve a szellemi kapacitásuk ideológiai feladatokhoz folyamatosan és szinte korlátlanul hasznosítható. Paradox módon mindez nem gyengítette, hanem erősítette az említett tudósok szaktudományos munkásságának fejlődését. A folyóiratcikkek, előadások, tanulmánykötetek, monográfiák sora azt bizonyítja, hogy a felsorolt irodalomtörténészek többsége a maga korában mértékadó, sok esetben máig időtálló művekkel gazdagította a tudományt.

A *Napló*ban a generációs összetartás egyértelműen jelen van. Értékelése azonban ellentmondásos. Egyfelől Király rendszeresen összejárt nemzedéktársaival (524, 550, 624). Pándi Pál, Szabolcsi Miklós és Nagy Péter az akadémián és/vagy az ELTE-n is kollégái voltak, s a kör kiegészült Rényi Péter (1920–2002) újságíróval. Másfelől nem tudta elviselni, hogy szerinte Pándi nála közelebb állt Aczélhoz. Ezt kivetítve tudósként is vetélytársat látott benne, emiatt folyamatosan szenvedett (177–178, 305–306, 363–364, 383, 500–501, 557). A nemzedék másik kritikus pontja Czine Mihály volt. Népi indíttatása, gyakorta borgőzös önuralomhiánya, a körülötte mesterségesen kialakított antiszemita atmoszféra (392) idegesítette Királyt, ő mégis folyamatosan erőltette professzori kinevezését (sok év után sikerrel) és akadémiai tagságát (sikertelenül). Az első és második nemzedék tekintélyének megroppanását Király egy 1976-os bejegyzése jelzi: Veres András szemébe vágja, hogy ők ideologikus irodalomtörténet-írást művelnek, míg a fiatalok (tehát az új nemzedék!) a tudományosat (466).

A második viszonyítási pontnak a *közéleti tényezőt* tekintjük. Király – akárcsak nemzedékének többi tagja – par excellence közéleti személyiség volt. Ezt a szakmai közéletben a kritikai attitűd folyamatos jelenléte biztosította. A korszak értelmisége a folyamatos önreflexió hatása és kényszere alatt végezte munkáját. Király közéleti szerepvállalása emellett elválaszthatatlanul összefonódott ideológiai elkötelezettségével és – 1956 után – az ötvenes évek számára értékes eredményeinek felvállalásával. „Számomra morális megrendülést a polgári világból való kiszakadás jelentett, s nem az ötvenes évekkel való szembefordulás. [...] az igazán morális rossz nem az ötvenes évek, de az imperialista-kapitalista világ” – vallja a *Napló*ban (660). A nyugattal nincs kibékülve, s jól veszi észre, hogy az európaiság fokozatosan keletellenes, kommunistaellenes jelentéstartalmat kap (394).

S itt jutunk el a kontinuitás kérdéséhez, amely Király egész közéleti magatartásának kulcsa. A folytonosság és megszakítottság dilemmája a '80-as évek végéig erős amplitúdókkal érhető tetten a kultúrpolitikában. Mígnem Aczél György az 1988. májusi pártértekezleten elhangzott önkritikus hozzászólásában végleg a diszkontinuitás mellett tette le a voksot. Ennek persze akkor már nem volt jelentősége. Király 1956 után három évvel azt kéri számon Kádáron, hogy „nem vállalja elég bátran a szocialista múltat, az 1949–1956 közötti esztendőket”, s hozzáteszi: „a lelkekben eluralkodott perspektívavesztést leküzdeni nem lehet másképp” (60). Álláspontja nem finomodik, amikor 1962-ben Aczél Györgytől megkapja és elolvassa Aczél Tamás és Méray Tibor *Tisztító vihar* című könyvét (84), amelyben a szerzők az ő 1953-as fordulat előtti irodalmi-közéleti szereplését meglehetősen durva szavakkal bírálják. A *Napló*ban folyamatosan jelen vannak Király kontinuitáspárti megnyilvánulásai (154, 347–349, 365–366, 475–476). Nem véletlen, hogy az új gazdasági mechanizmus ellenségének, a balos törekvések eszközének, sőt szektásnak minősítették (425, 465, 471). De meggyőződése változatlan. „Napjainkban dogmatikus konzervatívként én vagyok a modern boszorkány” – írja 1977-ben (495). Negatív fordulatként éli meg a többpártrendszer törvényesítését (833). A Kádár-korban számos párthatározat – elsőként a népi írókat elmarasztaló 1958-as – megszövegezésében részt vesz, és szavának az irodalmi életet érintő más ügyekben is súlya van. A *Napló*ból azonban semmit nem tudunk meg a dokumentumok keletkezéstörténetéről, mert Király a folyamatokból csak azt tartotta lényegesnek rögzíteni, amiben közvetlen szerepe volt. Ugyanígy politikai missziónak tekinti, amikor tollat ragad a mindennapok forradalmiságáról, a hazafiságáról, a modernizmusról, a kultúra nemzeti és nemzetközi jellegéről – nem kevés vitát kiváltva.

A harmadik, a *sárospataki tényező* élete végéig elkísérte. Ezen egyfajta sajátos kulturális örökséget értünk. Király lelkészcsaládból került a Református Kollégiumba, ahol 1931-től 1939-ig volt diák. Értékközpontúság jellemezte, minden tekintetben. Az ottani oktatási rendszert – utólag visszatekintve – a legjobbnak tartotta az akkori Magyarországon. „A véletlen és a sors úgy hozta, hogy a legjobb nevelést kaptam, amit a két háború közötti Magyarország megadhatott. [...] Mint szegény sorsú jó tanuló a legrangosabb pataki intézménynek, az angol internátusnak az ún. manzárdszobájába kerültem” – nyilatkozta.⁵ Számára Sárospatak három dolgot jelentett: a múltban gyökerező egészséges puritanizmust, amellyel a munka szeretetére nevelték; a szabadságharcos hagyományokat és a történelmi levegőt; végül, a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt. Itt vált meggyőződésévé a minőségelv, a tehetséggondozást, a jó értelemben vett elitképzés fontossága. A pataki példát gyakran hangoztatta. „Hogy napjainkban államtitkár, egyetemi tanár, vezető állami tisztviselő nem egy hajdani abaúji, zempléni, szabolcsi szegényparasztgyerek, ebben az egykori sárospataki tehetségkutató munkának van némi szerepe” – írta 1984-ben.⁶ Érdekes ugyanakkor, hogy lánya, Király Júlia megjegyzése szerint apja plebejus indulatai az Angol Internátus jómódú lakóival szembeni ellenérzéseiből fakadtak (766).

5 Király István: *Györffy Miklós interjúja* = *Az utak összefutnak*, összeáll. Vámos György, Bp., Kossuth, 1987, 137.

6 KIRÁLY István, *Kultúra és politika*, Bp., Kossuth, 1987, 113.

A *Napló*ban Király számos pataki diáktársa szerepel. Kortársaira, így Béres Ferenc-re, Fekete Gyulára, Vitányi Ivánra a gimnáziumból közvetlenül emlékezett. A fiatalabbakra már nem, de nyilván tudta, hogy ők is Sárospatakra jártak, mint Ablonczy László, Berecz János, Huszár István, Kőrösi József, Szűcs Jenő. A közös diákélmények szövegszerűen sehol nem jelennek meg, ám nem lehet véletlen, hogy a felsoroltak közül többen bizalmas ügyekben is megkeresték.

Sárospatakhoz kapcsolható még két további kérdés és két lehetséges válasz, a *Napló* elejével és végével összefüggésben. A bejegyzések 1956. május 25-én kezdődtek. Hogy miért éppen ekkor, arról nem szól a naplóíró, s ennek megfejtésére a családtagok és a szerkesztők sem vállalkoztak. A kérdés tényszerűen megválaszolhatatlan, ez azonban nem akadálya annak, hogy megkíséreljük. Véleményünk szerint a naplóírás olyan esemény hatására indult el, amely szintézisbe hozta Király távolabbi és közelebbi múltját, elősegítve önbecsülésének megszilárdítását.

Az 1952-ben államosított, de magát továbbra is a Sárospataki Református Kollégium szellemi jogutódjának tekintő Rákóczi Gimnáziumban 1956. május 20-án került sor az iskola alapításának 425. évfordulás ünnepségére. A nagyszabású program keretében irodalmi és zenei műsort rendeztek, amelyet Király István nyitott meg. A közreműködők között felléptek Béres Ferenc, Fekete Gyula, Képes Géza, Koroda Miklós, Mészöly Dezső és mások. A viszonylag fiatal írók, művészek valamennyien az egykori református kollégium diákjai voltak, és többségük ekkorra kifejezetten az új szocialista kultúra élharcosának számított. A dicső múlt folyamatosságát volt hivatva igazolni az a nagyméretű, kalligrafikus emléktábla, amelyet a gimnázium folyosóján helyeztek el. A *sárospataki kollégium nagy tanítványai* névsor 86 nevet tartalmazott időrendben, kiemelve II. Rákóczi György, Bethlen Miklós, Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Fáy András, Tompa Mihály, Erdélyi János, Izsó Miklós, Szemere Bertalan, Kossuth Lajos, Gárdonyi Géza, Komáromi János, Móricz Zsigmond nevét. A lista végére Képes Géza, Mészöly Dezső, Király István, Pécsi Sándor, Fekete Gyula és Béres Ferenc nevét festették föl. Az akkor 35 éves Király számára e „dicsőségtábla” jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Egykori iskolájának gesztusa mintegy felülírta a Révai árnyékában eltöltött éveit, s úgy érezhette, életpályája a „haladó” magyar művelődéstörténet részévé vált. Ha pedig így van, akkor a vele történő események immár megörökítésre méltóak. Talán ez is közrejátszott abban, hogy pár nappal később tollat fogott.

A Sárospatak-tényező jelen volt életének végén is. Utolsó könyve 1989-ben jelent meg, aktuális életérzését is kifejező *Útkeresések* címmel (nyomdai levonatát április 12-én kapta kézhez; 869). Bár a kötetben semmilyen sárospataki vonatkozású írás nem szerepel, a kötet külső borítójára a pataki Kollégium legrégebbi épülete, az ún. Berna-sor fényképe került. A címlap választása az élettől búcsúzás jelképének tekinthető. A szerző visszaidézte sárospataki diákkorát, eszmei fejlődésének kiindulópontját, amikor a jövő, szebb világ ígérete még tisztán, kompromisszumoktól és csalódásoktól mentesen lebegett előtte.

Király *Naplójának* legátfogóbb dimenziója az *Aczél György*höz fűződő kapcsolata. Az első benyomása – 1958-ban – katasztrofális: „Aczélban megvan a kezdők erőszakos önteltsége. A saját varázsában bízik. Meggyőződése, mindenre képes egyedül. Nagyot fog bukni.” (54). Száz százalékgig helytálló jellemzés, az utolsó mondat kivételével. Erre alkalmasint Király is rájött, így változott kapcsolatuk bizalmassá, sőt családi jellegűvé. Aczél gyakran feljárt hozzájuk és viszont, közel is laktak egymáshoz. 1970-ben már ezt írja róla: „Aczél imponálóan jó. Tehetséges ez az ember.” (161.) Ekkor már folyamatosan neki dolgozik, beszédeit írja, véleményezi, ám egyenrangú félként nem nyer bebocsátást. Ebből adódnak a konfliktusok, Király nehezményezi a „magasabb osztályba nem léphet” státuszt, s a hetvenes évek közepére kapcsolatuk megromlik (166, 174–181, 386, 511). Látja az Aczél körül kialakuló politikai veszélyhelyzetet 1974–75-ben, fogyatkozó kádereit. Úgy véli, Aczél maga számára kreálta az önálló kulturális tárcát, hogy a KB-titkárból miniszterelnök-helyettesé „buktatása” után maradjon közvetlen hatásköre (347). Később Révaival hasonlítja össze: „Révai kitűnő teoretikus volt, de rossz politikus. Aczél viszont nagyon jó politikus, de közepes teoretikus.” (477.) Ide kapcsolódik Pozsgay Imre megítélése is. Kontaktusuk 1975 elején Pozsgay kíméletlen, bár választékosan megírt kritikájával indul (375), és később is kimért marad. Pozsgay nyolcvanas évekbeli politikai nézeteit jórészt eretneknek tartja (627).

Kádár János személye a korszak értelmiségi elitje számára megkerülhetetlen. Legalább egyetlen „nagy beszélgetést” mindenki áhított, s akiknek megadatott, azok lélektanilag fordulópontnak, egyfajta kielégülésnek tekintették. Ez olvasható *Ortutay naplójában*, és így történt Királlyal is. A Kádárnál 1973 novemberében tett látogatásáról hosszasan beszámol, meglepően részletesen és pontosan adja vissza több mint kétórás beszélgetésük tartalmát. „Nagyon megszerettem ezt az embert. Egyszerre ember, félénk, gátlásos, s ugyanakkor Ember” – írja róla (298). Fájlalja, hogy nem kap meghívót Kádár 75. születésnapjára (758). S van még egy utolsó találkozás 1989-ben, legalábbis átvitt értelemben: mindketten a Kútvolgyi kórházban fekszenek, kezelőorvosuk is ugyanaz (865).

A mindenkori *politikai helyzetéről* érzékelt benyomásai jórészt reálisak. Látja az NDK példáján „a szocializmus nép nélküli építésének” programját (170), 1972-ben a gazdasági reform bukásának veszélyét (238), az 1974 utáni értelmiségi átrendeződést (347–348), a kultúrpolitika 1977-es „balkanyar”-jellegét (522). Az 1970-es évektől kezdve, a ’80-as évek felé haladva egyre erősödő bizonytalanság, céltalanság, határozatlanság tűnik ki helyzetértékeléseiből. Még a montreali olimpia relatív sikertelenségét is (négy aranyérem) a társadalmi légkör tükröződésének tekinti, s a közerkölcsök romlásából eredezteti (454). A valós helyzetmegítélést azonban néha meglepő naivitás keresztezi. 1977. március 15-én például ezt jegyzi fel: „Nyugodalmas nap. [...] nem történt rendzavarás. [...] Úgy tűnik, a társadalom mélyén csöndes megelégedettség uralkodik.” (478.) Olykor a *Szabad Európát* is meghallgatja (618). Nagy Imre rehabilitálását egyértelműen ellenzi, veszélyesnek tartja. Szerinte „ennek a kérdésnek lényege: nem morális szempont, de politikai” és a Nagy elleni ítélet megkérdőjelezése „ismét szabad tér nyitása a kapitalista restauráció számára” (685–686). Később így fogalmaz: „hatalmi kérdésben alkud-

ni nem szabad” (694). 1986-tól érzékelhető az értelmiségi körökre jellemző borulátás. A teljes szétesést figyelve Király keserűen állapítja meg, hogy „felelősség nélküli társadalom vagyunk” (793). S hogy napjainkhoz érjünk: életének utolsó évében feltűnik a szövegben „valami Gyurcsák” (értsd: Gyurcsány Ferenc, 883); a *Napló* 1989. június 25-ei, utolsó bejegyzése pedig politikai üzenetként Kis Jánost idézi: „az ellenzéki koalíció győzelmére van szükség. Csak így lehet az átmenet a demokratizmusba.” (900)

Királyt 1971-ben *országgyűlési képviselőnek* választották. Három cikluson át, 1985-ig volt széke a parlamentben, s annak kulturális bizottságában. Kelenföldet képviselte, noha semmi nem kötötte oda. Megválasztását nem tartotta érdemesnek följegyezni. Az országgyűlésben töltött másfél évtizedet kizárólag szolgálatból és konformizmusból vállalta, már 1972-ben reménytelennek tartotta, később is kirakatfunkciónak (210, 241, 511). 1977-ben be akarta fejezni (553), de aztán mégsem így történt, bár ezután a téma többé nem bukkan fel. Egy humoros epizódot mindenesetre produkált az élet: vicces, hogy a legnagyobb *Ady*-rajongó egy *Szabolcska Mihály* utcai bérház házmesterhiányának megoldásán küszködik (402).

Az *egyetem*, Király létének első számú színhelye folyamatos téma. Kollégáival fennálló kapcsolatai, tanszéki értekezletei, kari programjai mind nyomon követhetők. Bár Szegeden is egyetemi tanár volt – ezt menekülésként élte meg –, az igazi professzúrárt az ELTE jelenti számára: „Toldy, Gyulai, Riedl tanított itt” (66). Ugyanígy hangsúlyos a betegsége miatti utolsó előadása 1988. november 2-án: „Tömegek az órán. A földön is ülnek. Legalább szépen búcsúztam.” (820). Király figyelte tanítványait, kereste és felismerte a tehetségeket. Vitázó oktató volt. Mindezt már az 1940–50-es évek fordulóján megtapasztalta Heller Ágnes: „Magyar irodalomból Király Istvánt szerettem, és sokat tanultam tőle. Személyes viszonyt alakított ki minden értelmes hallgatóval, amit nagyon kevés embernél láttam az egyetemen.”⁷ Az 1970-es évek elejére azonban változott a vitakultúrája, s maga is érzekelte, hogy türelmetlenebb lett (222). Mindez összefügghet azzal, hogy Király könnyen dühbe guruló, s főleg ivás hatására sértegetős, „vértolulásos” debattórré vált (193). Ismét Hellert idézve: „Király nemcsak bolsevik volt, hanem magyar nacionalista is. [...] Ittunk, ittunk, s az ivás mindig veszekedéssel végződött. Politikai veszekedéssel – Király Pista szerette a politikai veszekedést. [...] Szerette, ha mások mondják ki, ahogy ő érez, amit ő sose mondhatott ki önszántából.”⁸ Hasonlóan emlékezett Radnóti Sándor: „... meghívott a lakására [...] s ott lelkész apja szabolcsi szilvapálinkájának mértéktelen fogyasztása közben vitakoztunk [...] a vita egyre hevesebb lett (igazság szerint ordítottunk egymással).”⁹

Első egyetemi oktatói periódusára azonban mások másfajta módon emlékeztették őt, mint Moldova György a *Malom a pokolban* című regényével, amelyben a róla mintázott Noszter Németh figurájával való szembesítés komoly lelki válságot eredményezett: „Ma szállt le az első ember a Holdra. Közben Neked bevágott a Moldova-ügy, s már hetek óta ezzel téped, kínozod magadat” – írja a *Naplóba* (145).

7 HELLER Ágnes, KÖBÁNYAI János, *Bicikliző majom*, Bp., Múlt és Jövő, 1998, 75.

8 *Uo.*, 171.

9 RADNÓTI Sándor, *Király István*, *Élet és Irodalom*, 61(2017)/18 (máj. 5.), 14.

Az egyetemen művelt tudományához szorosan kapcsolódó irodalomtörténeti pályája Mikszáth, Ady és Kosztolányi búvkörében alakult ki. Legkorábbi jelentős munkája az 1952-ben megjelent Mikszáth-életrajz. 1955-től *Ady Endre összes művei*, 1956-tól *Mikszáth Kálmán összes művei* kritikai kiadásának társszerkesztője, bár ez utóbbit nem szívesen végezte. A *Napló*ban lesújtóan ír róla: „Távlatlan, fantáziátlan munka. Csak a pénz miatt.” (69). Fő műve az Ady-monográfia, amely olyannyira része lett az irodalomtörténeti kánonnak, hogy Spiró György egy részletét *Csirkefej* című drámája dialógusába fűzte (732). Monográfiaértékű tanulmánykötetet írt Kosztolányiról és Németh László, Mórincz Zsigmond, Szabó Dezső életműve is foglalkoztatta. Mindig tudományosan közelített témáihoz, az esszé stílust „lenini alapon” elvetette (68). Részt vett a *Magyar irodalmi lexikon* (I–III. kötet, 1963–65) és a *Magyar életrajzi lexikon* (I–III. kötet, 1967–81) szerkesztőbizottságában, haláláig főszerkesztőként jegyezte az 1970-ben indult *Világirodalmi lexikont*. Ez utóbbi többször szerepel a *Napló*ban, az első kötet sajtóbemutatójára különösen büszke volt (165).

Király aktívan részt vett az irodalmi és a tudományos közéletben. Vallotta: „az illem megkívánja, áldozzál időt annak, amiből élsz” (67). Formális és informális rangja állandóan foglalkoztatta. A nagydoktori fokozat iránti igénye 1961-től jelen van (73, 81). (1967-ben megszerezte, de ez az időszak hiányzik a *Naplóból*.) Az MTA levelező tagjává már 1958-ban jelölték, de még 1965-ben sem választották meg – be is olvasott miatta Aczélnak (132) –, végül 1970-ben megtört a jég. Aczél áthívja ünnepelni. Király boldog, de azért megjegyzi, hogy Szauder József kettővel több szavazatot kapott (160).

További közéleti jelenlétet biztosított a lapszerkesztés. Lényegében valamennyi vezető irodalomtörténész szerkesztő volt valamely folyóiratnál, így a szakmai közbeszéd alakulására döntő befolyást gyakorolhattak. Mindez persze szoros pártfelügyelet alatt valósult meg. Király 1962-ben Aczél kérésére átveszi a Kortárs szerkesztését. Az '50-es évek Csillagja utáni újbóli szerepvállalását Dosztojevskijre jellemző „egérlyuk-logikával” éli meg, mint egyfajta kultúrpolitikai bizonyítékot a külvilág számára (76–77). Munkája sikertelen. Eleve főbiái vannak, főleg az Új Írástól tart (91). Végül beismeri kudarcát és lemond (99–100). Ezt követően több mint tíz évnek kell eltelnie, hogy ismét lapszerkesztést vállaljon. 1975-ben indult a Szovjet Irodalom folyóirat hazai kiadása, amelyet haláláig főszerkesztőként jegyez. Felkérését önmagán túlmutató jelentőségűnek tartja. Hitvallását megfogalmazza: „nemcsak népszerűsíteni akarom a Szovjetuniót, de barátokat akarok szerezni a magyar ügynek is” (309). Az első pofon moszkvai előkészítő látogatásán éri: közölték vele, csak azt publikálhatja, ami a Szovjetunióban már megjelent (369). Később hajlamos túlértékelni a poszt súlyát: „a Szovjet Irodalom szerkesztőjeként ismét az események frontvonalában vagyok” (613). Munkája nem volt zavarmentes, de tudomásul vette és betartotta a szovjet elvárásokat. A '80-as évek közepétől sikerült közzétennie kuriózumnak számító irodalmi és kritikai írásokat, az évtized végére a folyóirat a szovjet reformgondolkodás magyarországi szöcsövévé vált. A Magyar Írók Szövetségében is politizált, 1987-ben kooptálással majdnem újra választmányi tag lett, sokat tépelődött rajta, végül mégsem került be (750, 757).

Király számára – főleg az utolsó évtizedekben – állandóan visszatérő témát adnak a pályatársak „eltávozásai”. Ha a kötetben előforduló temetések sorra vennénk,

szinte kronológiai vázlatot alkotnának. Felbukkan Dobozy Imre, Elbert János, Hajdú Ráfis Gábor, Hatvany Lajos, Hermann István, Illyés Gyula, Nagy László, Ortutay Gyula, Szauder József, Tóth Dezső és mások. Meglepő, hogy a nagy vetélytárs, Pándi Pál temetéséről nincs feljegyzése.

Ami *személyes érdeklődését*, ha úgy tetszik, szabadidejét illeti – ha egy hozzá hasonló értelmiséginél ez a fogalom egyáltalán értelmezhető – rendszeresen járt színházba, kiállításokra, moziba (főleg a '70-es évek végétől sok szórakoztató filmet látott), állandóan olvasott. *Naplójában* egymást érik a film-, színházi, tv-, könyv- és kiállításkritikák, az olvasmányélmények és -elemzések, mindenről véleménye van. Jó szemmel fedez föl tehetségeket, így Hegedűs D. Gézát, Huszti Pétert, Csizmadia Tibort (412, 467, 682).

Szívesen vesz részt külföldi utazásokon. A leghosszabbak az 1963. november-decemberi egyhónapos szovjet, az 1972. decemberi háromhetes angliai, az 1974. októberi tíznapos japán, az 1977. augusztusi kéthetes franciaországi, az 1978. májusi háromhetes egyesült államokbeli útjai. Mind közül kiemelkedik az 1974. augusztus-szeptemberi háromhetes családi, Földközi-tengeri hajójút, amelynek során – a Dunán lehajózva, a tengeren Barcelonáig és vissza, majd Odesszából repülővel visszatérve – tucatnyi országot érintettek. Rövidebb utazásai voltak Párizsba, Lengyelországba, Moszkvába. A nyugati világ nem bizonytalanította el a szocializmusba vetett hitét, sőt a fogyasztói társadalmat szinte mételynek látta, az emberi jellem eltorzítójának (334).

A *Napló* nem sokat árul el Király magánemberi mivoltáról és a családjához fűződő kapcsolatáról. Azt megtudjuk, hogy már 1957-ben televíziót vásároltak (43), hogy szenvedélyesen lottózott (38), vagy hogy éves keresete kb. kétszázezer forint (353), de lányainak és feleségének életútja rejtve marad. Legdrámiaibb családi motívumként apja halála, továbbá anyja elhunytja és bátyja, az orvosprofesszor Király Kálmán öngyilkossága rázza meg, ráadásul a két utóbbi haláleset között 1978-ban alig fél év telt el. Tíz évre rá, 1988. október 24-én megtudja, hogy tüdőrákja van. Innentől a *Naplóban* felerősödnek a számvetéssel kapcsolatos gondolatfutamok, még a kálvinista predesztináció is felbukkan (822). „Érdekes, most már felnőttem [...] a csend vállalásához” – írja 1989 áprilisában (871), majd egy hónappal később: „Mindenekelőtt személyes sorsom: a halál kérdése – ezzel szemben megvan a nyugalmam. [...] Közéleti sorsom? Bukni látszik minden, mire rátettem az életem? Itt is az időre való rábízás az egyetlen megoldás.” (877). A kezdő és a befejező eseményeket tekintve a *Napló* megismétli a történelmi szituációt: az 1956-os forradalmat megelőző tépelődéseivel kezdődik és az 1989-es rendszerváltozást megelőző töprengéseivel zárul.

A Napló közreadása és jegyzetelése

Király István nem a nyilvánosságnak és nem szisztematikus dokumentációnak szánta 1956 és 1989 között rövidebb-hosszabb megszakításokkal vezetett *Naplóját*. Ez kitűnik a szerkesztői előszóból: a kötet anyaga – amelyre a szerző gyermekei lakásfelújítás során bukkantak rá – magyar és angol nyelvű szövegrészletekből, utólag kiemelt vagy külön fellelt és a szerkesztő által – indokoltan – visszahelyezett egységekből áll. Nem került

elő az 1956. szeptember–december közötti időszak és az 1967. január 22. és 1969. június 12. közötti két és fél esztendő, s ezen túlmenően is gyakoriak az olykor hónapos, fél éves kihagyások.

A szerző már a legelején kifejti naplóiírói alapállását, mégpedig negatív példára hivatkozva. André Gide hozzáállását kritizálja, aki naplójában a „jobb hallgatni, mint panaszkodni” elvet érvényesítette. Király szerint azonban „ez a jelmondat csak a világ felé kötelez: önmagunkkal szemben viszont nélkülözhetetlen az őszinteség, s a panaszok is ehhez tartoznak” (73). S mivel a bánatok, bírálatok, kifogások szinte egymást érik, aligha kétséges, hogy a szerző valóban nem a nyilvánosságnak szánta feljegyzéseit. Király számára a publikációként manifesztálódó és túlságosan „őszinte” napló egyébként is visszatetszést keltett. Ez érzékelhető reakciójából Fodor András *Ezer este Fülep Lajossal* című, 1986-ban megjelent naplójának elolvasása és tanszéki megvitatása után (744, 748). Számára Fodor a „közepes tehetségű ember bosszúját” testesíti meg, ami persze logikai képtelenség, hiszen nem írhatott Fodor annak idején csak azért rosszakat, hogy évtizedekkel később pályatársainak ártson.

A *Napló* a Magvető Kiadó *Tények és tanúk* sorozatában látott napvilágot. Van valami pikáns abban, hogy a Rákosi- és Kádár-korszak kontinuitását hirdető Király kötete az aczéli Magvető Kiadó eredetileg Kardos György által alapított, s nemrég újraindított sorozatának részeként jelent meg, mintegy manifesztálva a kontinuitás fogalmát. Tény, hogy az – ávós múltjától függetlenül – sokak által magasztalt egykori kiadóvezető meghatározó szerepet játszott a színvonalas próza, közte a kortárs magyar szépirodalom közreadásában. Az általa vagy közreműködésével indított sorozatok (*Elvek és utak*, *Gyorsuló idő*, *Magvető Zsebkönyvtár*, *Magyar Hírmondó*, *Nemzet és emlékezet*, *Rakéta Regénytár*, *Világkönyvtár*) kötetei gyakran tematizálták a közbeszédet, miközben helyet adott a szórakoztató irodalomnak is (*Albatrosz Könyvek*). A *Tények és tanúk* – némi szójátékkal két T a „három T”-ből – teret adott Fehér Lajos, Kádár Gyula, Schifferné Szakasits Klára, Vas Zoltán, Zolnay László emlékiratainak. E tekintetben a sorozat vállalható örökség.

A kötet megjelentetése kétségtelenül professzionális csapatmunka. A szerkesztő Soltész Márton mellett a sajtó alá rendezést Katona Ferenc és T. Tóth Tünde végezte, Agárdi Péter közreműködésével. Az angol nyelvű szövegeket Katona Ferenc fordította, Király Júlia lektorálta. Az életrajzi utószót Babus Antal írta.

A bőséges jegyzetapparátus a szöveg minden szegmensére kiterjed, sőt olykor a történeti rekonstrukció új távlatait is megvilágítja, pl. amikor egy esemény kapcsán két másik naplóíró erre vonatkozó szövegeit citálja (544). Az annotált névmutató révén nem kell ismételnünk az életrajzi adatokat vagy az olvasóval kerestetni az első előfordulást. Ettől még gyakran megjelenik az adott névhez tartozó jegyzet a lap alján is. Ebben érzékeltünk némi következetlenséget, bár valószínűleg az volt a cél, hogy a sok funkcióról ismert személyek esetében az éppen releváns poszt kiemelésével könnyítsék az azonosítást.

A szerkesztői előszó végén Soltész Márton felhívást intéz az olvasókhoz: „reméljük, hogy mindazt, aminek megfejtésére-okadatolására [...] nem jutott időnk, egyszer, egy második kiadás alkalmával pótolhatjuk; s hogy mindazok, akiket nem értünk el [...]”

megírják mindazt, amitől az a bizonyos második kiadás a mostaninál sokkalta pontosabb és gazdagabb lesz” (14). E felettébb rokonszenves óhajt komolyan véve az alábbiakban megadjuk a *Napló* sajtó alá rendezésével kapcsolatos észrevételeinket.

A megjegyzéseket négy csoportba soroltuk. *Javítandó* jegyzetről akkor beszélünk, ha annak szövegében érdemi tévedést fedeztünk fel. *Hiányzó* jegyzeten azt értjük, ha a naplóíró valamely lényegi állítását vagy tévedését kommentálni kellett volna. A *pontosítandó* jegyzetben csupán név- és dátumhiba fordul elő vagy kisebb kiegészítésre szorul. S végül *lehetséges* jegyzetek címmel foglaltuk össze azon javaslatainkat, amelyek egy esetleges második kiadás során megszívlelhetők.

Javítandó jegyzetek

(38) A Király által „Kállai kultúrpolitikai expozéja” címmel jelölt szövegrész forrása – a 30. jegyzettel ellentétben – nem *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a kultúra* című cikk, hanem a *Népszabadság* 1957. augusztus 4-ei számában megjelent *Az értelmiségről és kulturális politikánkról* című írás.¹⁰ Király tételei és fogalmai szó szerint megfelelnek a közlemény gondolatmenetének, míg a NOSZF-cikk alapvetően a szovjet kulturális fejlődésről szól. Bár a naplóbejegyzés az 1957. július 4-ei dátumhoz tartozik, a következő, augusztus 12-ei bejegyzést megelőzi, tehát – a szerkesztői előszóban ismertetett kronológiai zavarok miatt – nyilvánvaló, hogy Király az aktuális dátum feltüntetését elhagyva később írta hozzá.

(39) A lábjegyzet összekeveri Sötér István *Eötvös József* című könyvének két kiadását. A rövid, népszerű stílusú verzió alig több mint száz oldalon a Művelt Nép Könyvkiadó *Nagy Magyar Írók* sorozatában látott napvilágot, 1951-ben. Király azonban nem erre hivatkozik, hanem az Akadémiai Kiadónál 1953-ben megjelent monográfiára, amely Sötér nagydoktori disszertációja volt, s amelynek első része *A karthausi* címet viseli. Tehát éppen a Király által érintett témáról szól, s ezzel a szövegben Sötér bírálata is értelmet nyer.

(80) A 3. jegyzettel ellentétben Szirmait nem Aczél követte a KB-titkári poszton. Szirmai ugyanis ideológiai KB-titkár volt, s 1966. december 3-án Pullai Árpád váltotta. Aczél 1967. április 12-én kulturális KB-titkár lett Cseterki Lajos helyére lépve.

(134) A Komócsin-beszédhez tartozó 4. jegyzet téves. Király naplóbejegyzése 1965. október 10-ei, a forrásként megjelölt szöveg viszont jóval később, 1966. március 24-én hangzott el – bár tartalmilag kétségtelenül megfelel a hivatkozott fogalmaknak. Nyilván egy korábbi, hasonló tartalmú beszédről van szó.

(148) A Király által Aczélnek írt „ifjúsági beszéd” feloldása a 4. jegyzetben hibás. A kötetben megjelent *Társadalom – ifjúság – eszmények* című szöveg ugyanis nem egységes mű, hanem utólagos összeállítás Aczél három különböző felszólalásából, közte az 1970. február 18–19-ei KB-ülésén elhangzott előterjesztésből. Király januárban ez utóbbit készítette, erre utalnak a *Napló* február 16-ai és 18-ai bejegyzései. A KB-napirend *A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése* címet viselte.

10 Kötetben: KÁLLAI Gyula, *Szocializmus és kultúra*, Bp., 1962, 67–76.

(172) Király 1970 márciusában, az első Ady-könyve megjelenése előtt azon méltatlankodik, hogy mások kötetei az övénél jóval nagyobb példányszámot kaptak, s ennek alátámasztására meg is nevez három szerzőt. A 87–88–89. jegyzet megkísérli azonosítani a műveket, de sajnos az eredmény a kolofonokban szereplő példányszámok alapján nem igazolható. Keresztury Dezső hivatkozott munkája nem 7000, hanem 2700 példányban jelent meg. Nagy Miklós Kemény Zsigmond-életrajza 1972-es kiadású, s Király aligha utalhatott az övénél két évvel később megjelenő könyvre (amely egyébként 3200 példányban került ki a nyomdából). Valószínűleg az 1968-ban megjelent *Jókai* című kötetre utalt, amely a Szépirodalminál 4300 példányban látott napvilágot. A 4000-es szám itt sem stimmel, de közelít hozzá. Végül Veres Péter hivatkozott *Szárszó* című kötete egyrészt 1971-es kiadású, másrészt 8500 példányos. Véleményünk szerint Veres Péter 1968-as *Jelenidő* című könyvéről lehet szó, amely a Magvetőnél jelent meg, pontosan 3500 példányban.

(211) A 9. jegyzettel ellentétben Király nem volt sem elnöke, sem tagja az MTA Pedagógiai Bizottságának. Nem is lehetett, hiszen az az MTA II. Osztályához tartozott, elnöke ekkor Földes Éva volt. Minthogy Kornidesz KB osztályvezető-helyettesként tárgyalta Királlyal, feltételezzük, hogy az említett bizottság az MSZMP KB fél évvel későbbi, 1972. június 14–15-ei ülésén elfogadott, *Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai* című dokumentum előkészítésével függhet össze. Az MSZMP KB Titkársága 1972. március 27-én – vélhetően ugyancsak a készülő határozattal összefüggésben – több mint húsz oktatásüggyel foglalkozó személy nevét tárgyalta a személyi javaslatok napirend keretében, köztük Királyét.

(241) Véleményünk szerint Kovács András rendező nem a 87. jegyzetben megjelölt Lukács-dokumentumfilmjéről beszélgetett Király Istvánnal, hanem készülő *A magyar ugaron* című munkájáról. Ezt igazolja a szövegben említett 1919-es tematika (a film 1919 őszén játszódik), ráadásul a főszereplőt Ady eszméi lelkesítik. A filmet 1973. március 8-án mutatták be.

(304–305) A 10. jegyzet többszörösen hibás. Nagy Miklós haláláig, 1974. április 29-ig művelődésügyi (és nem kulturális) miniszter volt. Bár a Politikai Bizottság 1974. február 26-ai ülésének „személyi javaslatok” napirendjében már szerepelt a neve, az idegállapotával indokolt felmentési döntés fontosabb ügyek miatt elhúzódott. (Ne feledjük: márciusban került sor a pártvezetés legfelső szintjét érintő személyi változásokra: Aczél, Nyers és mások). Április 23-án a PB napirendre tüzte a Művelődésügyi Minisztérium szervezeti átalakítását, de Nagy Miklós a döntés végrehajtása előtt öngyilkos lett. Helyére május 13-án korábbi helyettese, Polinszky Károly lépett, majd június 21-én a tárcát kettéválasztották. Az oktatásit Polinszky vezette tovább, a Kulturális Minisztérium élére Orbán László addigi első miniszterhelyettes került. (A 347. lap 67. jegyzetében és az 521. lap 100. jegyzetében mindez már helyesen szerepel.) A két tárca 1980. június 27-én egyesült újra, Művelődési Minisztérium néven.

(366) A 110. jegyzet értelmetlen szöveggel utal vissza a 360–361. lapra.

(437) A Szerdahelyi disszertációját azonosító 115. jegyzet téves. Az értekezés címében a záró évszám nem 1975, hanem 1956, ahogyan ez az 510. lap 79. jegyzetében is szerepel. A hasonló című, de 1945–1975 periódusú megjelölés a könyvre vonatkozik

(egyik lektora Király volt). Ugyanakkor az 510. lap 79. jegyzete sem hibátlan. Az értekezés benyújtására nem 1977-ben került sor, hiszen Király már 1976. április 1-jén átadta opponensi véleményét (437).

(637) A 27. jegyzet szerint Kádárék csak 1981-től tartottak házvezetőnőt, bár nem zárható ki, hogy ilyen címen korábban is volt alkalmazottjuk. A valóságban 1956 decemberétől folyamatosan dolgozott náluk, sőt házuk alagsorában lakott egy házvezetőnő, az első alkalmazottat Eszternek hívták. 1981-től olyan bejárónőjük lett, aki már nem velük élt, ő a jegyzet szerinti Cs. Erzsébet, azaz Csepcsényi Jánosné.¹¹

(776) A 73. jegyzet Berend T. Iván 1988-as és 1990-es köteteire hivatkozik, de Király nem erre utalt, hanem Berendnek a Valóság 1988/1. számában megjelent *A magyar gazdasági reform sorsfordulója az 1970-es években* című tanulmányára. Berend megírta, hogy nem Aczél, hanem – Kádár megbízásából – Pál Lénárd KB-titkár kifogásolta a publikálást.¹²

(785) Berend T. Iván könyve véleményünk szerint nem a jegyzetben említett, két-szerzős *Európa gazdasága a 19. században*, hanem BEREND T. Iván, *Válságos évtizedek*, Harmadik, bőv., átdolg. kiad., Bp., 1987. Annál is inkább, mert a szerző az egyik megajándékozottnak, Juhász Gyulának a könyv bevezetőjében külön is köszönetet mond.

(903) Babus Antal életrajzi vázlatában a sárospataki Angol Internátus tandíja – Király egyik interjúja alapján – 1700 pengővel szerepel. Az emlékezés pontatlan, mert a teljes ellátásos tanulók internátusi díja az 1931/32-es tanévben évi 1400 P, 1932/33-tól 1300 P volt, amelyet négy részletben lehetett befizetni. A manzárdszoba ún. „jótéteményes” lakói csupán évi 100, később 120 pengőt fizetettek. A manzárdos Király István jó tanulmányi eredménye, illetve internátusi tanítóskodása okán igénybe vett tandíjmentessége, illetve tandíjkedvezménye két módon érvényesült, egyrészt az internátusi, másrészt az évi 102 pengős gimnáziumi tandíj vonatkozásában.

Hiányzó jegyzetek

(200–201) Király 1970. november 17-én Aczél referátumát véleményezi, s ennek kapcsán hivatkozik Kádár beszédére. Nyilvánvaló, hogy az MSZMP november 23-án kezdődő X. kongresszusának anyagairól van szó, s ezt jegyzetben jelezni kellett volna. Annál is inkább, mert Aczél ezen a kongresszuson lett PB-tag, tehát felszólalása jelképes értékkel bírt. Ez megjelent nyomtatásban, így ellenőrizhető, hogy Király észrevételei talajra leltek-e.¹³

(279) „A fenséges a nevetségestől csak egy lépésnyire van” – ezt Napóleon mondta. Ezt jelezni kellett volna, ahogyan másutt utalás történik Sztálin szállóigéjére (291).

(354) A Szovjet Irodalom című folyóirat kiadásáról szóló agitációs és propaganda bizottsági döntésről Király 1974. szeptember 17-én a szovjet nagykövetség délutáni fo-

11 Vö. MAJTÉNYI György, *Vezércsel: Kádár János mindennapjai*, Bp., Libri-MNL, 2012, 61.

12 Vö. BEREND T. Iván, *A történelem – ahogyan megéltem*, Bp., Kulturtrade, 1997, 277–278.

13 *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve: 1970. nov. 23–28*, Bp., Kossuth, 1971, 364–378.

gadásán a nagykövettől értesült. Utalni kellett volna rá, hogy az APB ülésre aznap délelőtt került sor (2. napirendként tárgyalták).

(495) Az 57. jegyzetben megjelölt Kádár-beszéd *Felszólalás a szocialista brigádvezetők V. országos tanácskozásán* címmel kötetben is megjelent.¹⁴

(652–653) Király két oldalon át összefoglalja az ideológiai konferencián szerzett benyomásait. Érdeemes lett volna azonosítani a rendezvényt. Az 1983. január 11–12-én rendezett tanácskozáson a bevezető előadást Aczél tartotta.¹⁵

(655–656) A Sára Sándor *Pergőtűz* című filmjének díjazása kapcsán Király körül kialakult feszültség megértéséhez a 8. jegyzetben jelezni kellett volna, hogy az 1983. február 11–16. között rendezett 15. Magyar Játékfilmszemlén ő volt a társadalmi zsűri elnöke, s a nyilvános vitán hosszan dicsérte a filmet.

(670) Az 1980. május 4-ei dátumhoz tartozóan Király a KB-ülésen uralkodó tanácsalanságról ír. Jelezni kellett volna, hogy az 1984. április 17-ei ülésről van szó, amelyen nemzetközi kérdések és a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése volt napirenden.

(682) Aczél számon kérte Király idő előtti eltávozását a közművelődési tanácskozásról. Az esemény megérdemelt volna egy jegyzetet, hiszen az 1974-es közművelődési párthatározat tízéves évfordulójára rendezték meg, 1984. október 4–5-én. A programon Aczél is felszólalt.¹⁶

(683) Király említi, hogy Aczél „készül délutáni nagy előadására”. A szóban forgó prezentáció az MSZMP Politikai Akadémiáján 1984. október 31-én tartott beszéde: *Művészetpolitikánk időszerű kérdései*. Nyomtatásban azonos címmel 1985-ben megjelent.¹⁷

(777) Király pontosan interpretálja Grósz Károlynak az ötvenes évekről vallott nézeteit. Érdeemes lett volna utalni arra, hogy ezek 1986 őszén hangzottak el Mester Ákos rádióinterjújában.¹⁸

(778) A 77. jegyzetben említett Brezsnyev-mű később kötetben is megjelent.¹⁹

(794) Jelezni kellett volna, hogy Kovács András filmrendező azért Király Istvánt kereste fel kérdésével, mert az 1988. február 7–11. között megtartott 20. Magyar Játékfilmszemlén Király a társadalmi zsűri tagja volt, s a 3. jegyzetben feltüntetett *Valahol Magyarországon* hivatalos versenyfilmként szerepelt.

(809) Megemlíthető lett volna, hogy Knopp András 1988 szeptemberében mégis művelődési minisztériumi államtitkár (azaz: első miniszterhelyettes) lett, így érthetővé válik Glatz Ferenc új miniszter vele kapcsolatos elbocsátó döntése (882).

14 KÁDÁR János, *A szocializmusért – a békéért: Beszédek és cikkek 1972–1978*, Bp., Kossuth, 1978, 514–528.

15 A konferencia anyag megjelent: *Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás: 1983. január 11–12*, szerk. SZIGETI Györgyné, Bp., Kossuth, 1983.

16 A konferencia anyaga megjelent: *Országos közművelődési tanácskozás 1984*, szerk. FODOR Péter, KORMOS Sándor, Bp., Múzsák, 1985.

17 Hosszabb részlete kötetben is közölve: ACZÉL György, *Szocializmus, nemzet, kultúra: Írások a kultúráról*, Bp., Kossuth, 1985, 401–420.

18 A szöveg megjelent: *Sorshelyzetek: Emlékezések az ötvenes évekre*, szerk. VÁMOS György, Bp., RTV–Minerva, 1986, 63–92.

19 L. I. BREZSNYEV, *Kis föld/Újjászületés/Szűzföld*, Bp.–Uzsgorod, Kossuth–Kárpáti, 1980.

(832) Király utal az „új vállalati igazgatóval” történő megbeszélésére. Ekkor Németh Jenő váltotta Siklósi Norbertet a Lapkiadó Vállalatról Pallas Lap- és Könyvkiadóra átkeresztelt cég élén.

Pontosítandó jegyzetek

(55) A szövegben és a 7. jegyzetben szereplő Nagy László nem csupán Kállai Gyula titkárságvezetőjeként kísérte Királyt, hanem mint az 1957. október 29-én Aczél vezetésével megalakult Kulturpolitikai Munkaközösség titkára.

(107) Király egy „elbűvölően kedves” könyvet akar lefordíttatni Simó Jenővel, akit a névmutató műfordítóként is megnevez (1027). Jelen esetben mégis inkább arról lehetett szó, hogy Simó ekkor a Móra Kiadó igazgatója volt.

(137–138) Párizsban „Miklósék” azonosítatlan személyként vannak jelölve, de még aznap felbukkannak Hubay Miklósék – a két Miklós alighanem ugyanaz.

(149) Az 5. jegyzet annyiban pontosítandó, hogy az MTA ekkor nem volt köztestület. Ez a jogi személy típus 1993-ban került be a Ptk-ba.

(157) A Művelődési Minisztérium neve 1970-ben (1974-ig) Művelődésügyi volt.

(166) A TMB-t magyarázó 66. jegyzet helyes, csak éppen a rövidítést nem oldja fel: Tudományos Minősítő Bizottság.

(169) Sík Csaba neve nem szerepel a névmutatóban és azonosítatlanként sincs jelölve.

(171) A szövegben szereplő Szent-Iványinak a névmutatóban is csak a vezetéknéve található, azonosítatlanként kellett volna jelölni.

(196) A 144. jegyzetben Csanádi miniszteri tisztségének neve helyesen: közlekedés- és postaügyi.

(213) Az Irodalomtudományi Szakbizottsághoz a 14. jegyzetben megadott magyarázat helyes, de jelezni kellett volna, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság egyik testületéről van szó.

(414) Nemeslaky és Nemeslaky néne mint azonosítatlan személyek vannak jelen a *Naplóban*. Véleményünk szerint a 391. és 1010. oldalon szereplő Nemeslaky Tivadar kohó- és gépipari miniszterrel, országgyűlési képviselővel, KB-taggal, valamint feleségéről lehet szó.

(433) A 101. jegyzetben hivatkozott Háty Gyula-cikk címe helyesen: *Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?*

(448) A 142. jegyzettel ellentétben Jurij Andropov 1967–82 között vezette a KGB-t, 1961-től volt SZKP KB-tag, 1967-től PB-póttag, 1973-tól PB-tag. Az adatok a névmutatóban is hibásak (942).

(449) A 145. jegyzetben, továbbá az 507. oldalon és a névmutatóban (954) egyaránt hibásan szerepel a Santiago Carillo név, amely helyesen: Carrillo.

(482) A 24. jegyzetben és a 499. lap 63. jegyzetében megjelölt Aczél-cikk részlete kötetben kétszer is megjelent.²⁰

²⁰ Aczél György, *A kor, amelyben élünk*, Bp., Kossuth, 1979, 5–16; Uő, *Folytatás és megújulás: Válogatott kulturpolitikai írások*, Bp., Gondolat, 1980, 476–485.

(494) Király 1977-ben Musztaj Karimról ír, aki a következő oldalon Musztai Karim. Az első a helyes. A baskír író a Szovjet Irodalom 1989/2. számában Mosztaj Kerimként publikált, a szerkesztő azonban jelezte, hogy neve más átírásban Musztaj Karim.

(517) A 93. jegyzetben említett Polinszky Károly nem oktatásügyi, hanem oktatási miniszter volt.

(551) A 146. jegyzet félreérthető: Király István a pataki Angol Internátusban mai fogalmaink szerint nem tanította, hanem korrepetálta a nála két évvel idősebb Szathmáry Lajost. A 766. lap 46. jegyzetében Király munkája már árnyaltabb kifejezéssel, házitanítóként szerepel.

(633) A néhány évig belügyminiszter, majd miniszterelnök-helyettes, előtte és utána sokáig Veszprém megyei párttitkár neve helyesen Pap János és nem Papp. A hiba előfordul a 636. oldalon és a névmutatóban (1015) is, ahol a két kormánytisztviselő nem szerepel.

(669) Király szövege helyes, mert Alfred Hitchcock *The Wrong Man* című filmjét nálunk *Tévedés* címmel mutatták be. Csak az utóbbi években terjedt el a 11. jegyzetben szereplő *A tévedés áldozata* címvariáns is.

(1034) Székér Gyula funkciói közül kimaradt a legmagasabb: 1975–80 között miniszterelnök-helyettes volt.

(1071) A felső fényképhez tartozó, a személyeket balról jobbra megnevező névsorban Katona Imre és Trautmann Rezső felcserélődött.

Lehetséges jegyzetek

(45) Király egy irodalomtörténet-írási értekezlet kapcsán jegyezte fel: „Miért tűzik most újból a Mikszáthot műsorra?” A 42. jegyzet ehhez magyarázatot keres és helyesen közli Mikszáth-monográfiájának kiadástörténetét. Mégis hadd vessük föl a kérdésnek egy további lehetséges értelmezését! A Bisztray Gyula és Király István által szerkesztett *Mikszáth Kálmán összes művei* kritikai kiadás sorozat 1. kötete a kolofon szerint 1956. február 8-án érkezett a nyomdába. A továbbiak kb. kéthavonta követték, a 7. kötet 1957. május 24-én. Ekkor azonban több mint fél éves szünet állt be, s a 8. kötet csak 1957. december 20-án, a naplóbejegyzést megelőző napon került sajtó alá. Elképzelhető, hogy az értekezleten valaki a sorozat megszakadását vélte, és Király emiatt háborgott.

(46) A Csepel munkásmozgalmának emléket állító játékfilmre vonatkozó, 46. jegyzetben említett politikai szándék részben megvalósult, bár Karinthy Ferenc végül nem írt ilyen témájú filmet. Máriássy Judit forgatókönyve alapján 1959. április 2-án mutatták be Máriássy Félix *Álmatlan évek* című filmjét, amelyben csepeli munkássorsokat ábrázolt.

(73) Király Sötér Istvánnál jár nagydoktori fokozata ügyében. Jelezni lehetne, hogy Sötér ekkor az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának titkára (azaz vezetője, mert elnöki poszt nem létezett) volt, e minőségében pedig az ügyben illetékes.

(80) Szirmai Istvánnak az írószövetség ünnepi ülésén elhangzott beszéde hallgatóság előtti tesztelés lehetett, mert másfél hónappal később, 1962. február 19-én bővebben, nyilvánosan is elmondta az MSZMP Politikai Akadémiáján *Az SZKP XXII. kongresszu-*

sának hatása ideológiai munkánkra címmel. A beszéd 1962-ben önálló füzetben, később kötetben is megjelent.²¹

(83) Király Tolnai Gáborral tárgyal akadémiai doktori fokozatának ügyében. Jelezni lehetne, hogy Tolnai – aki az előző, de még ezen az oldalon is – mint a Kortárs leköszönő főszerkesztője szerepel, ebben a kérdésben a Tudományos Minősítő Bizottság titkáráként volt illetékes. A „törvényes úton lehetséges” eljárás pedig azt jelenti, hogy – az akkori jogszabály alapján – a munkahely szerint illetékes miniszter és az MTA elnöke közösen javasolhatta a TMB-nek a doktori fokozat értekezés benyújtása és megvédése nélküli odaítélését.

(84) A 17. jegyzetben Aczél Tamás – Méray Tibor *Tisztító vihar* című könyve kapcsán utalni lehetne arra, hogy a mű először 1958-ban Párizsban angolul jelent meg, majd 1961-ben Londonban magyar nyelven. Király nyilván ez utóbbit kapta meg.

(212) Hír terjed arról, hogy Király rektor lesz. Az ELTE-n 1972 nyarán valóban lejárt Nagy Károly megbízása, de a posztot végül Ádám György követte.

(254) Brezsnyev budapesti látogatására 1972. november 27. és december 1. között került sor.

(302) Sánta Ferenc szerint Kádár 1974. február végén Moszkvában járt, ahol „parancsra” tudomásul vette, hogy a reformszárnyat (Aczél, Fehér, Nyers) menesztenie kell. Érdekes, hogy erről az útról sem a *Magyar Külügyi Évkönyv*, sem Huszár Tibor könyve nem tud.²²

(308) Király a hajóúton az újvidéki várat dicséri. A Duna jobb partja azonban másik település, a helyes megnevezés: péterváradai vár.

(425) 1976. február 29-én Pozsgay, még miniszterhelyettesként, egy vacsoratársaságban kifejtette néhány kultúrpolitikai elképzelését. Jelezni lehetne, hogy láthatóan miniszteri kinevezésének biztos tudatában beszélt, amelyre fél évvel később sor is került.

(440) A szerző Kovács András *Labirintus* című filmjének téma-háttéréként Tömpe András politikus öngyilkosságát véli felfedezni. Érdekes, hogy ilyen összefüggést sem a filmtörténetesek nem látnak, sem memoárjában a rendező nem utal rá.²³

(449) A Santiago Carrillóra vonatkozó 145. jegyzet kiegészíthető a magyarul a Kossuth Könyvkiadó „zárt” sorozatában megjelent fő művével: *Az „eurokommunizmus” és az állam*.

(525) Király egy 1977-es társasági beszélgetésről beszámolva jól ragadja meg Rényi Péter gondolatait a szövetségi politikáról és az ideológiai vitákról. Ezt igazolja, hogy Rényi következő, 1980-ban megjelent könyve a *Vita és szövetség* címet viselte.

(625) A 3. jegyzethez hozzáfűzhető, hogy Aczél azért beszélhetett ilyen nyíltan az átadás előtt egy hónappal az 1980. évi Állami és Kossuth-díjakról, mert Szabolcsi mellett a másik két jelenlevő, Király és Pándi a díjakat már évekkal azelőtt megkapták.

(633) A 17. jegyzetben jelezni lehetne, hogy Király összecserélte az *Apokalipszis most* című film szereplőit. Marlon Brando az őserdőben birodalmat alapító amerikai ezredes alakítja, s nem az őt megkereső főhőst; ez utóbbi Martin Sheen.

21 SZIRMAI István, *A kommunista eszmék győzelméért*, Bp., Kossuth, 1963, 146–184.

22 Vö. HUSZÁR Tibor, *Kádár János politikai életrajza*, Bp., Szabad Tér–Kossuth, 2003, 2, 250–254.

23 Vö. KOVÁCS András, *A szerencse fia: Epizódok egy filmrendező életéből*, Bp., Kossuth, 2016.

(634) A 19. jegyzetben jelezni lehetne, hogy Columbo a filmben nem alhadnagy, hanem hadnagy.

(676) Király sajnálja, hogy Szádeczky-Kardoss Elemér 1984 augusztusában meghalt, s így nem tudhatta meg tőle az erkölcsi kérdések kvantifikálásnak módszerét. Jelezni lehetne, hogy Szádeczky erről (is) szóló könyve posztumusz megjelent: Szádeczky-Kardoss Elemér, *Bevezetés a ciklusszemléletbe*, Bp., 1986.

(699) A 12. jegyzetben Aczél György bukását magyarázó szöveg félreérthető. Formálisan ugyanis nem „Kádár leváltotta”, hanem a XIII. pártkongresszuson megválasztott Központi Bizottság nem jelölte KB-titkárnak. De – mint a jegyzet is írja – továbbra is a PB tagja maradt, tehát visszalépése nem tekinthető abszolút bukásnak.

(807) Király 1988. július 20-án olvasta el Ribakov *Az Arbat gyermekei* című regényének első részét. „Bestsellernek” tartja, nincs róla jó véleménye. Indokolt lenne jelezni, hogy a mű a Szovjet Irodalom 1988. júliusi és augusztusi számaiban látott napvilágot. A két folyóiratszám kizárólag a regényt közölte, ilyenre addig nem volt példa.

(835) Az új pártfolyóiratról szóló bekezdéshez tartozóan említeni lehetne, hogy később éppen fordítva történt: a Pártélet helyébe lépő Új Fórum főszerkesztője Szerdahelyi István lett, Balogh Ernő a Kritikát kapta. A téma a 847. oldalon visszatér, de az Új Fórum elnevezés először csak a 850. lap 79. jegyzetében szerepel.

(876) Az MTA közgyűlésen tárgyalt rehabilitációs folyamat megérdemelné némi magyarázatot. 1989. május 9-én az MTA közgyűlése hatálytalanította azokat a rendelkezéseket, amelyek az Akadémia 1949. évi „átszervezése” miatt megfosztották tagságuktól a testület java részét, továbbá érvénytelenítettek néhány egyéb kizárást. Összesen 146 tudós tagságát állították helyre, akik közül tizenegyen megérték megkövetésüket. A közgyűlésről lásd a Magyar Tudomány 1989/6. számát.

(1016) A névmutató félreérthetően fogalmazva azt sugallja, mintha Pécsi Ferenc öngyilkosságát az MTV éléről történt leváltása okozta volna, pedig nem elbocsátották, hanem az MTI-be tért vissza vezérigazgató-helyettesnek. Halálát régóta fennálló elmezavarai idézték elő.

Király István kivételes műveltségű és érzékenységű tudós volt, aki ismerte és átélte a 20. század második fele magyar történelmének ellentmondásos viszonyait. Szavának, állásfoglalásának azok körében is súlya volt, akik nem értettek egyet vele. Igyekezett úrrá lenni korának szellemi kihívásain, bár ebben csak átmeneti sikereket érhetett el. Végtere is – a rendszerrel együtt – kudarcot vallott. Nem szabadulhatott a kontinuitás fogságából: a Magyar Köztársaság kikiáltása előtt négy nappal, 1989. október 19-én hunyt el.

A *Naplóra* is érvényesen írta le 1976-ban: „Minden írást úgy kell tekinteni, mint palackba zárt üzenetet. Hátha kihalásszák. S noha lehet, hogy örökre a tengerben marad, mégis úgy kell megírni, mint amit kihalász egyszer valaki, s meg kell hogy találja benne az életüzenetet.” (415.)

Király István feljegyzései ilyen „életüzenetek”. Árnyaltabbá teszik azt a képet, amelyet nyomtatásban megjelent művei alapján és a kortársak visszaemlékezéseiből eddig ismertünk.

Knapp Éva: Martin von Cochem Magyarországon. Második rész. Pótlások és kiegészítések az első részhez. Jó illatú kis rózsáskertek. Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskertje

Zebegény, Borda Antikvárium, 2016 (Régi Magyarországi Vallásos Nyomtatványok), 268 l.

Knapp Éva könyve valódi *szép könyvként* ragadja meg olvasója figyelmét, még azelőtt, hogy tartalmát szemrevételeznék: öröm belefeledkezni az igényes megoldásokba, rácsodálkozni a kiváló minőségben készített képanyagra. A kötet ugyanis, a Borda Antikvárium kiadványaihoz méltón, a legkifinomultabb bibliofil igényeket is messzemenően kielégíti. A papír színe és minősége, a képanyaggal is harmonizáló, tetszetősen klasszicizáló betűtípusok (Minion és Myriad), a jegyzeteket a tanulmányszöveg testébe, a lapszélre és a lapaljra helyező stílusosan archaizáló oldaltükör mind-mind gondos, értő, szemmel és szívvel látó előkészítést bizonyítanak. Olvasói-befogadói szempontból is igencsak helyénvalók, hiszen a tudományos apparátus illetően elrendezésének nem pusztán grafikai-esztétikai funkciója van. A némelykor meglehetősen hosszúra sikerült jegyzet nem „nyomja el” a főszöveget, noha van, amikor szinte terjedelmesebb annál. Ez a fajta tördelés a kétféle szövegforma viszonyára is szemléletesen ráutal. Ami apróbb betűvel oldalra, alulra, belülre került, az több, mint a gondolatmenet információhordozó függeléke. Főszöveg és apparátus bizony szervesen összetartozik, egy-egy jegyzet pedig felér egy kisebb exkuzussal.

A *Jó illatú (kis) rózsáskert(ek)* persze a sorozat két évvel korábban napvilágot látott első részével együtt alkot kerek egészet, amit a közös főcím is kifejez: *Martin von Cochem Magyarországon*. (A lezártágot sugalló *kerek egész* szintagmát csak óvatosan írhatjuk le: ha valamire, akkor

például bibliográfiára nagy könnyelműség rámondani, hogy befejezett.) Az lehetne a benyomásunk, hogy egy igen speciális, éppenséggel szűk téma feltárására vállalkozik a két kötet, hiszen a látszat szerint egy 17. századi kapucinus szerző, Martin Linus vagy ismertebb nevén Martin von Cochem kegyességi műveinek magyarországi recepcióját tekinti át tanulmányok és a kiadástörténetet számba vevő bibliográfia révén. A vállalás volumenét az első kötet tanulmányának bevezetése jelezte, amikor, bár hiányként regisztrálta „a kérdéskört részleteiben, a műfajt [vagyis az imádságirodalmat – G. Cs.] az egykori európai történeti és irodalmi kapcsolatrendszerével együtt megközelítő elvi-elméleti alapvetés[t]”, ugyanakkor azonban korainak tartotta egy „ilyen sokrétű, kiterjedt módszertanú vizsgálat” elkészítését, miközben alapkutatások elvégzését sürgette. (KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon: Első rész. Mennyei követek. Len kötelecske. Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve*, Zebegény, Borda, 2014, 11.)

Az első rész alaposan megérvelte e kijelentést, a második pedig talán még az előzőnél is látványosabban illusztrálja, milyen messzire vezet akár egyetlen imádságoskönyv-család kapcsolatrendszerének felfejtése, vagy a szövegátvételek és -változatok labirintusában való eligazodás. Hogy pedig e megállapítás mennyire nem új felismerés eredménye Knapp Éva kutatói tapasztalatában, azt az *Officium Rákóczianum* kapcsán közel két

évtizeddel korábban írottak mutatják. E 17. századi imádságoskönyv kapcsán hívja fel a figyelmet egy olyan szempontra, amittől nem jó eltekinteni, hogy ti. az egyazon (vagy nagyon hasonló) cím alatt megjelent kiadások sora többnyire „a viszonylag állandó szerkezeti keretben rendkívül változó tartalmú szövegegyüttest takar.” (KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története I.*, MKsz, 1997, 149.)

A *Martin von Cochem Magyarországon* második részére térve immár: a sorozat koncepciójának megfelelően a három nagyobb egységre tagolt, egységenként tanulmányból és bibliográfiából álló munka először a 2014-es kötet megjelenése óta előkerült 18. és 19. századi additamentumokat, azaz pótlásokat és kiegészítéseket tartalmaz (összesen tízet), gondosan megkülönböztetve e két kategóriát. Így regisztrál és ír le például egy addig példányból nem ismert, utóbb előkerült 1720-as *Len kötelecske* edíciót (3. szám), vagy három, magángyűjtemény részét képező, bibliográfiailag nem ismert *A' két atyafi Szent Szűznek Gertrudis és Mechtildis Imádságos Könyvének* kiadását 1826-ból (19a), 1835-ből (23a) és 1844-ből (29a).

A voltaképpeni Második rész a *Jó illatú kis rózsás kertek* címet viseli, és első lépésben az első kötetben feltárt, Ágoston Péter által fordított, *Mennyei követek*, *Len kötelecske*, illetve *Az két atyafi szent szűzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* címen napvilágot látott Martin von Cochem mű 1845–1911 között 21 kiadást megért változatait követi nyomon. A szimpla kiadástörténeti narrációt „mindössze” az bonyolítja, hogy ezek a könyvek „*Jó illatú kis rózsás kert*” címen, valamint ennek változatain” (23) jelentek meg. A régóta népszerű műnek adott új cím egy szinte azonosan, *Jó illatú rózsás kertnek* nevezett, és

Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca által összeállított imádságoskönyv sikerének tulajdonítható. Ez utóbbi könyv sikere pedig – ahogyan azt Knapp Éva a továbbiakban felfejti – nagy számú újabb *Jó illatú rózsás kert* című, de az eddigiektől tartalmilag eltérő imádságoskönyv megjelenéséhez vezetett. A *kis rózsás kert*, a *nagy rózsás kert*, az *ájtatossági virágokkal felszerelt új rózsás kert* vagy az *illatozó rózsás kis kert* felbukkanása egy-egy imakönyv címében az eladhatóság védjegyévé vált, anélkül, hogy az egyes kötetek tartalma kapcsolatban állna a Sigray Erzsébet Róza által fordított és szerkesztett *Jó illatú rózsás kert*tel. A címbeli rózsás kert-metaphora tehát három imakönyv-családot „rejtethet”: Martin von Cochem-, Sigray Erzsébet Róza-féle, illetve valamely tőlük független összeállítást.

A könyv- és kiadástörténeti nyomozás e fejezetét a 21 tételes, az egyes edíciókat részletesen leíró, s a bevett szokáshoz igazodva a címlapokat is tökéletes reprodukcióban közlő bibliográfia zárja. A regisztrált tételek túlnyomó többsége korábban bibliográfiailag ismeretlen kiadás, jóllehet közülük több is megtalálható különféle köz- és magángyűjteményekben.

Knapp Éva jelen művének harmadik terjedelmes egysége, a probléma belső logikájához igazodva, Sigray Erzsébet Róza „Martin von Cochem egy német nyelven megjelent munkájának beható ismeretében készült” (67) *Jó illatú rózsás kertjével*: a munkával magával és annak kiadástörténetével foglalkozik. Az először 1703-ban megjelent kiadásról Szabó Károly híradásának köszönhetően van tudomásunk (RMK I. 1664), akinek leírása szerint a pozsonyi Rakovszky-könyvtárban található (és mára már elveszett vagy lappangó) nyolcadrét könyvecske a Kálnoki Sámuel erdélyi kancellárhoz címzett ajánlás

végén aláírásképpen adja meg a fordító nevét és rendi hovatarozását: „Sz. Clara Szerzetibül valo erdemetlen Szerzetes Elisabetha Rosa Sigray”, művéről pedig annyit árul el, hogy szövegei „mindenes-tül Németbül forditattak Magyar nyelvre” (68). (Schwarcz Katalin szerint a kancellár unokája, Kálnoki Hedvig és Sigray Erzsébet Róza klarissza rendtársak voltak Pozsonyban, e kapcsolat révén támogathatta Kálnoki Sámuel a kötet kiadását; hivatkozás: 74.) A későbbi kiadások sem az ajánlást, sem fordító nevét nem adják meg, de több mint kétszáz éven át örökítenek tovább „magyar nyelvre fordított XVII. századi áhitati szövegeket” (68). Olyan szövegeket, amelyek „a használat elmélkedő olvasásra, valamint a képzelet és az érzelmek mozgósítására ösztönző elbeszélő áhitati stílust” (68–69) képviselnek, és amelyek befogadásának fő periódusa meglepő módon nem a 18., hanem a 19. század meg a 20. eleje volt, amikor „két évet sem kellett várni egy-egy újabb kiadás megjelenésére” (69).

Knapp Éva tanulmánya felkutat minden elérhető adatot, ami a fordító személyének, életrajzának, működésének tisztázására elérhető, és a tőle megszokott körültekintéssel, módszertani alaposággal nyomozza ki – a szó szoros értelmében nyomozza, hiszen igen kevés a rendelkezésére álló információ – Sigray fordítói műhelyének titkait. E feltáró munkába az olvasókat is beavatja, hiszen vissza-visszatérő motívum a kutatás mozzanataira történő reflexió, ez által végigvezet azon a folyamaton, amelyen át eredményre jut, vagy éppenséggel nem bizonyulnak célravezetőnek a sejtései. A német imádság-irodalom ismeretében megállapítja például, hogy „Sigray az imádságoskönyv élére egy tetszetős német típuscím magyar fordítását választotta” (84), megvizsgálja tehát a 17. századi *Rosengarten*et, azonban arra

a következtetésre kell jutnia, hogy közülük egyik sem egyezik Sigray munkájának szövegeivel, a forráskeresésben tehát más úton kell elindulnia (85). A ma ismert 1713-as kiadás címlap-verzóján található „árulkodó” – címként vagy alcímként funkcionáló – utalást vallatja meg, eszerint a hozzá tartozó szerkezeti egység („A' Jesus Szentséges szívéhez Való Officium Letania”, 85) elhelyezéséből azt sejtetheti, hogy azt az első kiadás még nem tartalmazta. A korai *Jézus szívetisztelet* devóciós szövegei között kezd tehát keresni, és jut el Jean Croiset (1656–1738) francia jezsuita 1691-es munkájának egy német adaptációjához. Az ugyancsak jezsuita Bernhard Sonnenberg (1643–1702) 1695-ben megjelent *Neue vom Himmelgesandte Andacht gegen dem Göttlichen Herzen Jesu Christijét* fordítja részleteiben magyarra Sigray. A fordítás, kivonatolás eljárásait módszeresen bemutatja, illusztrálja Knapp Éva tanulmánya. Az árnyalt elemzés minden részletére itt nem térhetünk ki, egy sommás összegzést azonban az ott olvasottak alapján talán tehetünk: eszerint Sigray a forrásmű prózai részét pontosan, hűségesen adja vissza magyarul, míg a német verses himnuszok négystrófás, szakaszonként háromsoros formáját három versszakos, szakaszonként négy soros formában ülteti át. Fontos a vizsgálat tanulsága, ezért ezt idézzük: „Így, bár a sorok száma (12) változatlan maradt, a költemény belső dinamikája megváltozott [...], nyelvileg átalakult a szöveg” (91.)

Sigray összeállításából kiindulva keres vissza azután a német anyagban olyan rövidebb terjedelmű nyomtatványokat, amelyek a *Jó illatú rózsáskert*ben is megtalálható szentekhez intézett hosszabb áhítatokat tartalmaznak, illetve átnézi a 17. század második felének legkedveltebb (nagy példányszámban és több kiadásban megjelent)

imádságoskönyveit. Így sikerül azonosítania többek között az 1713-as kiadás Avilai Szent Teréz-officium, -litánia és -imádságának 1660 körüli, szerzői név nélküli német forrását (96), Wilhelm Nakatenus (1617–1682) jezsuita igen népszerű *Himmlisch Palm-Gärtlein*ját 1662-ből, és természetesen a klarissza körökben amúgy is ismert Martin von Cochemet. A kapucinus szerzetesre vonatkozó szálak azonban nemcsak Ágoston Péter fordítása felé vezetnek (bár a *Mennyei követek* néhány imádsága átkerült a *Jó illatú rózsáskert*be is, 103), hanem 1703 előtt megjelent német nyelvű *Gertruden-Buch* kiadások is képbe kerülnek, közelebről ennek egy 1696-os nürnbergi kiadása, amelyből tizenkilenc magyarra fordított szöveg található a *Jó illatú rózsáskert*ben (106). Knapp Éva a szövegátvételek mikéntjét aprólékosan letapogatva állapítja meg, hogy Sigray többször is visszatért e műhöz, amely „nem egyszerűen egy szövegforrás volt a többi között, hanem az alapvető szerkezeti és tartalmi minta a *Jó illatú rózsáskert* összeállításához” (108).

A *Jó illatú rózsáskert* forrásainak feltérképezése után a kutató Sigray Erzsébet Róza kötetszerkesztői és imádságszerzői tevékenységére összpontosít. Ebben a tekintetben a klarissza apáca viszonylagos önállósága mellett Martin von Cochem alapvető hatása emelkedik ki (116–118).

Az edíciókat a 20. századig figyelemmel követő kiadástörténeti fejezet részint a *Jó illatú rózsáskert* keresetségéről győz meg, részint egyfajta „használati tipológiát” is felállít: a nyolcadrét kiadások nagyobb számát a negyedrétiükéhez viszonyítva a kisebb méretűek jobban szállítható és zsebben hordozható voltával magyarázza. Az elemzés az egyes kiadások bővítéseire is kitér, külön kiemelve Zsihovics Ferenc

(1817–1873) 1844-es, az akkori élőnyelvhez igazított, részben átszerkesztett és bővített kiadását (122–123), amely azonban valamilyen ok miatt magányos különlegesség maradt, hiszen 1845-től „a korábbi tartalommal és szövegekkel kerültek ki a sajtó alól az újabb kiadások 1854-ig” (123).

A kiadástörténet egyik fontos tanulsága az, hogy a legkorábbi, szöveg szerint ismert 1713-as edíció az 1913-as utolsó megjelenésig sem szerkezeti, sem tartalmi szempontból nem változott meg lényegesen: e jelenség pedig komoly kihívás elé állíthatja a korszakolási reflexeinket. Az a tény, hogy egy, a 18. század elején összeállított imádságoskönyv kétszáz éven át eladható tudott maradni és eredeti funkciója szerint hasznosult, miközben a használók egymást követő nemzedékeinek ízlése, gondolkodása, talán kultúrája is erős átalakuláson ment át egyébiránt, nemcsak a szakrális szövegek konzerváló tekintélyét mutatja, hanem a korszakhatárok problematikuságát is felveti. Illetve annak az ellentmondásnak a feltárására is ösztönzést nyújthat, ami a hitgyakorlás és a „civil élet” közötti stíluskülönbségben egyre inkább megfigyelhető nagyjából a 19. századtól kezdve.

Talán e rövid ismertetésből is láthatóvá vált, hogy egy szűknek látszó téma mélységben való, több tudományterület módszereit hasznosító feltárása milyen szerteágazó, általános érvényű tanulságokat hordoz. Knapp Éva könyve eddig bejáratlan utakon kalauzolta olvasóját, és új irányt mutat a kora újkori imádságirodalom további vizsgálatához. Érdeklődve várjuk a további kutatás eredményeit, egyúttal a sorozat elkövetkező kötetét.

Gábor Csilla

Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Pintér Márta Zsuzsanna: Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból: Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815)

Budapest, Protea Kulturális Egyesület, 2016, 173 l.

Mártonfi József erdélyi püspök neve ugyan szerepel a nagyobb írói lexikonokban, de tevékenységét egyáltalán nem, vagy hiányosan tárgyalta az irodalom- és művelődéstörténet. Pintér Márta Zsuzsanna 2016-ban megjelent kötetében a püspök pályájának irodalmi vonatkozásait tárja fel.

A cím is hangsúlyozza, hogy az irodalomtörténet egy elfeledett alakjáról van szó. Mártonfi püspök életéről és munkásságáról egyetlen összefoglaló mű jelent meg (GYÖRGY Lajos, *Fejzetek Mártonfi József erdélyi püspök [1746–1815] életrajzából*, s. a. r. FEJÉR Tamás, Bp., METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009). Pintér Márta munkájában György Lajos monográfiájának hiányzó részét pótolva, az erdélyi püspök irodalmi – költői, drámaszerzői, mecénási – működésére helyezi a hangsúlyt, újabb eredményeket gyűjtve össze. A püspök irodalmi tevékenységével is számot vető vizsgálat ezidáig nem történt meg, feltáratlanok voltak a szükséges források. A kötet Mártonfi irodalmi szerepvállalását összes szépirodalmi művének felhasználásával mutatja be. A már kiadott szövegek mellé újonnan megtalált forrásokat társít, ezzel teljesebbé téve a püspök személyéről és munkásságáról kialakult képet.

A kötet két fő részre oszlik. Az első összefoglalja a Mártonfival foglalkozó eddigi kutatásokat, s művei kiadásának történetét is felvázolja. Részletesen ismerteti életrajzát, mecénási tevékenységét, költői, drámaírói és -fordítói működését. Összegzi a Mártonfi-kutatás jelenlegi állását, bemutatja az eddigi eredményeket. Többször utal Vulkán Virág még kiadatlan,

Mártonfit témájául választó disszertációjára és az abban közölt Mártonfi-levelekre.

A második rész egyfajta szövegyűjtemény, itt találjuk az erdélyi püspök összes magyar nyelvű versét, *Salamon* című drámafordítását, egy prédikációját, valamint Révai Miklóshoz írott leveleit. Ez utóbbiak közül az első megjelent nyomtatásban a Magyar Hírmondóban, a további 15 levél azonban eddig csak kéziratban volt fellelhető, és számos új információval, adalékkal szolgál Mártonfi mecénatúrájához. A leveleket az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi, ahova Révai kéziratok hagyatékával együtt kerültek.

A Révainak címzett levelek mellett a másik, ez idáig nem ismertett forrás, amely az új Mártonfi-kutatás gerincét jelenti, a püspök 193 levél terjedelmű tanári jegyzete, amelynek részeként négy latin nyelvű drámaszöveg is fennmaradt. A kolligátum a kolozsvári „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtár különgyűjteményében található. Szerzője nincs feltüntetve, a kézírás és évszámok, helyszínek egyezése alapján sikerült azonosítani.

Pintér Márta a püspök életrajzát azokkal az új elemekkel egészíti ki, amelyek a drámakutatás során kerültek elő. Így kiderül, hogy Mártonfi szerepelt egy Szent Ferenc életéről szóló színdarabban a csíksomlyói ferenceseknél. Majd összegyűjti, hogy melyek voltak azok az élmények, amelyek Mártonfit saját *Salamon*-fordításának elkészítésére ösztönözték. Kiemeli, hogy a székelyudvarhelyi gimnáziumban tanította Lestyán Mózes, aki lefordította Andreas Friz fiatakori *Salamon*-drá-

máját. Másik jeles tanára Illei János, aki szintén drámaíró, írt egy önálló *Salamon*-drámát, amelyet 1759-ben a székelyudvarhelyi gimnázium grammatikai osztálya mutatott be. Az eseményen valószínűleg Mártonfi is jelen volt.

A kötet szerzője az életrajzot új adatokkal teszi árnyaltabbá azzal is, hogy felsorolja a személyeket, akik üdvözlő versekkel és beszédekkel köszöntötték Mártonfit erdélyi püspökké való kinevezése alkalmából. Két névnapi köszöntőt fedezett fel, amelyeket a püspökhöz intéztek, ezek közül az egyiket teljes terjedelmében közli.

Az életrajz lezárásaként egy magyar nyelvű gyászverset idéz, amelyet Mártonfi halálára írtak. A sorok a püspök költő, tudós voltát hangsúlyozzák: „Eg'gy, a' Magyar Nyelv ékesidésiert / Élt, halt magyar szív! 's önn' Helikonnyaink' / Diszét Nagyittó, Ritka Lantos [...]”. Pintér Márta ezekkel a Mártonfiról szóló, a korabeli közvéleményt tükröző költeményekkel vezeti be a következő fejezeteket, amelyek a tudós, a mecénás, a költő, és a drámafordító Mártonfit állítják elének.

A tudós püspököt Révaival folytatott, nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozó levelezése alapján mutatja be. Tudományos témák tűnnek fel Aranka Györggyel, Cserey Farkassal való levélváltásában, valamint többen küldték hozzá műveiket véleményezésre; cenzorként is működött.

A mecénás Mártonfi alakját Kazinczy levelein keresztül idézi fel, aki két ízben említi a püspököt mint költőt, valamint megemlékezik gazdag gyulafehérvári bibliotékájáról. Cserey Farkas Kazinczyval való levelezéséből is közöl részleteket. Ezekből szintén az derül ki, hogy Mártonfi korának jelentős mecénása volt.

Révai és Mártonfi kapcsolatát levelezésük elemzésén keresztül bontja ki a szer-

ző. A tudós püspök Révai pártolója volt, a személyes támogatáson túl vállalta könyve kiadásának költségeit is. Ugyanakkor Révai avatta Mártonfit költővé – közölte verseit a Magyar Hírmondóban, valamint a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* című kötetben. Tudósként is számított rá, véleményt kért tőle *Grammaticájáról*. Révai és Mártonfi kapcsolatának elemzése jól érzékelteti a püspök különböző szerepvállalásait: a Révaival való levelezésben egyaránt jelen van mint mecénás, barát, tudós és költő.

Mártonfinak a kötetben közölt leveleiből sok érdekesség derül ki. 1794. május 8-án kelt levelében például reflektál saját költői tevékenységére: nem akar költővé válni, s nem örül annak, hogy Révai megjelentette verseit, hiszen több nagy egyházi személyt is elmarasztaltak már azért, mert verseket írt. Ebben a levélben a kolozsvári színjátszás helyzetéről is értekezik: kifejti véleményét a magyar nyelvű fordítások hiányáról, az előadások színvonaláról, a közönség ízléséről. Révai Mártonfinak küldött levelei még nem kerültek elő, de a püspök szorosán reagál levelezőtársa kérdéseire, ennek köszönhetően soraiból következtetni lehet Révai leveleinek tartalmára, az általa felvetett témákra. A közölt levelek értékes forrásként szolgálnak a Révai-kutatás számára is.

A kötet következő részében a kéziratos tanári jegyzetet mutatja be a szerző, hogy aztán az ebben megfogalmazott elméleti tudás gyakorlati megnyilvánulásaira, Mártonfi irodalmi munkáinak elemzésére térjen át. A jegyzet 39, változó tartalmú és terjedelmű részből áll. Különbőféle műfajok szerint csoportosítva megtalálhatók benne a hasznos elméleti és szépirodalmi művek is. Mártonfi műveltségének alapjaihoz és irodalmi példáinak feltárásához fontos

forrásként szolgál. Segített például annak megállapításában, hogy Mártonfi *Salamon*-drámáját az eredeti szöveg 1757-es nyomtatott kiadása alapján fordította, mivel a kéziratos jegyzetében ez a kiadás van felsorolva a hasznos, ajánlott könyvek között. A tanári jegyzet prezentálása átfogó képet ad a jezsuita növendékek retorika és poétika képzéséről, kapcsolódik a 18. századi poétikaoktatás kutatásához, de az elméleti és szépirodalmi könyvek listája könyv- és olvasástörténeti szempontból is érdekes.

A jegyzet különböző részeinek ismeretetését követően Mártonfi irodalmi műveit elemzik a fejezetek. Verseinek fő témái az erkölcs, az esztétika és a filozófia. Két költeményt mutat be részletesen, az *Erkölcstemploma* és az *Álom* címűt. Mártonfi verseinek nagy része episztoła, amelyek a rokokó hagyományba illeszkednek, a rokokó pásztorköltészet eszköztárát használják, s erősen építenek a képiségre.

Mártonfi a pályája elején, fiatal jezsuita tanárként találkozott először azzal a feladattal, hogy drámákat írjon. Pintér Márta bemutatja Mártonfi teljes drámaírói tevékenységét, s leírja a *Nádasdius*, *Mathias Corvinus* és a *Buda* című történelmi drámák, valamint a *Hypocrita* című antik mintájú színjáték cselekményét. A *Salamon* című drámafordítás kapcsán elemzi Andreas Friz hatását a magyarországi színjátszásra és drámaszerzésre, ismertette Friz *Salamon*-drámájának hazai jelenlétét és magyar fordításait. Mártonfi formahű, hexameteres magyar fordítása a magyar nyelvű időmértékes verselés új meghonosítóinak sorába helyezi a püspököt.

Mártonfinak nyolc magyar nyelvű egyházi beszéde maradt fenn egy beszédgyűjteményben. A prédikátor püspököt bemutató fejezetben a szerző röviden összegzi a beszédek tartalmát. A szöveggyűjteményben ezek közül egy pünkösdi hétfőre írt prédikációt közöl teljes terjedelemben. Ebben szó esik az igaz és a hamis megvilágosulás különbségéről, valamint a francia felvilágosult írókra való hivatkozás is szerepel benne, így Mártonfi felvilágosodáshoz való viszonya is említésre kerül.

Mártonfi püspök személye és irodalmi működése több szempontból is különleges, és az ebben a kötetben összefoglalt kutatás hiánypótló a korszak irodalom- és művelődéstörténete szempontjából. Mártonfi, ahogy a cím – *rejtőzködő irodalmár* – is mutatja, több kortársához hasonlóan nem törekedett arra, hogy költői műveit, vagy saját emlékezetét a közösség vagy akár a nemzet emlékezetében fenntartsa. Magatartásának egyik oka lehetett az egyházi és a költői pálya közötti szakadék – ennek vizsgálata pedig fontos részét képezi a 18. századi egyházi értelmiség léthelyzetével, laicizálódásával foglalkozó kutatásoknak.

A kismonográfiát az is izgalmassá teszi, hogy nemcsak Mártonfi, hanem a vele kapcsolatban álló személyek életútjának és tevékenységének egy szakaszát is megismerjük. A kötetben ismertetett levelezéseken keresztül kirajzolódik az a szociális és kulturális háló, amely Mártonfi pályáját alakította.

Dóbék Ágnes

MTA BTK Lendület

Nyugat-magyarországi Irodalom Kutatócsoport

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Új könyvek

„*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!*”: *Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017, 364 p.

„*Óhajtom a classicus írók tanulmányát!*”: *Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017, 338 p.

VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas Kiadó, 2017, 656 p.

Előkészületben

Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában, szerk. ITTÉS GÁBOR, Bp., Universitas Kiadó, 2017.

PÁZMÁNY PÉTER, *Megrostálás (1609)*, s. a. r., jegyz. BÁTHORY ORSOLYA, Bp., Universitas Kiadó, 2017 (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás, 9).

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2017.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft